

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 7, Cild 7, Aprel – İyun 2019
Year 7, Volume 7, April – June 2019

ISSN 2306-8426

Mündəricat - Contents

Sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin roluƏ.Q.Əlirzayev, Q.M.Yusupov	
Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu..... R.Z.Rzayev, R.R.Quliyev	
Rəqəmsal iqtisadiyyata dövlətin tənzimləyici təsirləri və texnoloji dəstək imkanları haqqında..... R.Ə.Balayev	
Анализ теорий управленческого учета как академической дисциплины и глобальной науки.....S.A.Abbasova	
Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşmasının metodoloji əsaslarıH.İ.Həmidov, E.F.Əsgərov	
Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələləri..... E.H.Əkbərov	
Azərbaycanda auditor konsaltinq şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin təhlili..... F.M.Mirzəyeva	
Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının mahiyyəti və Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri.....Ə.B.Quliyeva	
Adaptive forecasting of stochastic poly harmonic fields using neural network technologies.....Rand Rafat Al Tarawneh,	
Safinaz Tayseer Khlifat, Lujain Abu Alizz, Ahmad Al Botoush	
Monitoring the status of resource components of the networkRand Rafat Al Tarawneh	
Neft gəlirləri vasitəsi ilə qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) inkişaf etdirilməsi və iqtisadi diversifikasiya..... O.T.Sadiqov	
The concept of region and explaining the nature of regional growth and regional development..... S.R.Hüseynova	
Yerli özünüidarələrin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi əsaslarıA.A.Heybətov	

www.unec.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 7, Cild 7, aprel-iyun 2019	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənli
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriliyi və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 05.07.2019

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

Mündəricat - Contents	Səh./Pp.
Sərhədyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolu.....Ə.Q.Əlirzayev, Q.M.Yusupov	5-17
Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu..... R.Z.Rzayev, R.R.Quliyev	18-34
Rəqəmsal iqtisadiyyata dövlətin tənzimləyici təsirləri və texnoloji dəstək imkanları haqqında..... R.Ə.Balayev	35-44
Анализ теорий управленческого учета как академической дисциплины и глобальной науки.....S.A.Abbasova	45-59
Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşmasının metodoloji əsasları.....H.İ.Həmidov, E.F.Əsgərov	60-70
Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələləri..... E.H.Əkbərov	71-85
Azərbaycanda auditor konsaltinq şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin təhlili..... F.M.Mirzəyeva	86-96
Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının mahiyyəti və Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri.....Ə.B.Quliyeva	97-105
Adaptive forecasting of stochastic poly harmonic fields using neural network technologies.....Rand Rafat Al Tarawneh, Safinaz Tayseer Khlifat, Lujain Abu Alizz, Ahmad Al Botoush	106-111
Monitoring the status of resource components of the network.....Rand Rafat Al Tarawneh	112-117
Neft gəlirləri vasitəsi ilə qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) inkişaf etdirilməsi və iqtisadi diversifikasiya..... O.T.Sadıqov	118-128
The concept of region and explaining the nature of regional growth and regional development..... S.R.Hüseynova	129-138
Yerli özünüidarələrin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi əsasları.....A.A.Heybətov	139-152

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 7, Volume 7, April-June 2019	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N. O. Hajiyev
Title Juornal:	Azerbaijan State University of Economics Scientific Reviews
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 05.07.2019

Editorial Board	
dr., prof. A. Sh. Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. G. Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G. N. Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R. R. Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M. A. Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F. P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H. S. Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z. F. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. E. Y. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y. A. Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

SƏRHƏDYANI REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA TURİZMİN ROLU

Ə.Q.Əlirzayev

əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor, UNEC

Q.M.Yusupov

baş müəllim, ATMU

yu.gahraman@gmail.com; tel: (+99451) 291-76-60

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 8 may 2019; Çapa qəbul edilmişdir 31 may
2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 8 May 2019; accepted 31 may 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə əsas məqsəd sərhədyanı rayonların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının turizm fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi ilə təmin edilməsinin əsaslandırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün turistlərə təqdim olunan xidmətlər çeşidinin genişləndirilməsi, bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi bir vəzifə kimi tövsiyə olunur. Məqalədə cənub regionu təmsilində sərhədyanı rayonlara turistlərin cəlb edilməsində problemlər barədə bildirilir, mövcud turizm resurslarından və infrastrukturundan səmərəsiz istifadə nəticəsində mehmanxanaların gəlirinin az olması səbəbləri təhlil edilir. Eyni zamanda hesablamalar nəticəsində yerləşdirmə obyektlərinin tutumunun orta illik yüklənməsinin yüksəlməsinin regionda adambaşına düşən daxili məhsulun xeyli artmasına səbəb olacağı açıqlanır. Tədqiqat işi elmi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq cənub sərhədyanı rayonlarda turizm sahəsinin inkişafında xüsusi rol oynayan ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə önəm verilir, təklif olunan xidmətlər çeşidinin genişləndirilməsi və xarici investorların cəlb edilməsi ilə regionun beynəlxalq turizm destinasiyasına çevrilməsi imkanları əsaslandırılır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik məlumatlara ehtiyac duyulur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: turizm sahəsində tədqiqatlar apararı və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: sərhədyanı rayonların davamlı sosial və iqtisadi inkişafı turizmin aktiv fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əsaslandırılır və bu işdə qonşu ölkə investorları amilindən hərtərəfli istifadəsi dəyərləndirilir; tədqiqat işində ilk dəfə olaraq sərhədyanı turizmin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsinin Azərbaycan şəraitində tətbiqinin imkanları əsaslandırılmış və müasir beynəlxalq inteqrasiya şəraitində nəqliyyat amilinin regionda turizm sferasının inkişafındakı rolu dəyərlən-

dirilmişdir; Cənub regionun turizm potensialı ilə investisiya cəlbəediciliyi arasındakı sıx əlaqənin mövcud olması elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Göstərilən amillər hazırkı tədqiqatın aktuallığını bildirir.

Açar sözlər: sərhəyanı region, turizm resursları, səmərəli istifadə, sərhəyanı əməkdaşlıq, turizm destinasiyası.

Jel Classification code: L83

ROLE OF TOURISM IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE FRONTIER REGION

A.G.Alırzayev

Dr., professor, UNEC

G.M.Yusupov

Senior lecturer, ATMU

yu.gahraman@gmail.com; tel: (+99451) 291-76-60

Abstract

The main purpose of the article is to justify the sustainable socio-economic development of the border regions with the activation of tourism activities. To achieve the goal, it is proposed to expand the range of services provided to tourists, to attract foreign investment in the industry. The Article identifies problems associated with attracting tourists on the example of the Southern region, analyses the reasons for the low occupancy of hotels associated with the inefficient use of tourist resources and infrastructure. In addition to this, according to calculations, an increase in the regional gross product per capita is justified only with an increase in the workload of accommodation facilities. The article gives a rationale about the possibilities of turning the region into an international tourist destination with the attraction of foreign investors. The research was carried out on the basis of abstraction and systems analysis methods such as analytical, logical societies, statistical data. The result of the study gives special importance to the training of professional personnel who have a special role in the development of the tourism industry in the border of the southern region; it proves the transformation of the region into an international tourist destination by attracting foreign investors. Limitations of the study: requires a lot of practical information. The practical significance of the study: will have a positive role in the enrichment of scientific knowledge to specialists conducting research in the tourism industry. Scientific novelty and originality of research: sustainable social and economic development of bordering regions is based on active tourism activity and comprehensive use of the factor of neighbour country

investors is appreciated. The possibilities of applying the international experience of the organization of border tourism in Azerbaijan were substantiated; In the context of modern international integration, the role of transport factor in the development of tourism in the region was assessed; The close relationship between the southern tourism potential and investment attractiveness is scientifically justified. All of the above factors indicate the relevance of this work.

Keywords: border region, tourism resources, effective use, cross-border cooperation, tourist destination.

РОЛЬ ТУРИЗМА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРИГРАНИЧНОГО РЕГИОНА

А. Г. Алирзаев

засл. деят. науки, д.э.н., проф., UNEC

Г. М. Юсупов

стар. преп., АУТМ

yu.gahraman@gmail.com, Tel.: (+99451)291-76-60

Резюме

Цель исследовательской работы заключается в обосновании устойчивого социально-экономического развития посредством активной туристической деятельности. Для достижения цели предлагается расширение ассортимента предоставляемых услуг туристам, привлечение иностранных инвестиций в данную отрасль. В исследовательской работе указаны проблемы о привлечении туристов на примере Южного региона, анализируются причины низкой загрузки гостиниц, связанных с неэффективным использованием туристических ресурсов и инфраструктуры. Вместе с тем расчётами обосновывается повышение регионального валового продукта на душу населения только с повышением загрузки объектов размещения. В работе даётся обоснование возможностей превращения региона в международную туристическую дестинацию с привлечением иностранных инвесторов. Исследование было осуществлено на основе абстракции и методов системного анализа, таких как аналитический, логических обобщений, статистических данных. В результате исследования подчеркивается особое значение обучения профессиональных кадров, имеющих особую роль в развитии туристской отрасли в приграничном южном регионе, расширение ассортимента предлагаемых туристических услуг, обосновывается превращение региона в международную туристическую дестинацию с привлечением иностранных инвесторов. Ограничения исследо-

вания: требуется большая практическая информация. Практическая значимость исследования: может оказать положительную роль в обогащении научных знаний специалистов, проводящих исследовательскую работу в туристической отрасли. Научная новизна и оригинальность исследования заключается в том, что обоснована активная туристическая деятельность в продолжительном социальном и экономическом развитии приграничных районов и оценивается всестороннее использование инвестиционного фактора соседней страны в этой деятельности; впервые в стране обоснованы возможности применения международной практики приграничного туризма в Азербайджане и дана оценка перспективе продуктивности потенциала региона в целях динамичного развития туризма в приграничном регионе; обоснована связь между туристическим потенциалом и инвестиционной привлекательностью региона. Все вышеуказанные факторы означают актуальность данной работы.

Ключевые слова: приграничный регион, туристические ресурсы, эффективное использование, приграничное сотрудничество, туристическая дестинация.

Giriş

Faydalı qazıntılara malik olmayan və sənaye sahəsi zəif inkişaf etmiş rayonlarda xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi əhali arasında məşğulluğun yüksəlməsi və rayona maliyyə daxilolmalarının artmasına səbəb ola bilər. Xidmət sahələri arasında turizm sektorunun xüsusi yeri vardır, çünki bu xidmət növü özünün fəaliyyəti ilə kənd təsərrüfatı sahəsinin, ticarətin, kommunal xidmətlərinin iş həcminin artmasına da birbaşa təsir göstərir.

Hər hansı regionda turizmin inkişafı bu ərazinin yalnız zəngin turizm resurslarına malik olması ilə bağlı deyil. Bu, eyni zamanda ərazidə yaşayan sakinlərin turizm fəaliyyətinə olan münasibətindən və bu sahəyə dövlətin himayəsindən asılıdır.

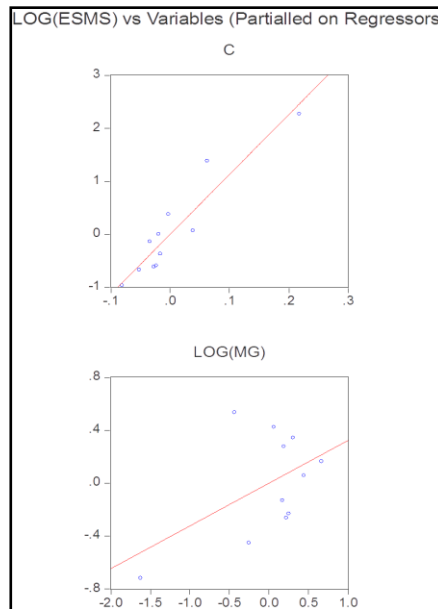
Turistlərin istirahət mərkəzinə sayca çox gəlməsi və burada qalma müddətinin daha uzun olması üçün onlara təklif olunan xidmətlərin keyfiyyəti ilə yanaşı, xidmət çeşidi müxtəlifliyi olmalıdır. Belə ki, regiona gələn turistlərin bu ərazidə daha uzunmüddətli qalması üçün gecələmə yerləri ilə yanaşı, attraksionların, əyləncə mərkəzlərinin fəaliyyəti, atüstü, piyada, müxtəlif nəqliyyat növləri ilə gəzintilərin təklif olunması ilə birbaşa əlaqəlidir. Sadəcə olaraq hər rayonun malik olduğu potensialdan daha səmərəli istifadə edilməlidir. Statistik məlumatlara əsasən müəyyən olunur ki, sərhədanı Cənub regionu iqtisadi rayonlar arasında turizm sahəsi üzrə öz potensialından istifadə faizinə görə aşağı yer tutur.

Kütləvi turizmin inkişaf etdirilməsi üçün sadə formatlı, standart otaqların və ya turist

dərəcəli nömrələrin olması gəliri orta səviyyəli olan ailələrin istirahət mərkəzlərinin xidmətlərindən istifadə etməsini artırır. 2017-ci ilin məlumatlarına görə, turist dərəcəli nömrələrin həcmi ölkə üzrə 46%, Bakıda 35% olduğu halda, regionlarda bu göstərici nisbətən yüksəkdir. Belə ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda turist dərəcəli nömrələr ümumi sayda 64%, Lənkəran İqtisadi Rayonunda isə 45% təşkil edir; Cənub regionu rayonlarında Lerikdə 72%, Astarada 62% və Cəlilabadda 82% təşkil edir. Turist dərəcəli nömrələrin mövcudluğu kütləvi turizmin fəaliyyətinə imkan yaradır, aşağı imkanlı olanlar və ya yüksək komforta tələbi olmayanlar, gənclər, ekoloji turizmi seçənlər məhz aşağı dərəcəli mehmanxanalara, hostellərə üstünlük verirlər. Əcnəbi və ölkə turistlərinin regiona cəlb etməyin mümkün olmaması bir çox amillərdən asılıdır. Bunlardan regionun tanınmaması, yerli yerləşdirmə obyektlərinin və istirahət mərkəzlərinin turoperatorlarla əməkdaşlığının zəifliyi, turistlərə göstəriləcək cəlbədicilik obyektlərin baxımsızlığı, əyləncə yerlərinin olmaması və s. Bütün bu amillər eyni zamanda regiona gələn turistlərin əksər hallarda burada qısa müddət qalması ilə nəticələnir. “Turizm məhsulunun keyfiyyəti – turistlərin ehtimal olunan tələbini təmin etmək məqsədilə yerinə yetirilən tur xidmətlərinin və xidmət proseslərinin məcmusudur” [1, səh. 94].

Statistik göstəricilərdən məlum olur ki, Lənkəran iqtisadi rayonunun mehmanxanalar və mehmanxana tipli müəssisələrinin gəlirləri digər iqtisadi rayonlardakılara nisbətən çox aşağıdır. *Eviews* paketi ilə 2006-2017-ci illər üzrə verilənlərin təhlili keçirilib.

Korrelyasiya qrafiki formasında göstəricilər aşağıdakı asılılıq şəklini alır:



Qrafik 1. “Əsas sahələrin məhsul istehsalı” (ESMS) və “mehmanxanaların gəliri” dəyişənlərinin bir-biri ilə əlaqəsinin korrelyasiya qrafiki

Mənbə: qrafiklər dövlət statistika komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib edilib.

2006-2017-ci illər üzrə qiymətləndirmə komandası məqsədi ilə Cənub regionu üzrə 2 dəyişənin bir-biri ilə əlaqəsini təyin etmək üçün “əsas sahələrin məhsul istehsalı” (ESMS) və “mehmanxanaların gəliri” seçilib (Estimation Command):

LS LOG(ESMS) C LOG(MG);

- qiymətləndirmə tənliyi (Estimation Equation):

$$\text{LOG(ESMS)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(MG)};$$

- dəyişdirilən əmsallar (Substituted Coefficients):

$$\text{LOG(ESMS)} = 11.3115035205 + 0.323227248491*\text{LOG(MG)}$$

Hesablamalardan məlum olur ki, mehmanxanaların gəliri 1% artdığı halda, əsas sahələrdə istehsal olunan məhsul 0,32% artmış olur.

Eyni hesablamaları muzzdu işçilərin sayının mehmanxanaların gəlirindən asılılığı ilə edilmişdir:

- Qiymətləndirmə komandası (Estimation Command):

LS LOG(MUZZDISH) C LOG(MG)

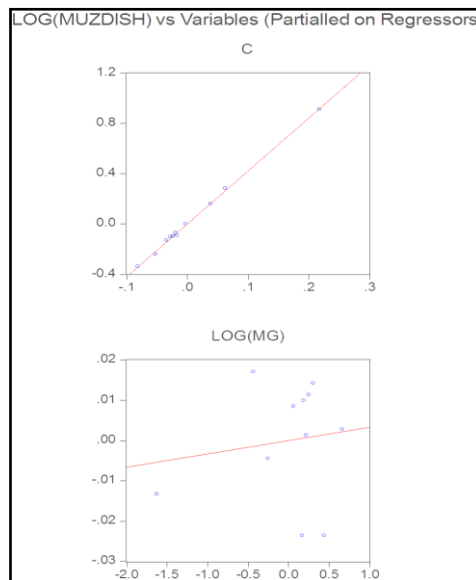
- Qiymətləndirmə tənliyi (Estimation Equation):

$$\text{LOG(MUZZDISH)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(MG)}$$

-Dəyişdirilən əmsallar (Substituted Coefficients):

$$\text{LOG(MUZZDISH)} = 4.21062525632 + 0.00330214884558*\text{LOG(MG)}$$

Korrelyasiya qrafiki formasında göstəricilər aşağıdakı asılılıq şəklini alır:



Qrafik 2. Muzzdu işçilərin sayının mehmanxanaların gəlirindən asılılığının korrelyasiya qrafiki

Mənbə: qrafiklər dövlət statistika komitəsinin göstəriciləri əsasında tərtib edilib.

Hesablamalardan məlum olur ki, mehmanxanaların gəliri 1% artdığı halda, region

üzrə muzzdlu işçilərin sayı 0,03% artmış olur. Təsirin bu qədər kiçik olması mehmanxanalarda işləyənlərin sayının az olması ilə əlaqədardır. Belə ki, təhlil edilən dövrdə (2006-2017 illər) regionda əhalinin orta illik sayı 853 min nəfər, muzzdlu işçilərin sayı 69,2 min nəfər, mehmanxanalarda işçilərin sayı isə cəmi 306 nəfər olmuşdur. Yerinə yetirilmiş hesablamalar nəticəsində müəyyən olunmuşdu ki, dəyişənlər arasında birbaşa əlaqə vardır. Mehmanxanaların gəlirinin artımı regionun əsas istehsal sahələrinin həcminə və muzzdlu işçilərin sayına təsir edir. Belə ki, bu halda, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat artmaqla bərabər, kommunal xidmətləri ilə yanaşı, digər xidmət sahələrində də iş həcmi artır. İş həcminin artımı öz növbəsində əlavə işçilərin cəlb olunmasına səbəb olur. Beləliklə, mehmanxanaların iş həcminin çoxalması regionun ümumi daxili məhsulunun artımına gətirir. Cədvəl 1-də verilmiş hesablamalara əsasən bütün digər göstəricilər eyni qaldığı halda, mehmanxanalarda yüklənmə faizinin artımı region əhalisinin hər nəfərinə düşən məhsul istehsalını xeyli artırmış olur. Turizm fəaliyyətinin həcmünün artması regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsiri ilə nəticələnir.

Cədvəl 1. 2017-ci il Azərbaycan Respublikası və Lənkəran İR üzrə əsas iqtisadi göstəricilər

№	Göstəricilər	Ölkə üzrə	Lənkəran İR	
			faktiki	hesablama (proqnoz)
1	Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yüklənmə faizi	34,2%	10,0%	60%
2	Məhsul buraxılışı (min manat)	78218258,5	1871283,9	2072883,9 (+201600,0)
3	Qeyri-neft sektoru	40012300,0	1871283,9	2072883,9 (+201600,0)
4	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə (min manat)	1686216,0	40337,3	241937,3 (+201600,0)
5	Əhalinin orta illik sayı (min nəfər)	9854,0	922,7	922,7
6	1 nəfərə düşən məhsul buraxılışı (manat)	7937,7	2028,1	2246,5 (+218,4)
7	1 nəfərə düşən turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətləri (manat)	171,1	43,7	262,2 (+218,5)
8	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətlərinin məhsul buraxılışında payı (%)	2,2	2,2	11,7 (+9,5)
9	Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə xidmətlərinin qeyri-neft sektoru daxilində payı (%)	4,2	2,2	11,7 (+9,5)

Mənbə: cədvəl www.stat.gov.az e-səhifəsinin göstəriciləri əsasında tərtib edilib.

Səyahətçilərin sayının çoxalması regional sənayenin istehsal mallarına tələbatın çoxalması ilə nəticələnir. Öz növbəsində yerli məhsula tələbatın çoxalması əhalinin gə-

lirlərini və məşğulluğunu artırır, tələb olunan məhsulun daha çox istehsalına səbəb olur. Regiona gələn turistlər yerli ictimai nəqliyyatın və digər xidmət sahələrinin gəlirinin artmasına təsir göstərir, eynilə rabitə müəssisələrinin də xeyri çoxalır. Regiona turistlərin axını xalq sənətkarlıq məhsullarının istehsalının artmasına, folklorun və adət-ənənələrin canlanmasına səbəb olur. Yerli suvenirərə tələbatın artması sakinlərin gəlirinin artması ilə yanaşı, regional turizm məhsulunun reklamına səbəb olur. Turizm biznesinin təsiri ilə regional infrastrukturun genişlənməsi və modernləşməsinə, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehlakının çoxalmasına səbəb olur. Regionun cəlbediciliyinin yüksəlməsi ilboyu gələn turistlərin sayının artmasına səbəb olur. Düzgün qurulmuş turizm fəaliyyəti davamlı, stabil inkişafın əsasıdır. “Turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yalnız müvafiq infrastrukturun olması ilə başa çatmır. Belə ki, istirahət mərkəzində turistlərə səviyyəli xidmətlərin göstərilməsi ilə yanaşı, həmin istirahət mərkəzindən kənarında və ümumən region ərazisində ətraf mühitin vəziyyəti də turistlərin məmnunluğuna təsir göstərir” [1, səh. 94].

Turizm fəaliyyəti inkişaf etdikcə ərazinin rekreasiya imkanları daha çox istifadə edilir. Turizm ehtiyatlarının iqtisadi səmərəsi, onların turizm dövriyyəsinə cəlb edilməsi intensivliyi ilə ölçülür. İl ərzində regiona ölkədaxili və əcnəbi turistlərin axını bu ehtiyatların istifadəsinə və onların təkrar istehsalına ayrılan vəsaitləri müəyyənləşdirir. Burada maliyyə, əmək və təşkilatların idarəetmə ehtiyatları turist axınının perspektivini müəyyən edir. Əgər inteqral səmərə ilə turizm ehtiyatlarını ölçsək, onda aşağıdakı göstərici ilə ehtiyatların planlaşdırılması və təkrar istehsalı proqramları tərtib oluna bilər:

$$Te = \frac{\sum Rs}{T}, \quad (1)$$

burada Te – turizm ehtiyatlarının istifadə göstəricisi;

$\sum Rs$ – rekreasiya ehtiyatlarının dəyərinin mövcud qiymətləndirmə metodları;

T - turistlərin illik sayıdır.

Qeyd edək ki, rekreasiya ehtiyatlarının təkrar istehsalına yönəldilən maliyyə mənbələrini turizm gəlirləri və kredit resursları təşkil edir:

$$\bar{K} = Tg + Kr, \quad (2)$$

burada \bar{K} – kapital qoyuluşu;

Tg – turizmdən gəlir;

Kr – kredit resurslarıdır.

Regionun turizm potensialının qiymətləndirilməsi müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli baxımdan həyata keçirilir. Bəzi müəlliflər qiymətləndirmədə əsas meyar kimi landşaft və mənzərənin cəlbediciliyinə üstünlük verdikləri halda, digərləri mövcud tarixi və mədəni abidələrə üstünlük verirlər. Landşaft cəlbediciliyini əsas götürən müəlliflər ərazinin ilk növbədə estetik görüntüsü və turistlər tərəfindən bəyənmə səviyyəsinə arxalanırlar. Tarixi və mədəni abidələri önə qoyan müəlliflər isə abidələrin

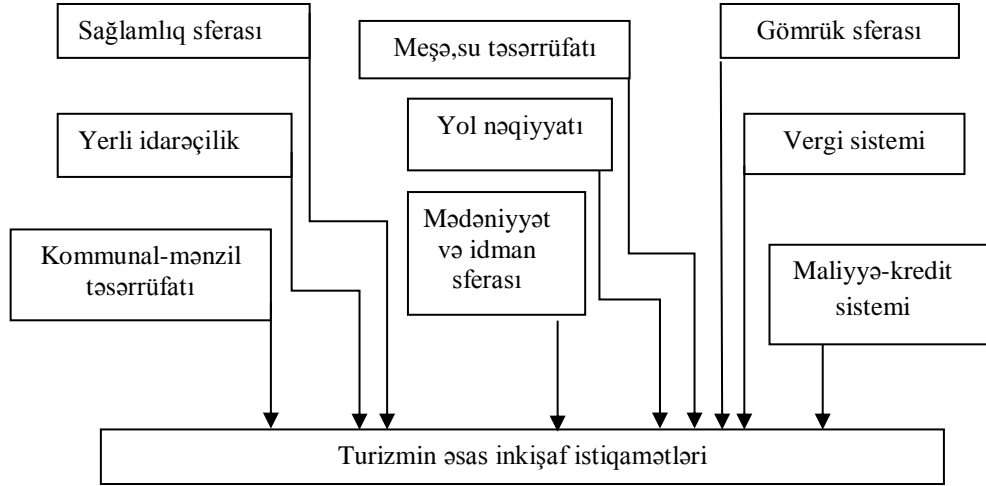
dünya, ölkə və yerli əhəmiyyəti ilə yanaşı, abidələrə baxma müddətinin davamlılığını bir əsas kimi götürürlər. Fikrimizcə, regionun təbii-iqlim ehtiyatlarına üstünlük verməklə yanaşı, mövcud olan antropogen obyektlərin də turistlər üçün cəlbedici vəziyyətdə olduğunu əsas götürməklə turizmin inkişafının reallaşması mümkün olar. Xüsusi qorunan ərazilərin təşkili, özlüyündə buralara turistlərin cəlb edilməsi üçün əsas amildir.

Region turizmində rekreasiya sistemi sahələrarası təsirləri də əhatə edir. Ərazinin rekreasiya mənimsənilməsinin əsas müsbət cəhəti odur ki, münasib ekoloji tarazlıq yaranır. Azərbaycanın cənub bölgəsində ağır sənaye müəssisələrinin olmaması ilə idman, ekoloji, müalicə-sağlamlıq turizmin inkişafı üçün ən münasib imkanlar yaranır. Region özünün müalicə sağlamlıq müəssisələri ilə tanınır və bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsinə hər cür potensial mövcuddur.

Sosial-iqtisadi kompleksin əsas tərkib hissələrindən biri mürəkkəb sistemə malik olan xidmət sahəsidir. İqtisadiyyatı ev təsərrüfatının səmərəli idarə edilməsi elmi kimi xarakterizə etmək olar. İqtisadiyyatın bu tərifini turizm sahəsinə birbaşa bağlıdır, belə ki, turizm bazarının formalaşdırılması zamanı turist xidmətlərinin hər istehlakçı seqmenti üzrə gəlir və xərcləri nəzərə alınmalıdır. XIX əsrin görkəmli iqtisadçısı və statistiki, “Engel qanunun” müəllifi almaniyalı Ernst Engel bildirib ki, istehlakçılardan davranışı onların əldə etdikləri gəlirləri ilə bağlıdır və gəlirin artması ilə əhalinin istehlakının qeyri-mütənasib artımı baş verir, onlar qida məhsullarına nisbətən daha az pul xərcləyirlər, kommunal xidmətlərə, geyimə çəkilən xərclər az dəyişir, özlərinin mədəni-mənəvi tələbatlarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi artır [2, səh. 217]. Göründüyü kimi, region əhalisinin xidmət sahəsi vasitəsilə gəlirinin artması onların öz mənəvi qidalarını artırmaq, ölkəmizin digər regionlarına və ya xarici ölkələrə istirahət etmək məqsədilə səfər etmək imkanlarını artıracaqdır. İnsan həyatında turizm məhsulu heç də ilkin tələbat predmeti deyil. Fərdin gəliri müəyyən səviyyəyə çatdıqdan sonra, turizm onun tələbatına çevrilir. İnsanlarda tələbat artdıqca, turizm sahəsi də inkişaf edir. Bununla bərabər, turizm sahəsinin inkişafına bir çox digər sosial-iqtisadi amillər də təsir göstərir.

Həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin sosial prioritet məqsədidir, gəlirin və maaşların artırılması siyasəti dövlətin həyata keçirdiyi əsas istiqamətdir. Bu məqsədə çatmağın əlamətləri Ümumi Daxili Məhsulun yüksəlməsi və bunun makro və mikro səviyyələrdə bölgüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. Həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi inkişafın nəticəsi olduğu kimi eyni zamanda onun əsas şərtidir. Müasir istehsalata prinsipcə yeni texnika və texnologiya tələb olunduğu kimi, həm də yüksəkixtisaslı işçilər də tələb olunur. Bu mütəxəssislər özlərinin intellektual kapitalı ilə fərqlənirlər. Bu cür insanların sosial ehtiyacları fərqlidir və səyahətə, istirahətə, həyat enerjisinin bərpasına, təhsilə daha

çox vaxt sərf edirlər. Bu səbəbdən onların həyat səviyyəsi və keyfiyyəti də yüksək olmalıdır. Yüksək dərəcəli “lüks” xidmətlərlə yanaşı, təbiət qoynunda piyada yürüşlərin təşkili, xüsusi maraq turlarının təklifi də yüksək peşəkarlıqla hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda regionda turizmin inkişafı üçün müvafiq sayda və keyfiyyətə yüksək sosial, mədəni, maliyyə-kredit, idarəetmə, vergi sisteminin və münasib şəraitin olması gərəkdir. Sxem 1-də verildiyi kimi, “...funksional model olaraq resurs təminatını, onun üzərində olan məsuliyyətləri və öhdəlikləri sistem halında aşağıdakı kimi təsvir etmək olar” [3, s. 254].

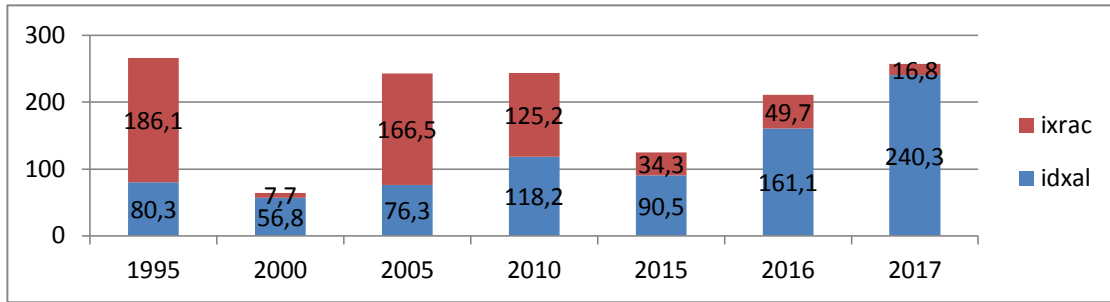


Sxem 1. Resurs təminatı modeli

Mənbə: [3, səh. 255]

Dövlətlər arasında sərhəyanı ticarət qədim dövrlərdən mövcud olub. Bunun səbəbi sərhədin hər iki tərəfində yerləşən ərazilərin fərqli idarəetməyə, istehsalata, ixtisaslaşmaya malik olmasıdır ki, nəticədə istehsal olunan məhsulların çeşidi, keyfiyyəti, təyinatı ölkədən-ölkəyə müxtəlif olur. Eyni zamanda və çox hallarda, dövlət sərhədinin hər iki tərəfində eyni dilə və eyni dinə malik olan əhali yaşayır. Avropa ölkələrində sərhəyanı region əməkdaşlığı XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, get-gedə daha intensiv surətdə inkişaf etməyə başlamışdı. İntensiv əməkdaşlığın əsas səbəbi siyasi stabillik və iqtisadi inkişaf olmuşdur.

Rusiyalı müəllif Q.Yarovoy “Avropada regionalizm və transsərhəd əməkdaşlıq” monoqrafiyasında digər ölkələrdən olan müəlliflərin tədqiqatlarına, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq sübut edir ki, regionlar arasında əməkdaşlıq barədə bağlanmış razılaşmalar həmin ərazidə sərhədin hər iki tərəfində yerləşən inzibati rayonlara regiondaxili əməkdaşlığın həyata keçirilməsində və bununla bağlı hər hansı problemlərin həll edilməsində qarşılıqlı səlahiyyətlər verir. Bu cür ərazilər *Euroregion* adlandı. Bu halda, məhz “ucalan” regionalizm transsərhəd əməkdaşlığın inkişafında yeni impuls oldu [4, s.178].



Şəkil 1. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında ticarət dövriyyəsi (mln ABŞ dolları)

Mənbə: [5]

Azərbaycan həmsərhəd olduğu ölkələrlə sıx iqtisadi əlaqədədir və bunlar arasında Rusiya Federasiyası ilə daha böyük həcmdə ticarət dövriyyəsinə malikdir. İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi ildən-ilə dəyişir və stabil deyil. Ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsində İran 1,2%-ə malikdir. Əgər 1990-cı illərdə ticarət dövriyyəsində ölkəmizdən ixrac daha çox yer tuturdusa, 2010-2017-ci illərdə İrandan idxal üstünlük təşkil etmişdir (Diaqram 2.4). İran ölkəmizin xarici ticarət üzrə 40 əsas tərəfdaş sırasında 19-cu yerdə, 4 həmsərhəd ölkə arasında isə sonuncudur. Rəsmi statistikaya görə, 2017-ci ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 22,5 mlrd dollardan çox olub. Dövriyyənin əksər hissəsi Rusiya, Çin, Türkiyə və İtaliyanın payına düşüb. Azərbaycanla İran arasında iqtisadiyyat, mədəniyyət, səhiyyə və digər sahələr üzrə hökumətlərarası sazişlər bağlanıb. Azərbaycan, İran və Türkiyə xarici işlər nazirlərinin 2013-cü il aprelin 16-da İranın Urmiya şəhərində keçirilən görüşdə qəbul edilmiş bəyanatda sərhədyanı ticarət, nəqliyyat, daşınma, turizmin inkişafı məqsəduyğun sayılıb. Azərbaycan Respublikasının keçmiş Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Mədəni İrs, Əl İşləri və Turizm Təşkilatı arasında turizm əməkdaşlığı sahəsində imzaladıqları İcra Proqramı (2016-2019) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 oktyabr 2016 il Fərmanı ilə təsdiq edilmişdi.

Sərhədyanı regiona əcnəbi turistlərin cəlb edilməsi məqsədi ilə buranın müsbət imicinin yaradılması tələb olunur ki, bu məqsədlə geniş təbliğat işlərinin aparılması təklif olunur. Bunun üçün isə, turizm fəaliyyəti, multikulturalizm və ətraf mühitlə əlaqəli milli və beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi zərurəti vardır. Lakin turizmin inkişafı eyni zamanda regionda iqtisadi aktivlik, nəqliyyat və kommunal infrastrukturunun paralel inkişafı ilə gerçəkləşməlidir. Bir sıra ölkələr turizm resursları ilə zəngin olan regionları inkişaf etdirməklə buraya xarici turistlərin cəlb edilməsi üçün münasib şərait yaradırlar. Belə ərazilər arasında sərhədyanı regionlar xüsusi maraq oyadır. Hər bir ölkədə həmsərhəd ərazilərin əhalisi müxtəlif məqsədlərlə qonşu ölkələrə daha çox sayda

keçirlər. Bu sərhəd keçmələri bir sıra ehtiyacların ödənilməsi, o cümlədən, həmin ərazidə yaşayan qohumlara baş çəkmək, alış-veriş etmək, müalicə almaq və s. üçün edilir. Bu cür sərhədyanı səfərlər adətən qısamüddətli olur. İranla həmsərhəd olan Lənkəran İqtisadi rayonunun əhalisi keçən əsrin 90-cı illərindən sərhədin əks tərəfinə keçməsi üçün hökumətlərarası razılaşmalara görə bir sıra üstünlüklərə malik olub. Regionun yerləşdirmə obyektləri əcnəbi turistlər arasında daha çox məhz bu ölkədən gələn turistləri yerləşdirərək onları tələb olunan xidmətlərlə təmin edirlər.

Region beynəlxalq tələblərə uyğun nəqliyyat infrastrukturuna malikdir. Buraya Ələt-Astara avtomagistralı ilə ölkə paytaxtından komfortlu avtobuslarla turist qruplarını gətirmək olur. Regionda beynəlxalq aeroportun yerləşməsi buraya xarici ölkələrdən aviaçarter reyslərinin təşkili üçün imkan yaradıb. Bunun üçün isə yerli turoperatorlar istirahət mərkəzləri ilə geniş çeşidli turproqramları hazırlayaraq xarici ölkələrdəki partnyorları vasitəsilə birbaşa regiona aviaçarter reyslərinin təşkilinə çalışmalıdırlar. Turproqramlarda regiondaxili xidmətlərlə yanaşı, qonşu İrana 1-2 günlük turlar da daxil edilə bilər.

Sərhədyanı əməkdaşlığın qiymətləndirilməsi məqsədi ilə qonşu ölkənin regiona qoyduğu investisiyaların ölkəmizə etmiş ümumi həcmdə xüsusi çəkisini təyin etməklə Cənub regionuna olan marağı müəyyən etmək imkanı yaranır. Əmsalların hesablanması ilə hər xarici ölkənin Cənub regionunda fəaliyyət aktivliyini təyin etmək olar. Regiona investisiya qoymuş xarici ölkənin müəssisələri özləri ilk və böyük reklam daşıyıcılarına dönürlər, çünki bu halda və xüsusilə investisiya sahibi olan şirkətlər regiona turistlərin öz ölkəsindən gəlməsinin təbliğatçısı olurlar.

Belə nəticəyə gəlirik ki, Cənub regionu sosial və iqtisadi göstəricilərə görə digər iqtisadi rayonlardan geri qalır, sənaye regiondaxili məhsulda 6,8% paya malikdir, faydalı qazıntılara malik deyil və muzzdlu işçilərin sayı əhalinin 7,7%-ni təşkil edir, mehmanxanaların gəlir səviyyəsi aşağıdır. Eyni zamanda region zəngin turizm resurslarına malikdir. Beləliklə, Lənkəran İR-nun sosial və iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə turizm fəaliyyətinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi zərurəti vardır.

Nəticə

Regionun turizm cəlbediciliyinin artırılması məqsədi ilə aşağıdakı təkliflər verilir: ilk növbədə turizm müəssisələrinin təqdim etdikləri xidmətlər çeşidinin genişləndirilməsi, o cümlədən istirahətə gəlmiş turistlər üçün qonşu İran İslam Respublikasına 1-2 günlük turlar təşkil edilməlidir; animasiya proqramlarının keçirilməsi üçün yerli və qonşu regionlardan dövlət və xalq yaradıcılığı kollektivləri üzvlərinin dəvət edilməsi, ətraf mühitin sanitariya-gigiyena tələblərinə uyğunlaşdırılması, davamlı təbliğat kampaniyasının tətbiqi ilə həyata keçirilməlidir; münasib investisiya iqlimini yaratmaqla əcnəbi sahibkarların regiona cəlb edilməsinə şərait yaradılmalıdır. Müasir

beynəlxalq inteqrasiya şəraitində nəqliyyat amilinin regionda istifadəsinə xüsusi önəm verilməlidir; İranın və Cənub regionunun həmsərhəd ərazisini əhatə edən müştərək beynəlxalq ticarət mərkəzi yaradılmalıdır.

Regionun beynəlxalq turizm destinasiyasına çevrilməsi yalnız turizm sahəsində çalışan və bu sahəyə marağı olan təşkilatların və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının məqsədyönlü fəaliyyəti ilə gerçəkləşə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B.Ə., Yusupov, Q.M. Səyahət agentlikləri və turoperatorluq, dərs vəsaiti, Mütərcim, Bakı-2012, 228 s.;
2. Лебедев, О. Т., Каньковская, А. Р., Филиппова, Т. Ю., Основы экономики, Учеб. пособие. СПб. «ИД» МИМ, 1998.-224 с.;
3. Əlirzayev, Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi., dərs vəsaiti, Bakı nəşriyyatı, 2011, 494 s.;
4. Яровой, Г. О. Регионализм и трансграничное сотрудничество в Европе: учебное пособие для бакалавров и магистров, Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2015 - 280 с.;
5. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>.

R.Z.Rzayev, R.R.Quliyev: Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu

**TƏDRİSİN NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏHSİLİN
KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ
ROLU**

R.Z.Rzayev

İAETİ-nin elmi katibi, UNEC

R.R.Quliyev

i.e.d., prof., İAETİ-nin direktor müavini, UNEC

Email: rguliev57@gmail.com, tel: (+99450)636-08-19

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 16 may 2019; Çapa qəbul edilmişdir 21 may 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 16 May 2019; accepted 21 may 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin rolunun müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, sistemli analiz və məntiqi ümumiləşdirmə üsulları əsasında həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi Azərbaycanda tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasıdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: kəmiyyət qiymətləndirməsinin reallaşdırılması üçün zəruri məlumatların olmaması. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin artırılması baxımından maraq kəsb edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: Azərbaycanda tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış tədbirlər kompleksinin hazırlanması.

Açar sözlər: təhsil, tədrisin keyfiyyəti, Blum taksonomiyası, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları.

Jel Classification Codes: H52, I21, P36

**THE ROLE OF TEACHING OUTCOMES ASSESSMENT IN IMPROVING
THE QUALITY OF EDUCATION**

R. Z. Rzayev

Scientific secretary, Scientific-Researches Institute of Economic Studies, UNEC

R. R. Guliyev

Dr., prof. deputy director, Scientific-Researches Institute of Economic Studies, UNEC

Abstract

The main purpose of the study is to identify the role of evaluation of teaching outcomes in improving the quality of education. The research work is based on such methods as scientific abstraction, system analysis, and logical generalization. The result of the study is the developing proposals to assess the results of teaching and improve the quality of education in Azerbaijan. Limitations of the study: lack of necessary data for quantitative assessment. Practical value of the study: the results of the study are of interest in terms of improving the quality of education in Azerbaijan. Scientific novelty and originality of the research: development of a scientifically based set of measures to assess the results of training and improve the quality of education in Azerbaijan.

Keywords: education, quality of education, Bloom taxonomy, criteria for assessing the quality of education.

РОЛЬ ОЦЕНКИ РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Р. З. Рзаев

ученый секретарь, Научно-исследовательский институт экономических
изысканий, UNEC

Р. Р. Гулиев

д.э.н., проф., заместитель директора, Научно-исследовательский институт
экономических изысканий, UNEC

Резюме

Основной целью исследования является выявление роли оценки результатов обучения в повышении качества образования. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов, как научная абстракция, системный анализ, логическое обобщение. Результатом исследования является подготовка предложений по оценке результатов обучения и повышению качества образования в Азербайджане. Ограничения исследования: отсутствие необходимых данных для количественной оценки. Практическое значение исследования: результаты исследования представляют интерес с точки зрения повышения качества образования в Азербайджане. Научная новизна и оригинальность исследования: разработка научно обоснованного комплекса мер по оценке результатов обучения и повышению качества образования в Азербайджане.

Ключевые слова: образование, качество обучения, таксономия Блума, критерии оценки качества образования.

Giriş

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq elmi-texniki inqilabın istehsalda təsiri nəticəsində bütün dünyada təhsilin və biliklər sisteminin rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməyə başladı. Təhsilin cəmiyyətin iqtisadi inkişafında həlledici rolu iqtisadiyyatın inkişafının innovasiya mərhələsinə keçməsi ilə izah olunur. Bu mərhələ istehsalın elm tutumluluğu, keyfiyyətin kəmiyyət üzərindəki üstünlüyü, enerji, resurs qoruma ilə xarakterizə olunur.

Məhsulların elm tutumluluğunun yüksəlməsi, texnologiyaların yenilənmə tempindəki artım, yenilik və keyfiyyətlər arasındakı rəqabət işçinin istedadı və yüksək peşəkarlığının texniki, texnoloji və təşkilati innovasiyalarını ön plana keçirir.

İntellektual resursların istifadəsinə istiqamətlənmə dünyanın qabaqcıl ölkələrində əsas meyil kimi özünü büruzə verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə yüksək biliklər strateji resurslara bərabər tutulur.

Dünya bankının tədqiqatı belə bir maraqlı faktı aşkarlamışdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsilin keyfiyyətinin iqtisadi artıma təsiri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha güclüdür [1].

Bütün bu amillər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminin aktuallığını göstərir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminin müstəsna aktuallığı bütün dünya ölkələri üçün eyni olan obyektiv səbəblərlə əlaqədardır.

Əvvəla, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi ilə cəmiyyətin inkişafının təhsilin səviyyəsi və miqyasından asılılığı da güclənir. Bu şəraitdə ali təhsil kütləvi xarakter alır və kadrların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi təhsilin əsas məqsədinə çevrilir.

İkincisi, dünya ölkələrində iqtisadi inkişafın industrial formasından bilik iqtisadiyyatına, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına keçid baş verir. Bu proses ali təhsil müəssisələrinin və onların məzunlarının iqtisadi və sosial rolunun artması ilə əlaqədardır. Universitetlər iqtisadiyyata inteqrasiya edirlər, elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi inkişafın isə iqtisadiyyatın zəruri mütəxəssislərlə təmin olunmasından asılılığı güclənir.

Üçüncüsü, qlobal informasiya sivilizasiyasının formalaşması ilə eyni vaxtda qloballaşma prosesləri də intensivləşir. Bu şəraitdə elmi məlumatların toplanması və köhnəlməsi tempi yüksəlir, təhsilin beynəlmilləşməsi baş verir. Bu proses kadrların mobilliyinin yüksəlməsi şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dördüncüsü, maliyyə resurslarının məhdudluğu şəraitində elm məhsuldar qüvvələrin inkişafının katalizatoru kimi çıxış etməli və insan kapitalının yüksək keyfiyyəti maliyyə kapitalının məhdudluğunu kompensasiya etməlidir.

Bu səbəbdən, təhsilin keyfiyyəti məsələsi ölkənin iqtisadi və sosial-siyasi inkişafı sistemində ön plana keçir. Böyük sürətlə dəyişən müasir şəraitdə təhsil müəssisələri qarşısında bu mühitə adekvat fəaliyyət göstərə bilən, yaradıcı kadrların hazırlanması vəzifəsi durur.

Təhsilin keyfiyyətinə bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillər içərisində tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi digər amillərlə müqayisədə az tədqiq olunmuş sahədir.

Təhsilin keyfiyyəti, qiymət və qiymətləndirmə anlayışları

“Təhsilin keyfiyyəti” anlayışı beynəlxalq dövriyyəyə 1998-ci ildə Parisdə keçirilən Ali təhsil üzrə beynəlxalq konfransda daxil edilib. Konfransda xüsusi qeyd olunmuşdu ki, təhsilin keyfiyyətcə səviyyəsinin yüksəldilməsi uzunmüddətli perspektivdə təhsil müəssisələrinin başlıca vəzifəsidir. Bu ifadənin geniş işlədilməsinə baxmayaraq, bu günə qədər təhsilin keyfiyyəti anlayışının hamı tərəfindən qəbul olunan vahid tərfi yoxdur.

Bəzi mütəxəssislər təhsilin keyfiyyəti anlayışını əldə edilmiş nəticələrin təhsil standartlarına uyğunluğu kimi qəbul edirlər [2]. Bu kontekstdə təhsilin keyfiyyəti “əvvəldən verilmiş və proqnozlaşdırılmış məqsədlərin əldə olunması dərəcəsi, məqsəd və nəticənin nisbəti” kimi çıxış edir.

Digər müəlliflər təhsilin keyfiyyətini istehlakçıların tələblərinə uyğunluq [3], əldə olunan nəticələrin şəxsi və sosial gözləntilərə uyğunluğu [4] kimi göstəriirlər.

Bizim fikrimizcə, təhsilin keyfiyyəti dedikdə təhsilin, təyinatına uyğun olaraq vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin müəyyən tələblərini ödəmək imkanlarını şərtləndirən xüsusiyyətlərinin məcmusu başa düşülür.

Təhsilin keyfiyyəti müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biri olduğundan, bütün təhsil sistemində tədrisə kompleks yanaşma nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır.

Bu cür yanaşmada təhsilin keyfiyyəti tədrisin məqsədlərinə nail olunması dərəcəsi ilə xarakterizə olunmalıdır.

Təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən yeddi əsas amil mövcuddur ki, bu amilləri 3 qrupa ayırmaq mümkündür:

1-ci qrup – Təhsil alan subyektin (şagird, tələbə, doktorant) səviyyəsi (keyfiyyəti)

2-ci qrup – Təhsil xidmətləri göstərən subyektin (məktəb, orta ixtisas müəssisəsi, ali məktəb, doktorant hazırlayan müəssisə) keyfiyyəti, o cümlədən:

- a) idarəetmənin keyfiyyəti (təyinatı, məqsədləri, prinsipləri, metodları, strukturu, planlaşdırmanın keyfiyyəti);
- b) təqdim olunan xidmət layihəsinin keyfiyyəti (tədris proqramlarının strukturu və məzmunu),
- c) təqdim olunan tədris prosesinin resurs təminatı:
 - maddi-texniki resurslar (tədris auditoriyaları, laboratoriyalar, avadanlıq, sərf olunan materiallar),
 - metodiki resurslar (dərslük və dərs vəsaitləri, tapşırıq topluları, maketlər, trenajorlar),
 - kadr ehtiyatı (professor-müəllim heyəti və köməkçi heyət),

- maliyyə resursları və s.

3-cü qrup – Təhsil xidmətləri göstərilməsi prosesinin keyfiyyəti, o cümlədən:

- a) tətbiq olunan tədris texnologiyalarının təşkili və reallaşdırılmasının keyfiyyəti,
- b) təhsil xidmətləri göstərilməsi prosesinə nəzarətin keyfiyyəti,
- c) göstərilən xidmətlərin nəticələrinə nəzarətin keyfiyyəti.

Təhsilin keyfiyyətinə müxtəlif amillərin təsirini araşdıran mütəxəssislər ümumiyyətlə təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən aşağıdakı amilləri qeyd edirlər:

- professor-müəllim heyətinin keyfiyyəti;
- təhsil müəssisəsinin maddi-texniki bazasının vəziyyəti;
- müəllim heyətinin motivasiya səviyyəsi;
- tədris proqramlarının keyfiyyəti;
- tələbələrin keyfiyyəti;
- qiymətləndirmənin (tədrisin nəticələrinə nəzarətin) keyfiyyəti;
- infrastrukturun keyfiyyəti;
- tədris materiallarının keyfiyyəti;
- rəhbərliyin innovasiya fəallığı;
- məzunlara tələbin səviyyəsi;
- məzunların əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti;
- məzunların nailiyyətləri.

Bu amillər içərisində ən az öyrəniləni təhsilin keyfiyyətinə tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin (tədrisin nəticələrinə nəzarətin) təsiridir. Bu amilin təhsilin keyfiyyətinə təsirlərini araşdırmaq üçün ilk növbədə qiymət və qiymətləndirmə anlayışlarının məzmununu dəqiqləşdirmək lazımdır.

Təhsil alanların biliklərinin yoxlanılması tədris prosesinin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Tədris prosesində nəzarətin əsasən üç növü istifadə olunur:

- İlkin qavramanın səviyyəsinə nəzarət – cari qiymətləndirmə;
- Öyrətmə, inkişaf etdirmə və tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirən aralıq qiymətləndirmə;
- Təhsil alanların bilik və bacarıqlarını müəyyən edən yekun qiymətləndirmə.

Nəzarətin bu növləri şifahi sorğu, yazılı nəzarət, praktiki yoxlama və test tapşırıqları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Şifahi yoxlama tələbələri öz fikirlərini aydın, qısa, məntiqi və arqumentlərlə əsaslandırmaqla ifadə etməyi öyrədir.

Yazılı yoxlama tədris prosesini rəngarəng etməyə, tələbələrin motivasiyasını və marağını yüksəltməyə imkan verir.

Praktiki yoxlama isə tələbələrin tədqiqatçılıq fəaliyyətini nəzərdə tutmaqla onların bu bacarıqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Test tapşırıqları bir qayda olaraq yekun qiymətləndirmədə tətbiq olunur və qısa müddət ərzində tələbələrin biliklərinin obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir.

Bu sahədə çoxlu sayda tədqiqatlar aparılsa da, bütün mütəxəssislər etiraf edirlər ki, biliklərin qiymətləndirilməsi sistemi mükəmməl deyil. Bunun əsas səbəblərindən biri də təhsil prosesi ilə əlaqədar sosial qrupların (tələbələr, müəllimlər, təhsilə rəhbərlik edənlər, işə götürənlər) təhsilin keyfiyyət meyarları haqda təsəvvürlərinin fərqli olmasıdır.

Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi problemi həm də ona görə aktualdır ki, müəllimlərin çoxu hələ də yalnız informasiya verməyə istiqamətlənir. Belə bir sual meydana çıxır – nəyi qiymətləndirməli – məlumatlılığı, yoxsa məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində formalaşan, biliklərə əsaslanan təhlil və tətbiq vərdiş və bacarıqlarını, qiymətləndirmə qabiliyyətini? Çoxları belə hesab edirlər ki, biliklər qiymətləndirilməlidir və qiymət – tədris proqramında müəyyən olunan biliklərin mənimsənilməsi dərəcəsinin rəqəmlərlə ifadəsidir.

Başqa, daha geniş tərifə görə qiymət – tələbənin (şagirdin) bilik, bacarıq və kompetensiyalarının, müəllimin qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olaraq, şərti işarələr – ballar vasitəsi ilə ifadəsidir.

Qiymətləndirmə – tədris proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq tələbə tərəfindən bilik, bacarıq və kompetensiyaların mənimsənilməsi dərəcəsinin müəyyən olunmasıdır.

Başqa cür ifadə etsək, qiymətləndirmə – tələbənin tədris prosesində mənimsədiyi bilik, bacarıq və vərdişlərin tədris proqramında müəyyən olunan tələblər, etalonlarla müqayisəsi prosesidir.

Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı riayət olunması tələb olunan əsas məqamlardan biri qiymətləndirmənin adekvatlığıdır. Qeyri-adekvat qiymətləndirmə zamanı tələbə predmet üzrə öz hazırlıq səviyyəsinin yüksək olduğu haqda yanlış məlumat alır və bu da onun motivasiyasının azalmasına səbəb olur. Bu fenomen sosial müqayisə və kazualtribusiya nəzəriyyələri ilə izah olunur. Bu nəzəriyyələrə görə belə davranış qanunauyğun olsa da, şəxsin gələcək həyatında onun özü və ətrafdakılar üçün problemlər yarada bilər.

Ümumiyyətlə, qiymətləndirmə zamanı bir sıra prinsiplər gözlənilməlidir. Bu prinsiplər obyektivlik, sistemlilik və əyanılıqdır.

Obyektivlik diaqnostik prosedurların, testlərin (tapşırıqların, sualların) məzmununun elmi əsaslandırılmış olması, müəllimlə tələbələr arasında bərabər, dostcasına münasibətləri, bilik və vərdişlərin qiymətləndirilməsi meyarlarının obyektivliyini nəzərdə tutur.

Sistemlilik prinsipi diaqnostik nəzarətin didaktik prosesin biliklərin ilkin qavranılmasından praktiki tətbiqinə qədər bütün mərhələlərində həyata keçirilməsi zərurətini əks etdirir. Nəzarət elə həyata keçirilməlidir ki, tələbələrin əldə etməli olduqları bilik, vərdiş və bacarıqların tam həcmi yoxlanılsın. Sistemlilik prinsipi həmçinin diaqnostika prosesinə kompleks yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu halda nəzarətin müxtəlif forma, metod və vasitələri vəhdətdə, qarşılıqlı əlaqəli tətbiq olunur, vahid məqsədə xidmət edir.

Əyanilik (aşkarlıq) prinsipi bütün təhsil alanların eyni meyarlar üzrə aşkarlıq şəraitində qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Tələbələrin hər birinin diaqnostika prosesində müəyyən olunan reytingi əyani, müqayisə oluna bilən xarakterli olmalıdır. Aşkarlıq prinsipi qiymətlərin elan olunmasını tələb edir. Qiymət tələbələrə, onlara olan tələblər və müəllimin obyektivliyi haqda mühakimə yürütməyə imkan verir. Bu prinsip nəticələrin maraqlı tərəflərlə müzakirə olunmasını, nöqsanların aradan qaldırılması planlarının işlənməsini də nəzərdə tutur.

Qiymət bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

- Öyrətmə, inkişaf funksiyası; bu funksiyanın mahiyyəti ondadır ki, tapşırıqların yerinə yetirilməsi, imtahanlar və digər sınaqlar zamanı tələbələr aldıkları bilikləri sistemləşdirir və təkmilləşdirirlər. Tələbələr bilik və bacarıqlarını yeni situasiyalara tətbiq edir, müxtəlif hadisə və prosesləri izah edirlər ki, bu da onlarda nitq və idrakın, diqqət və yaddaşın inkişaf etməsinə kömək edir.
- Tərbiyəedici funksiya – tələbələrin sistemli işə öyrənilməsində, onların psixoloji xüsusiyyətlərinə lazımi istiqamətdə təsir olunmasında özünü büruzə verir. Müəllim bu xüsusiyyətlərdən istifadə edərək tələbələri qiymətlə stimullaşdırır, tələbədə artıq özünə arxayınlıq yarandıqda isə ciddi yanaşma ilə onu reallığa qaytarır.
- Qiymətin istiqamətləndirici funksiyası həm tələbənin, həm də müəllimin sınağın nəticəsinə görə tədrisin məqsədlərinə nə qədər nail olunması haqda məlumat alması və öz fəaliyyətini korrektə etməsində özünü göstərir. Nəzarət tədbirləri (imtahan, kollokvium, yoxlama işləri və s.) müəllimə tələbələrin fəaliyyətini nöqsanların aradan qaldırılmasına, tələbələrə isə öz səhvlərini aşkar etməyə və aradan qaldırmağa imkan verir. Bu tədbirlərin nəticələri həmçinin təhsil müəssisəsinin rəhbərliyini və valideynləri tədris prosesinin gedişi haqda məlumatlandırır.
- Stimullaşdırıcı və motivasiya edici funksiya; imtahanlar və imtahan gözləntisi tələbələri hazırlaşmağa, öz bilik və vərdişlərini tələblərə uyğunlaşdırmağa stimullaşdırır ki, bu da tələbələr üçün çalışmaq üçün əlavə motivasiyadır.
- Informativ-diaqnostik funksiya; aydındır ki, tələbənin bilik və vərdişləri haqda obyektiv məlumat (əks əlaqə) olmadan tədris prosesini effektiv idarə etmək mümkün deyil. Diaqnostik nəzarət tədbirləri qiymət vasitəsi ilə tələbələr, təhsil prosesi və təhsil müəssisəsi haqda məlumat almağa iman verir.

Qiymət yalnız o halda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edə bilər ki, tədrisin məqsədlərinə nail olma dərəcəsini düzgün əks etdirsin və yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyaları tam şəkildə yerinə yetirsin.

Bunun üçün qiymət bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

- Qiymət – obyektiv, ədalətli, hərtərəfli, aydın və başa düşülən olmalıdır;
- Həm biliklər, həm də vərdiş və bacarıqlar qiymətləndirilməlidir;

- Biliklər qiymətləndirilərkən (sual üzrə biliklərin həcmi, başa düşmə dərəcəsi, mühakimələrin müstəqilliyi, biliklərin dərinliyi və sistemliliyi, bacarıq və vərdislər) bilikləri təcrübədə tətbiq etmə qabiliyyəti, vərdiş və bacarıqların məzmunu, dəqiqliyi, möhkəmliyi və çevikliyi nəzərə alınmalıdır.

Həmçinin səhvlərin olub-olmaması, miqdarı, xarakteri, nəticələrə təsir dərəcəsi nəzərə alınmalıdır.

Təhsilin məqsədlərinin Blum taksonomiyası və qiymətləndirmə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hesab edirik ki, qiymətin yuxarıda göstərilən funksiyaları tam şəkildə yerinə yetirməsini təmin etmək üçün qiymətləndirmə zamanı təhsilin məqsədlərinə nail olunması dərəcəsi əsas götürülməlidir. Təhsilin məqsədləri haqda əksər mütəxəssislər tərəfindən qəbul olunan tədqiqat ilk dəfə Bencamin Blum tərəfindən aparılmış və nəticədə 1956-cı ildə “Təhsilin məqsədlərinin Blum taksonomiyası” meydana gəlmişdir. O vaxtdan Blumun idrakın altı səviyyəli təsviri müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif məqsədlərlə geniş istifadə olunur.

Blumun yanaşmasında koqnitiv proseslər sadədən mürəkkəbə doğru iyerarxik olaraq düzülür (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Blumun koqnitiv proseslər iyerarxiyası

Vərdiş	Məzmunu	Əsas ifadələr
Biliklər	İnformasiyanın yadda saxlanması	Tərif vermək, təsvir etmək, adlandırmaq, tanımaq, işarələmək
Başa düşmə, qavrama	Əsas fikrin mənasını anlamaq, öz sözləri ilə ifadə etmək	Ümumiləşdirmək, dəyişdirmək, başqa cür ifadə etmək, şərh etmək, misal gətirmək
Tətbiq	İnformasiya və ya konsepsiyayı müxtəlif yeni situasiyalarda istifadə etmək	Sıralamaq, quraşdırmaq, proqnoz vermək, modelləşdirmək, hazırlamaq
Təhlil	İnformasiya və ya konsepsiyayı daha yaxşı başa düşmək üçün fikirdə hissələrinə – elementlərinə ayırmaq	Müqayisə etmək, qarşı qoymaq, ayırmaq, hədd qoymaq
Sintez	Əldə edilmiş informasiya, biliklər əsasında yeni fikir, ideya yaratmaq	Qruplaşdırmaq, yenidən qurmaq, yeni yanaşma vermək
Qiymətləndirmə	İnformasiyanın, hadisə və ya proseslərin qiymətliyi haqda fikir yürütmək	Qiymətləndirmək, tənqid etmək, mühakimə etmək, haqq qazandırmaq, dəstəkləmək

Biliklər kateqoriyası keçilmiş materialın yadda saxlanılmasını və təkrar ifadə olunmasını nəzərdə tutur. Burada söhbət konkret faktdan və ya bütöv nəzəriyyədən gedə bilər. Bu kateqoriyanın ümumi xüsusiyyəti müvafiq məlumatların yadda saxlanılmasıdır. Burada tələbə:

- İstifadə edilən terminləri bilir (yadda saxlayır və ifadə edir);
- Konkret faktlar bilir;

- Metod və prosedurları bilir;
- Əsas anlayışları bilir;
- Qayda və prinsipləri bilir.

Başa düşmə, qavrama kateqoriyası nəzərdə tutur ki, tələbə keçilmiş materialın bir ifadə formasından digərinə, məsələn, sözlə ifadə olunan materialı riyazi düsturlara keçirə bilir. Materialın tələbə tərəfindən təfsir olunması, eləcə də bu material əsasında bəzi nəticələrin öncədən proqnozlaşdırılması bacarığı da başa düşmənin, qavramanın göstəricisidir. Bu cür nəticələr materialın, sadəcə, yadda saxlanılmasından daha yüksəkdir. Bu halda, tələbə:

- fakt, qayda və prinsipləri başa düşür;
- sözlə materialları, sxem, qrafik və diaqramları təfsir edir;
- sözlə ifadə olunan materialı riyazi ifadələrə çevirir;
- əldə olunan məlumatlardan çıxacaq nəticələri təsvir edə bilir.

Tətbiq kateqoriyası öyrənilən materiallardan konkret şəraitdə və yeni situasiyalarda istifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Buraya qayda, metod, anlayış, qanun, prinsip və nəzəriyyələrin tətbiqi daxildir. Tədrisin bu nəticələri sadəcə başa düşmədən daha yüksək bacarıqlar tələb edir. Burada tələbə:

- anlayış və prinsipləri yeni situasiyada istifadə edir;
- qanun və nəzəriyyələri konkret praktiki situasiyalarda tətbiq edir;
- metod və prosedurların düzgün tətbiq olunduğunu nümayiş etdirir.

Təhlil kateqoriyası tələbənin materialı, onun strukturunu müəyyən edə biləcək formada tərkib elementlərinə ayırmaq bacarığını nəzərdə tutur. Buraya tamın hissələrinə ayrılması, bu hissələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığın aşkar edilməsi, tamın təşkili prinsiplərinin müəyyən edilməsi daxildir. Tələbə:

- gizli (aşkar nəzərə çarpmayan) ehtimalları ayırır;
- mühakimələrin məntiqində səhvləri görür;
- faktlar və onların nəticələri arasında həddi müəyyən edir;
- verilmişlərin əhəmiyyətini qiymətləndirir.

Sintez kateqoriyası elementlərin elə kombinə edilməsi bacarığını nəzərdə tutur ki, yeniliyi olan tamın alınması mümkün olsun. Bu cür yeni məhsul çıxış, məruzə, fəaliyyət planı, əldə olan məlumatları nizama salan sxemlər ola bilər. Bu halda, tələbə:

- kiçik yaradıcı esse yazır;
- təcrübənin aparılması planını təklif edir;
- bu və ya digər problemin həlli üçün plan hazırlanmasında müxtəlif sahələrdən biliklərini istifadə edir.

Nəhayət qiymətləndirmə kateqoriyası tələbənin bu və ya digər materialın əhəmiyyətini qiymətləndirmək bacarığını ifadə edir. Tələbənin mühakimələri dəqiq daxili (struktur və ya məntiqi) və xarici (seçilmiş məqsəduyğunluq) meyarlara əsaslanma-

lıdır. Meyarları tələbə özü müəyyən edə, və ya müəllim tərəfindən təklif oluna bilər. Bu kateqoriya bütün əvvəlki kateqoriyalar üzrə lazımı nəticələrin əldə olunmasını nəzərdə tutur. Bu kateqoriyada tələbə:

- materialın yazılı mətn şəklində qurulma məntiqini qiymətləndirir;
- daxili meyarlara əsaslanmaqla nəticələrin əldə olan verilmişlərə uyğunluğunu, bu və ya digər fəaliyyət məhsulunun əhəmiyyətini qiymətləndirir;
- xarici meyarlara əsaslanmaqla bu və ya digər fəaliyyət məhsulunun əhəmiyyətini qiymətləndirir.

Sonrakı illərdə Blum taksonomiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə müxtəlif işlər görülmüşdür. 1999-cu ildə Lorin Anderson və həmkarları Blum Taksonomiyasının yeniləşdirilmiş versiyasını dərc etdilər. Bu versiya tədris prosesinə təsir göstərən daha çox amilləri nəzərə alırdı. 1956-cı il Taksonomiyasından fərqli olaraq bu versiya idrakin məzmunu – “nədir? sualının cavabı” ilə problemin həlli üçün istifadə olunan prosedurları – “necə? sualının cavabı”nı fərqləndirirdi. Biliyin ölçülməsi “nə? sualına cavabı” bilməyin ölçülməsidir. Bu biliyin dörd kateqoriyası mövcuddur: faktiki biliklər, konseptual biliklər, prosedural biliklər və metakognitiv biliklər.

Faktiki biliklər – anlayışların məzmunu və spesifik detallar kimi təcrid olunmuş informasiya fraqmentlərindən ibarətdir.

Konseptual biliklər – təsnifat və kateqoriyalar kimi informasiya sistemlərini özündə ehtiva edir.

Prosedural biliklər – alqoritmləri, evristika, empirik metodları, texnikaları və eləcə də bu prosedurlardan nə vaxt istifadə olunmalı olduğunu bilmək deməkdir.

Metakognitiv biliklər idrak prosesləri haqda biliklərdən və bu biliklər necə effektiv idarə olunması haqda biliklərdən ibarətdir. Tədris prosesi biliklərin bütün formalarını əhatə etməlidir.

Dəqiqləşdirilmiş Taksonomiyada kognitiv proseslərin ilk beşi əvvəlki variantda olduğu kimidir, altıncı kateqoriya isə fərqlənir – sintez kateqoriyası yaratma kateqoriyası ilə əvəz olunur. Yaratma kateqoriyası əvvəlki mərhələlərdə əldə edilmiş bilik və vərdişlər əsasında keyfiyyətcə yeni biliklərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu kateqoriya tədris prosesinin son və əsas məqsədidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qiymətləndirmə – tədris proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq tələbə tərəfindən bilik, bacarıq və kompetensiyaların mənimsənilməsi dərəcəsinin müəyyən olunmasıdır. Hesab edirik ki, qiymətləndirmə o halda bilik, bacarıq və kompetensiyaların mənimsənilməsi dərəcəsinə adekvat əks etdirə bilər ki, tədrisin məqsədlərinə nail olunması dərəcəsinə əks etdirməsin, başqa sözlə qiymətləndirmə prosesində yalnız tələbənin tədris prosesində əldə etdiyi bilikləri deyil, bacarıq və kompetensiyaları da qiymətləndirilsin. Buna nail olunması üçün qiymətləndirmənin, sadəcə, müxtəlif formalarından istifadə olunması kifayət deyil. Bu formalar

elə seçilməlidir ki, məhz tədrisin müxtəlif məqsədlərinə nə dərəcədə nail olunması düzgün və obyektiv əks olunsun. Yalnız bu şərtlər daxilində qiymət yuxarıda göstərdiyimiz funksiyaları yerinə yetirə, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi amili kimi çıxış edə bilər.

Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin dünya təcrübəsi

Qiymətləndirmənin təhsilin keyfiyyətinə təsiri haqqında fikir yürütmək üçün müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan qiymətləndirmə sistemləri haqda məlumatların təhlili də vacibdir.

Təhsil alanların bilik və davranışlarının ballar vasitəsi ilə qiymətləndirilməsi sistemi öz başlanğıcını XVI–XVII əsrlərdə yezuit məktəblərindən götürür. İlk qiymətləndirmə sistemi Almaniyada yaranıb. Bu sistem üç baldan ibarət idi ki, bu ballar dərəcələri müəyyən edirdi. Bu dərəcələrə görə tələbə və şagirdlər yaxşı, orta və pislərə bölünürdülər. Bu sistemdə bir ən yüksək qiymət hesab olunurdu. Sonradan tələbələrin çoxunun daxil olduğu orta dərəcəni siniflərə böldülər. Beləliklə, təhsil alanların biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunduğu beş ballı sistem formalaşdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün yüksək inkişaf etmiş təhsil sisteminə malik olan ölkələrdə fərqli qiymətləndirmə sistemləri tətbiq olunur. Daha dəqiq desək, əksər ölkələrdə bal – reyting sistemi tətbiq olunsa da, bu sistemlər istifadə olunan bal intervalı ilə, eləcə də keçid balının səviyyəsi ilə fərqlənir. Məsələn, tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ABŞ-da 100 ballı sistem, Almaniyada və Finlandiyada 5 ballı sistem (amma Finlandiyada + və - göstəricilər vasitəsi ilə əlavə detallaşdırma aparılmaqla), Fransada isə 20 ballı sistem tətbiq olunur. Prinsipcə, tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün hansı bal intervalının istifadə olunması o qədər də böyük əhəmiyyət daşıyır. Sadəcə olaraq, fikrimizcə, böyük intervalın istifadə olunması (100 ballı sistem) tələbələrin nəticələrinin daha detallı müqayisəsinə imkan verir. Burada diqqət verilməsi zəruri olan məqam – keçid balının səviyyəsidir. Aşağıda müxtəlif ölkələrin universitetlərində tətbiq olunan qiymətləndirmə sistemləri verilmişdir. Aşağıdakı müqayisəyə diqqət yetirsək görərik ki, təhsilin keyfiyyətinə görə şəxsiz lider sayılan ABŞ-da 70%-dən aşağı nəticə keçərli sayılmır. Bu cür yüksək tələb tələbələrin də daha çox işləməsini, öz üzərlərində çalışmasını şərtləndirir.

Müxtəlif ölkələrin universitetlərində qiymətləndirmə sistemləri

ABŞ: A (93-100%), B (85-92%), C (78-84%), D (70-77%), E (<69%)

Almaniya: 1–əla, 2–yaxşı, 3–kafi, 4–keçid, 5– qeyri-kafi

Böyük Britaniya: >70%–əla, 60-69%–layiqli, 50-59%–keçir, 40-49% –uğursuz, <40%–keçmir

Finlandiya: 5-5+–əla, 4+-5– çox yaxşı, 4–yaxşı, 3–kafi, 3– az kafi, 2– qeyri-kafi

Fransa: –20-17–əla, 16-14–yaxşı, 13-10–kafi, <10– qeyri-kafi
 Yaponiya: –90-100% A–əla, 70-89% B–yaxşı, 60-69% C–kafi, <60% F– qeyri-kafi
 Türkiyə: 85-100–əla, 70-84–yaxşı, 55-69–qəbul olunan, 45-54–kafi, <44–zəif
 Rusiya: >90%–5 (əla), >70%– 4 (yaxşı), >50%–3 (kafi), <50% –2 (qeyri-kafi)
 Qazaxıstan: 86-100% - 4,00 – 3.34 –əla, 70-85% - 2,34-3,33 – yaxşı, 50-70% –
 1,68-2,33 – kafi, <49% - <1,67 – qeyri-kafi
 Azərbaycan: >91A – əla,81-90-B – çox yaxşı,71-80-C – yaxşı, 61-70-D – kafi, 51-
 60-E – qənaətbəxş, <51-F – qeyri-kafi.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərtlərindən biri müəllimlərin akademik azadlıqlarının təmin olunmasıdır. Akademik azadlığın prinsiplərinə görə müəllim öz elmi tədqiqatlarının mövzunu və həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən etməkdə, elmi fəaliyyətlə tədris fəaliyyətini əlaqələndirməkdə, tədris etdiyi fənnin mövzularını, mövzuları çatdırmaq üsullarını seçməkdə, qiymətləndirmə meyarlarını seçməkdə azaddır. Cədvəl 2-də dünyanın müxtəlif universitetlərində ayrı-ayrı professorların tətbiq etdikləri qiymətləndirmə meyarları verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, eyni universitetdə çalışan professorların qiymətləndirmə meyarları fərqlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu professorlar eyni fənləri tədris edirlər. Müəllim öz tədris metodikasına, tələblərinə, qarşısına qoyduğu məqsədə və bu məqsədə nail olmaq üçün seçdiyi strategiyaya əsaslanaraq, qiymətləndirmə meyarları seçməkdə azad olmalıdır. Bütün ali məktəb üçün eyni meyarların tətbiqi müəllimin lazımı nəticəni əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Cədvəl 2. Müxtəlif universitetlərdə qiymətləndirmə meyarları

Universitet	Professor	Qiymətləndirmə
Harvard Universiteti	Filip Kampante	Problem dəsti (məsələ) 20%, aralıq imtahan 30%, yekun imtahan 50%
	Karen Dinan	İştirak 10%, problem dəsti 20%, aralıq imtahan 30%, yekun imtahan 40%
	Tanseli Savasar	İştirak 5%, problem dəsti 20%, kuiz 10%, aralıq imtahan 25%, yekun imtahan 40%
Kornell Universiteti	Tom Evans	Ev işi 30%, aralıq imtahan 30%, yekun imtahan 40%,
	Karl Şell	İştirak 10%, iki aralıq imtahan hər biri 25%, yekun imtahan 40%
	Asaf Razin	İki aralıq imtahan, hər biri 30%, yekun imtahan 40%
Yel Universiteti	Kostas Arkolakis	Yekun imtahan yoxdur, üç problem dəsti, bir təqdimat, bir ev işi –hər biri 20%
	Gilyermo Ordones	Konkret ballar göstərilir, yalnız tələbələrə hansı işlərə görə bal veriləcəyi bildirilir
Kolorado Universiteti	Kris Mac Maqan	Ev tapşırığı-kuiz 15%, şifahi sorğu 15%, iki aralıq imtahana hər biri 15%, iştirak 15%, yekun imtahan 25%

R.Z.Rzayev, R.R.Quliyev: Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu

Kembric Universiteti	Ceyms Raymond Vriland	Fəallıq 30%, seminar cavabları 20%, araşdırma və ya esselər (5 həftə) 5x10=50%
	Federiko Dias	Problem dəsti 10%, təqdimat 20%, aralıq imtahan 30%, hesabat 10%, yekun 30%
Barselona Pompey Universiteti	Rey Sayaq	Seminar və iştirak 10%, aralıq imtahan 20%, Yekun imtahan 70%
Fuqan Menecment Universiteti (Çin)	Linq FanqLi	Ev tapşırığı 15%, iki aralıq imtahanı hər biri 20%, iştirak 5%, Yekun imtahan 40%
Rutgers Universiteti	Han Lun	Ev tapşırığı 15%, sinif işi 10%, iki aralıq imtahan hər biri 20%, yekun imtahan 35%
	Aleks Hoksman	Ev tapşırığı 16%, üç imtahan hər biri 28%
Ali İqtisad Məktəbi	Pyotr Safronov	Sinopsisin təqdimatı 50%, suallara cavab 50%
	Zaxarov A.B.	Auditoriyada diskussiyalarda aktivlik 10%, ev tapşırığı 50%, yoxlama işi 40%

Mənbə: Müvafiq universitetlərin rəsmi saytlarındakı məlumatlar əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunub.

Test vasitəsi ilə qiymətləndirmənin müsbət və mənfi cəhətləri

Müxtəlif universitetlərdə tətbiq olunan qiymətləndirmə üsulları göstərir ki, müəllimlər müxtəlif üsulların kombinasiyası ilə tələbələrin bilik, vərdiş və kompetensiyalarını qiymətləndirirlər.

Bu gün Azərbaycanda tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün daha çox test üsulundan istifadə olunur. Test tapşırığı tələbənin hazırlıq səviyyəsini obyektiv qiymətləndirmək üçün istifadə olunan didaktik-texnoloji vasitədir.

Bu üsulun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri mövcuddur. Ümumiyyətlə testləşdirmə – tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsinin ən effektiv formalarından biridir.

Bu metodun müsbət cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Obyektivlik;
- Operativlik, qiymətləndirmənin sürətliliyi;
- Sadəlik və əlçatanlıq;
- Test nəticələrinin kompüter işlənməsi üçün yararlılığı və statistik işlənmə metodlarının tətbiqinin mümkünlüyü.

Testin nöqsanlarına isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Materialı mexaniki yadda saxlamağa yönəlib;
- Vərdiş və kompetensiyaların, yaradıcılıq qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün yararlı deyil;
- Tələbənin mövzunu dərin təhlil etməsi üçün vaxt azdır;
- Təsadüfün rolu artır;
- Konfidensiallığın təmin olunması problemi mövcuddur.

Test tapşırıqlarının müxtəlif növləri mövcuddur:

- Qapalı tipli tapşırıqlar – bu cür testlərə cavab vermək üçün tələbə cavablar içəri-sində düzgün olanı seçir;
- Açıq tipli tapşırıqlar – bu halda tələbə düzgün cavabı özü formalaşdırır;
- Uyğunluq üzrə tapşırıqlar – bu tapşırıqlar iki çoxluğun elementləri arasında uyğunluğun müəyyən olunmasını tələb edir;
- Düzgün ardıcılığın müəyyən olunması üzrə tapşırıqlar – bu test növündə sadalanan proses və ya hərəkətlərin ardıcılığının göstərilməsi tələb olunur.

Test tapşırıqları bir sıra ümumi tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblərə aşağıdakılar aiddir:

- Tapşırığın mürəkkəblik dərəcəsinin obyektiv qiymətləndirilməsinə və testləşdirmə strategiyasına uyğun olaraq hər bir tapşırığa sıra nömrəsi verilməlidir;
- Tapşırıqlar, tələbən cavabından asılı olaraq həqiqi və ya yalan olan məntiqi mühakimə formasında tərtib olunur;
- İşlənmiş tapşırığa düzgün və səhv cavablar əlavə olunur;
- Bir test tapşırığına cavab verməyə tələbə 2-5 dəqiqə vaxt sərf etməlidir.

Bu ümumi tələblərdən başqa, qapalı testlər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Tapşırıq mətnində istənilən qeyri-müəyyənlik və ikimənalılıq istisna olunmalıdır;
- Müxtəlif test tapşırıqlarında düzgün cavablarının nömrələri təqribən eyni miqdarda olmalıdır;
- Düzgün olmayan cavablardan biri digərindən çıxan cavabları çıxarmaq lazımdır.

Açıq testlərdə tələbədən fikri, cümləni tamamlamaq tələb olunur. Bu cür test tapşırıqlarına cavab verərkən tələbə boş yerə buraxılmış sözü, düsturu və ya ədədi yazmalıdır. Tapşırıq elə tərtib olunmalıdır ki, cavablar dəqiq və birmənalı olsun.

Uyğunluq üzrə tapşırıqlarda müəllim tələbən iki çoxluğun elementləri arasındakı əlaqəni bilib-bilmədiyini yoxlayır. Solda verilmiş çoxluğun elementləri, sağda isə seçiləcək elementlər verilir və tələbədən uyğunluğun müəyyən olunması tələb olunur. Düzgün ardıcılığın müəyyən olunması üzrə tapşırıqlar tələbən proses, hərəkət və ya hesablamaların ardıcılığını bilib-bilmədiyini müəyyən etməyə imkan verir. Test tapşırığında müəyyən məsələ ilə əlaqədar hadisə və ya proseslərin təsadüfi toplusu verilir və tələbədən bu hadisə və ya prosesləri düzgün ardıcılıqla düzmək tələb olunur.

Testlərin zəruri xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Yararlılıq – test tapşırıqları ölçülən bilik və vərdislərə uyğun olmalıdır;
- Mürəkkəblik – test tapşırıqlarına cavab vermək üçün müəyyən qədər əqli səy göstərmək lazım olmalıdır;
- Etibarlılıq – test tapşırıqları bilik səviyyəsini adekvat qiymətləndirməyə imkan verməlidir;
- Davamlılıq – test tapşırıqları müxtəlif qruplar üçün eyni səviyyədə tərtib olunmalı, müqayisəli qiymətləndirmə üçün yararlı olmalıdır;

- Rerezentativlik – test tapşırıqları materialı tam əks etdirməlidir;
- Əhəmiyyətlik – test tapşırıqları aktual olmalı, müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir;
- Həqiqilik – test tapşırıqları müasir elm səviyyəsi ilə ayaqlaşmalıdır.

Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsində test tapşırıqları təhsilin məqsədlərinə nail olunmasını tam müəyyənləşdirmək üçün kifayət deyil. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bu üsul müəyyən çatışmazlıqlara malikdir və daha çox ənənəvi nəzarət sistemini tamamlayan forma kimi tətbiq olunmalıdır. Tələbələrin bacarıq və kompetensiyalarının qiymətləndirilməsi üçün isə yoxlama işləri, referatlar, esselər və digər vasitələrin kombinasiyalarından istifadə etmək lazımdır.

Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsində son zamanlar bütün dünyada geniş yayılmış və təhsilin keyfiyyətinə əhəmiyyətli mənfi təsir göstərən təzahürlərdən biri qiymətləndirmə inflyasiyasıdır. Bu problem ən yüksək səviyyəli universitetlərdə də müşahidə olunur.

2013-cü ildə Harvard Universitetinin tələbə qəzetində dərc olunmuş məqalədə göstərilir ki, magistrələr üçün orta qiymət A-dir və ən çox verilən qiymət A-dır. Müşahidələr göstərib ki, kollec tələbələrinin qiymətləri 1960-cı illərdən başlayaraq stabil artır. Əgər 1969-cu ildə tələbələrin 7%-i A qiymət alırdısa, 2013-cü ildə bu rəqəm 41% olub. C və daha aşağı qiymətlər isə 25%-dən 5%-ə düşüb. Uzun müddət bu hala çox da əhəmiyyət verilmirdi. Daha ciddi standartlar tətbiq olunan müəssisələr işverənlərə məlumat verirdilər və onlar bu faktı nəzərə alırdılar.

Ancaq 2013-cü ildə İllinoys ştatının Universitetində ali təhsil və siyasətin idarə edilməsi üzrə Dayan Din və Vudro Vilson Milli Təqaüd Fondunun Prezidenti Artur Levin tərəfindən aparılan araşdırma bu problemin ciddiliyini göstərdi.

Dekanlar arasında aparılan sorğu göstərir ki, onlar bugünkü tələbələri əvvəlkilərdən çox zəif, korlanmış və müdafiə olunmuş hesab edirlər.

20-dən artıq işverənlər arasında aparılan sorğu da oxşar nəticələr verdi. Onlar göstərdilər ki, son vaxtlar onların məzunlardan gözləntiləri təmin olunmur. Məzunların bacarıqları aşağı, tələbləri isə yüksəkdir və onlar tənqidi qəbul etməyi bacarmırlar.

Magistrantlar arasında aparılan sorğu göstərdi ki, onlar hesab edirlər ki, onların qiymətləri aşağı salınır və həqiqi akademik bacarıqlarını əks etdirmir. Eyni zamanda, magistrantlar hesab edirlər ki, aldıkları kurslar çox mürəkkəbdir. Rəyi soruşulan magistrantlardan yalnız 7%-i kursları asan hesab edirlər. Bu fakt magistrantların nəinki zəif olmalarını, eyni zamanda öz bacarıqlarını adekvat qiymətləndirə bilməmələrini nümayiş etdirir. Halbuki b magistrantların baza bilikləri zəif olduğuna görə onların 45%-i riyaziyyat və ya yazıdan bir kurs almalı olurlar.

2017-ci ildə İngiltərədə təhsil üzrə mütəxəssis Alan Houell tərəfindən aparılan araşdırma burada da oxşar problemin olduğunu göstərdi.

Bu araşdırma göstərir ki, qiymət inflyasiyası tələbələri aldadır, onlarla nə etdikləri və necə etdikləri haqda həqiqi məlumat almağa imkan vermir. Bu isə gələcək kadrları dünyanın artan tələblərinə cavab vermək imkanından məhrum edir. İnflyasiyanın yüksək səviyyəsi tələbələrdə elə təəssürat yaradır ki, onlar hər şeyi bilirlər və çox yaxşı edirlər.

Qiymət inflyasiyası təhsil müəssisələrinin keyfiyyətli və yüksək səviyyəli təhsil vermə qabiliyyətlərini məhdudlaşdırır. Bu fakt həm də əxlaqi və etik nöqsandır və göstərir ki, tədrisin məqsədlərinə nail olunmayıb.

Bütün ölkələr kimi Azərbaycan üçün də aktual olan bu problemin həll olunması çox vacibdir. Bunun üçün qiymətləndirmə meyarları çox dəqiq müəyyən olunmalı, kənar təsirlər səbəbindən standartlar aşağı salınmamalıdır. Tələbələrə onların nailiyyətləri, nöqsanları haqda obyektiv məlumat almaq imkanı verilməlidir. Təhsil gələcək kadrlara həqiqətən əldə etdiklərinə arxalanmağa və bacarmadıqlarını öyrənməyə şərait yaratmalıdır.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, tədrisin nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi təhsilin yüksək keyfiyyətinin təmin olunması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsi tədrisin məqsədlərinə nail olunması dərəcəsini müəyyən edəcək formalarda aparılmalıdır. Başqa sözlə, tələbənin yalnız bilikləri deyil, tədris prosesində qazandığı bacarıq və kompetensiyalar da qiymətləndirilməlidir. Bütün müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, test tapşırıqları bu bacarıq və kompetensiyaların obyektiv və adekvat qiymətləndirilməsi üçün kifayət deyil.

Testlər ancaq aralıq imtahanlarda tətbiq olunmalı, testlərin tərtib olunması prosesi təkmilləşdirilməlidir. Testlərin müxtəlif növlərini kombinasiya etməklə biliklərin daha obyektiv qiymətləndirilməsi təmin olunmalıdır.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, tələbələrin cari fəaliyyətini qiymətləndirmək üsulu kimi sərbəst işlər yararlı deyil. Hesab edirik ki, sərbəst işlər ləğv olunmalı, tələbənin əldə etdiyi vərdiş və kompetensiyaları qiymətləndirmək üçün esse, yoxlama işləri, referat kimi formalardan istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycanda ayrı-ayrı təhsil müəssisələrində qiymət inflyasiyasının səviyyəsinin müəyyən olunması üçün xüsusi araşdırılma aparılmalı, bu prosesin qarşısının alınması üçün effektiv tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə halların qarşısının alınması üçün seçmə üsulu ilə təkrar qiymətləndirilmələrin keçirilməsi, qiymətləndirmənin obyektivliyinə görə müəllimlərin məsuliyyətinin müəyyən olunması, zəruri akademik standartlar müəyyən olunmalı, dəqiqləşdirilməli və qorunmalıdır. Mühüm məsələlərdən biri müəllimlərin akademik azadlığının təmin olunmasıdır. Bu, həm müəllimlərin son illərdə azalan nüfuzunun yüksəldilməsinə, həm cəmiyyətdə statusunun

R.Z.Rzayev, R.R.Quliyev: Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu

bərpa olunmasına, həm də özünə hörmət hissənin yüksəlməsinə səbəb olar ki, bu da öz növbəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsində özünü göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Hanushek, E. A., Wößmann L. Education Quality and Economic Growth. - The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2007 – 39 p.;
2. Поташник, М. М. Управление качеством образования. Педагогическое общество России. - Москва, 2006. - 448 стр.;
3. Качалов, В. А. Анализ динамики несоответствия в системах менеджмента. // Методы менеджмента качества. - 2011. - № 8. - С. 24-28. - ISSN 0130-6898;
4. Рыжаков, М. В. Содержание образования и школьный учебник. Методические аспекты. - «Арсенал образования», Москва, 2012. - 224 стр.;
5. Скворцова, В. А., Д. Е. Шарыпина Роль образования в экономике: становление системы категорий // Известия Пензенского Государственного Педагогического Университета им. В. Г. Белинского, Общественные науки, №28, 2012 г. стр. 566-568.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATA DÖVLƏTİN TƏNZİMLƏYİCİ TƏSİRLƏRİ VƏ TEXNOLOJİ DƏSTƏK İMKANLARI HAQQINDA

R.Ə.Balayev

i.e.d., professor, Rəqəmsal iqtisadiyyat və İKT kafedrası, UNEC
r. balayev@gmail.com; tel.: (+99450) 378-90-48

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 13 may 2019; Çapa qəbul edilmişdir 10 iyun
2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 13 May 2019; accepted 10 June 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Məqələdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının normativ-hüquqi bazasının formalaşması məsələləri tədqiq edilmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyata dövlətin tənzimləyici təsirlərinin zəruriliyi barədə müxtəlif mövqelər müqayisəli araşdırılmışdır. İnformasiya bərabərsizliyini şərtləndirən amillər aşkar edilmişdir. Rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə rəqəmsal texnoloji dəstək imkanları qiymətləndirilmişdir. Verilənlərin təhlükəsiz konsolidasiyası nöqtəyi-nəzərdən blokçeyn texnologiyalarına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dövlətin rəqəmsal iqtisadiyyata tənzimləyici təsirlərinin nəticələrinin bəzi metodiki və informasiya problemləri şərh olunmuşdur. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinə texnoloji dəstək prosesində rəqəmsal platformaların yeri və rolu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: tənzimləmə, amillər, rəqəmsal iqtisadiyyat, normativ-hüquqi baza, informasiya bərabərsizliyi.

Jel Classification Code: O32

ABOUT REGULATORY ACTIONS OF GOVERNMENT AND ITS TECHNOLOGICAL SUPPORT CAPACITY IN DIGITAL ECONOMY

R. A. Balaev

Dr., prof., chair of Digital economy and ICT, UNEC
r. balayev@gmail.com; tel.: (+99450)378-90-48

Abstract

The article analyzes the issues of the formation of the regulatory framework for the development of digital economy. Different opinions on the necessity of regulatory actions of the government in the digital economy have been studied comparatively. The factors stipulating information inequality have been discovered. Digital technological support opportunities for regulation of the economy have been

assessed in the condition of acceleration of digitization processes. From the viewpoint of secure consolidation of data, special attention has been paid to block-chain technologies. Some of the methodological and information problems of the consequences of regulatory actions of the government on digital economy have been interpreted. The role and position of digital platforms in the process of technological support for the regulation of the economy has been identified.

Keywords: regulation, factors, digital economy, regulatory framework, information inequality, technological support, data.

О РЕГУЛИРУЮЩИХ ВОЗДЕЙСТВИЯХ ГОСУДАРСТВА НА ЦИФРОВУЮ ЭКОНОМИКУ И О ВОЗМОЖНОСТЯХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ

Р. А. Балаев

д.э.н., проф. Кафедра Цифровой экономики и ИКТ, UNES
r. balayev@gmail.com; tel.: (+99450) 378-90-48

Резюме

В статье исследованы вопросы формирования нормативно-правовой базы развития цифровой экономики. Сопоставлены различные позиции о необходимости регулирующих воздействий государства цифровой экономики. Выявлены факторы, обуславливающие информационное неравенство. Оценены возможности цифровой технологической поддержки регулирования экономики в условиях ускоренной цифровизации. Особое внимание уделено блокчейн технологиям с точки зрения безопасной консолидации данных. Характеризованы некоторые методические и информационные проблемы оценки результатов регулирующих воздействий государства на цифровую экономику. Определено место и роль цифровых платформ в процессе технологической поддержки регулирования экономики.

Ключевые слова: регулирование, факторы, цифровая экономика, нормативно-правовая база, информационное неравенство.

Giriş

Artıq bir əsrə yaxındır ki, “xalis” bazardan, əsasən onun çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması aspektində danışırlar. Bu istiqamətdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi başlıca istiqamətlərdən biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaması və inkişafı dövlətin tənzimləyici təsirlərinə xüsusi yanaşma

zərurətini ortaya qoyur. Buna səbəblər kimi, ilk növbədə rəqəmsal proseslərin qlobal xarakteri, rəqəmsal mühitin özünəməxsusluqları və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi arealının görünməmiş sürətlə genişlənməsi göstərilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tənziplənməsində məhz texnoloji inkişaf və texnoloji dəstək amilinin önə çəkilməsi, onların insan fəaliyyətinin və həyatının bütün istiqamətlərində yeniliklərin təmin edilməsində böyük potensiala malik olması ilə əlaqədardır.

Rəqəmsallaşma prosesinə hüquqi və iqtisadi təsir imkanları barədə

XXI əsrin ilk onillikləri bəşər tarixində dəyişikliklərin sürətləndiyi dövr kimi xarakterizə oluna bilər. Milli və qlobal iqtisadiyyat səviyyəsində həmin dəyişikliklərin inkişafa nə dərəcədə xidmət etməsi, artan dinamizm şəraitində fəaliyyət prioritetlərinin müəyyən edilməsi kimi məsələlərin həlli nəinki mütəxəssisləri, habelə bütünlükdə ictimaiyyəti narahat edir. Odur ki, müasir iqtisad elmi sosial-iqtisadi proseslərdə təzahür edən yeni keyfiyyətlərə dair suallara, son onilliklərdə dəyişikliklərin artan sürətinin qoyduğu tələblərə uyğun tempdə cavab vermək məcburiyyətindədir. Əks halda yeni çağırışlara cavab olaraq göstərilən fəaliyyətlərdə qabaqcıl hesab edilən subyektin (ölkənin) təcrübəsini təkrarlamaqla kifayətlənmək lazım gəlir. Bir sözlə, sürətin əsas amilə çevrilməsi iqtisadi inkişafın və onun tənziplənməsinin elmi təminatının keyfiyyətinə ciddi təsir etməkdədir.

İqtisadiyyatda rəqəmsal texnologiyaların kütləvi hal alması, rəqəmsallaşmanın insan həyatının bütün sahələrinə sürətlə nüfuz etməsi, bu proseslərin qloballaşması və qloballaşmanın təşviq edilməsi kimi meyillər göstərir ki, dövlət rəqəmsal iqtisadiyyata biganə qala bilməz. Milli və qlobal çərçivədə gündən-günə artan bu texnologiyaların hüquqi vakuumba istifadəsi nəinki yüksək risklidir, həm də çox təhlükəlidir.

Rəqəmsallaşma qlobal prosesdir, onun reallaşdırılmasına, səmərəliliyin təmin edilməsinə və tənziplənməsinə yanaşmalar, gözlənilməli kimi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Bu fərqlərin yaxın və orta perspektivdə də qalacağı ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir. Başqa sözlə, rəqəmsallaşma prosesləri nə qədər qlobal olsa da, milli iqtisadi sərhədləri və iqtisadi himayədarlıq zərurətini aradan qaldırmayacaqdır. Bununla belə, hələ də, rəqəmsal iqtisadiyyatda tənziplənməyə ehtiyacın olub-olmaması barədə diskussiya açanlar vardır. Burada da mövqelər fərqlidir. Həmin mövqələrin bəzilərini, xüsusilə postsovet məkanı ölkələrində daha çox rast gəlinən mövqeləri, ilkin yanaşmada aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar: 1) Rəqəmsal texnologiyaların aktual təmsilçisi kimi blokçeynin tənziplənməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin onun alətləri və servislər hüquqi cəhətdən tənziplənməlidir. 2) Dövlət standartlarına uyğun kriptografiyanın istifadə olunduğu blokçeynin yaradılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilməli və sürətləndirilməlidir. 3) Xüsusi olaraq, rəqəmsal hüquqa ehtiyac yoxdur. Mövcud qanunvericilikdən terminlər və anlayışlar dəqiqləşdirilməklə istifadə

olunması mümkündür, çünki “rəqəmsal münasibətlərin adi münasibətlərdən fərqi yalnız onların yeni texnologiya əsasında qurulmasıdır” [1].

Sadalanan mövqelərin hər biri, xüsusilə sonuncu elə ilk baxışdan mübahisəlidir. Görmək çətin deyildir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatda tənzimləməyə ehtiyacın olub-olmaması barədə müzakirələr rəqəmsallaşma proseslərinin son bir neçə ildə vüsət aldığı ölkələrdə, o cümlədən postsovet məkanı ölkələrində məqbul hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə müvafiq normativ-hüquqi baza təşəkkül tapır və inkişaf edir. Deyək ki, Fransada “Rəqəmsal iqtisadiyyata etimad haqqında” qanun 2004-cü ildən qüvvədədir [2]. Böyük Britaniyada rəqəmsal iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanun 2010-cu ildən fəaliyyət göstərir. 2017-ci ildə isə buna əlavə olaraq “Rəqəmsal iqtisadiyyat haqqında” qanun qəbul edilmişdir [3]. Bu misalları, əlbəttə, daha da artırmaq olar. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir. Avropa Birliyində isə hazırda müvafiq hüquqi normaların unifikasiyası üzərində çalışırlar. Rəqəmsal iqtisadiyyat haqqında qəbul edilmiş qanunların məzmununda, əsasən digər normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan dəyişikliklər üstünlük təşkil edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat haqqında, adıçəkilən və digər qanunlar vasitəsi ilə əsasən aşağıdakı münasibətlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulur: elektron kommersionun həyata keçirilməsi prosesləri; kommunikasiyaların tənzimlənməsi; texniki xidmət göstərənlərin fəaliyyətlərinin bir sıra aspektləri; verilənlərin qorunması və rəqəmsal iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi; rəqabət münasibətləri.

Zənnimizcə, rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasının hazırkı səviyyəsində, dövlət tənzimlənməsində qlobal dayanıqlı inkişaf baxımından rəqəmsallaşmadan gözlənilən təhdidlərin neytrallaşdırılması prioritet istiqamət olmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dövlət tənzimlənməsinin prioritetlərinə, ilkin yanaşmada aşağıdakıları aid etmək olar: rəqəmsal platformaların inkişaf etdirilməsi sayəsində rəqəmsal texnologiyaların verilənlərin konsolidasiyası və qorunması baxımından təhlükəsizliyinə etimadın yüksəldilməsi; informasiya risklərinin qiymətləndirilməsi və qarşılınması sisteminin təkmilləşdirilməsi; rəqəmsal fəaliyyət sahələri arasında fəaliyyət inteqrasiyasına süni maneələrin aradan qaldırılması və s.

Sadalanan prioritetlərin reallaşdırılmasında texnoloji yeniliklərdən istifadə edilməsi imkanları dünyanın tanınmış elm mərkəzlərində və nəhəng şirkətlərin elmi laboratoriyalarında intensiv surətdə araşdırılır. İnformasiya infrastrukturunun, o cümlədən rəqəmsal platformaların inkişafı sayəsində verilənlərin təhlükəsiz konsolidasiyası və qorunması baxımından blokçeyn texnologiyasının imkanları diqqətəlayiqdir. Məlum olduğu kimi, mövcud mərkəzləşdirilmiş sistemlərdən (“AirBnb”, “Alibaba”, “Uber” və s.) fərqli olaraq blokçeyn “aşkar mərkəzi olmayan” şəbəkədir. Belə ki, blokçeyn texnologiyasında paylanmış verilənlər bazası bütün istifadəçilər üçün əlyətdir. Həmin istifadəçilər kollektiv notarius rolunda çıxış etməklə bazadakı verilənlərin doğ-

ruluğunu təsdiq edirlər. Eyni zamanda, daha nikbin mütəxəssislər blokçeyn texnologiyasında saxtalaşdırma imkanlarının olmadığını qeyd edirlər. “Şifrələmə prosesi eyni şəbəkədə işləyən çox sayda müxtəlif kompüterlər vasitəsilə yerinə yetirilir. Onların hesablaması nəticəsində hər biri eyni nəticəni əldə etdikdə bloka unikal rəqəmsal imza atılır. Reyestr yeniləndikdən və onda yeni blok təşkil edildikdən sonra o, dəyişdirilə bilməz. Bununla da onu saxtalaşdırmaq mümkün deyil” [4]. Lakin unutmayaq ki, bu məsələdə nikbinlik kifayət qədər əsaslandırılmamış ola bilər. Tarix texnoloji inkişafın hüquqi məsələlərin həllində dəfələrlə uğursuz nəticələrinin şahidi olmuşdur.

Rəqəmsallaşmanın hazırkı tempi ənənəvi biznes modellərini sürətlə sıradan çıxarmaqla, yenidən strukturlaşdırma proseslərini gündəliyə çıxarmışdır. Belə vəziyyət hüquqi tənzimləmə problemlərini bir daha aktuallaşdırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində məqsəd bazar münasibətlərinə xas olan aşağıdakı çatışmazlıqların aradan qaldırılmasıdır: kənar neqativ təsirlərə, haqsız rəqabət və inhisarçılıq, makroiqtisadi qeyri-sabitlik və dayanıqlı inkişaf, sürətli inflyasiya, işsizlik və tarazlı regional inkişaf problemlərinə biganəlik, fundamental elm və texnika sahəsində inkişafın motivləşdirilməməsi və s.

Rəqəmsallaşma, məhz tarazlı regional inkişaf kontekstində informasiya bərabərsizliyinə (ilkin yanaşmada, internetə çıxış bərabərsizliyinə) münasibətdə ehtiyatlı yanaşma tələb edir. Məlum olduğu kimi, ilkin yanaşmada (ABŞ-da) informasiya uçurumuna səbəb kimi kənd və şəhər əhalisi arasında internetə çıxış bərabərsizliyi götürülürdü. Odur ki, bu uçurumu əhali gəlirlərində bərabərsizliklə izah etmək cəhdləri olmuşdur. Bununla belə, haqqında danışılan yanaşma birtərəfli hesab edilir. Əks halda, yüksək gəlirli (inkişaf etmiş) ölkələrdə informasiya uçurumunun az gəlirli (inkişaf edən ölkələrə) nisbətən daha kəskin olmasını izah etmək çətindir. Bununla belə, gəlir və informasiya resurslarına əlyətənlik arasında əlaqənin olmadığını da söyləmək olmaz. Eyni zamanda, ilkin təcrübədən göründüyü kimi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sayəsində informasiya uçurumunu aradan qaldırılması potensialı güclənə bilər.

Sadalanan problemlərin həlli rəqəmsal transformasiyaların görünməmiş dərəcədə sürətləndiyi hazırkı dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məsələlərinin aktuallığı, sadalanan problemlərin həllinin zəruriliyi səbəbindən azalmamış, əksinə, daha da artmışdır. Məsələ ondadır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın təşəkkülü və sürətli inkişafı, heç də həmişə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, o cümlədən milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi tələblərinə cavab vermir. Başqa sözlə, özlüyündə rəqəmsallaşma inhisarçılığın qarşısının alınması, ümumiyyətlə sosial və ekoloji, tarazlı regional problemləri həll etmək iqtidarında deyildir. Bununla belə, məhz rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sadalanan problemlərin həllində çoxvariantlılığın təmin edilməsi halında da, hərtərəfli əsaslandırılmış operativ qərarların qəbulu üçün zəruri şərait yaradır. Dövlətin pul-kredit,

investisiya və struktur siyasətinin əsaslandırılması və həyata keçirilməsi baxımından da analoji imkanlar nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sisteminin normativ-hüquqi bazasının formalaşması tədrici surətdə baş verir. İnstitusional mühitin ətalətliliyi nəzərə alınmaqla, bu vəziyyəti az-çox dərəcədə məqbul hesab etmək olardı. Lakin unutmamaq olmur ki, hazırda rəqəmsal iqtisadiyyatda tənzimləmə sisteminin təşəkkülünün rəqəmsal mühitin inkişafından aşkar şəkildə geri qalması norma və normativlərin hazırlanması prosesini arzuolunmaz dərəcədə ləngidir.

Rəqəmsal platformaların tənzimlənməyə texnoloji dəstək imkanları

İlk növbədə rəqəmsal platforma və rəqəmsal transformasiya anlayışlarını dəqiqləşdirək. Rəqəmsal platformalar rəqəmsallaşma strategiyasının həyata keçirilməsində rəqəmsal transformasiyaların imkanlarını müəyyən edən və cari dövrdə sistem əmələ gətirən texnologiyalar qrupudur. Rəqəmsal transformasiyalar isə rəqəmsal texnologiyaların biznes fəaliyyətə geniş mənada inteqrasiyası prosesi kimi qəbul edilir. Rəqəmsal platformalar ənənəvi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi üsullarının köməyi ilə daha əsaslandırılmış və səmərəli qərarlar qəbul etmək baxımından böyük potensiala malikdir. Həmin üsulların verilənlərin əldə edilməsi, təhlil edilməsi və bilavasitə tənzimləmə kimi böyük qruplarda fərqləndirilməsi onların tətbiq mexanizminin təkmilləşdirilməsində rəqəmsal texnologiyaların rolunu qiymətləndirmək baxımından əlverişlidir. Verilənlərin əldə edilməsi üsullarının məhz rəqəmsal texnologiyalar sayəsində operativliyini yüksəltmək, natamam informasiya mühiti ilə əlaqədar riskləri azaltmaq, iqtisadi proseslərdə latentliyi əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırmaq mümkündür. Verilənlərin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi qərarlarını əsaslandırmaq məqsədi ilə təhlili üsullarına gəldikdə isə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sayəsində onların çoxvariantlı hesablamalar aparmaq və optimal qərarı seçmək üzrə texnoloji imkanları dəfələrlə genişlənir.

İnnovasiyalar kompleksi rəqəmsal platformaların və ümumilikdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının tempi və proporsiyalarını şərtləndirən başlıca amildir. Odur ki, həmin inkişafın hüquqi tənzimlənməsi, ilk növbədə innovasiya fəallığının təşviqi və risklərin idarə edilməsi üçün optimal şərait yaradılmasına yönəldilməlidir. Bu baxımdan, aşağıdakı fikirlə razılaşmaq lazımdır. “Rəqəmsal iqtisadiyyatda innovasiyalı inkişafın hansı yolla gedəcəyini dəqiq proqnozlaşdırmağın qeyri-mümkünlüyü risklərdən biri kimi qəbul edilir. Odur ki, qəbul edilən qanunvericilik kifayət qədər çevik olmalı və daha çox miqdarda verilənlər nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır” [5, s. 29].

Rəqəmsal iqtisadiyyata tənzimləyici təsirlərdə, yüksək ehtimalla, dolayı üsullar (ilk növbədə vergi dərəcələrinin və gömrük rüsumlarının tənzimlənməsi, dövlət investisiya siyasəti, amortizasiya siyasəti) üstünlük təşkil edəcəkdir. Bu üsulların daha sə-

mərəli tətbiqi üçün texnoloji dəstək imkanları özünü rəqəmsal texnologiyaların biznes fəaliyyətə inteqrasiyası prosesində meydana çıxır. Təbiidir ki, əhəmiyyətli texnoloji yenilik müvafiq hüquqi təminata malik olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri”nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında” 4 avqust 2016-cı il tarixli Sərəncamında şəffaflığı artırmaq və vergitutma bazasını genişləndirmək məqsədi ilə beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq edilən “rəqəmsal iqtisadiyyat”ın vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilmişdir [6].

Müasir dövlətlərin əksəriyyəti ümumi işəgötürən funksiyasını itirmək üzrədir. Bununla belə, dövlət vətəndaşın əmək hüququnun zəmanətçisi olaraq qalır. Odur ki, əmək bazarında tənzimləmənin məqsəd, üsul və vasitələrin sistemi kimi dövlətin yürütdüyü kadr siyasəti həlledici rola malikdir. İşsizliyə qarşı tənzimləyici tədbirlər qismində dövlət fiskal alətlərdən, başqa sözlə, vergilərdən və büdcə xərclərindən istifadə etməklə əmək bazarında məcmu tələbə təsir edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının məşğulluğun strukturuna təsirini öyrənən tədqiqatçıların fikrincə, böyük ehtimalla 2030-cu ilə qədər maliyyə vasitəçiliyi, hüquq, turizm, kitabxana, tərcümə və bir sıra digər sahələrdə onlarla peşələr yox ola bilər [7, s. 44].

Rəqəmsal mühitdə müəssisənin (şirkətin) ölçülərinin, onların iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminə təsiri məhdudiyət şərti kimi, demək olar ki, aradan qalxır. Məsələn ondadır ki, rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən big date, blokçeyn, süni intellekt kimi drayverlərin tətbiqi dairəsi, yüksək risklərlə əlaqədar olsa da, göründüyü kimi, sürətlə genişlənir və bu halda, şirkətlərin fəallığının onların ölçülərindən asılı olmaması halı müşahidə olunur. Belə ki, “rəqəmsal iqtisadiyyat ölçüsündən asılı olmayaraq, şirkətlərin inkişafına təkan verir. Müəssisələr öz imkanlarını təhlil etməli, həm şirkətin strukturunda, həm də istehsalın özündə qlobal dəyişikliklərə hazır olmalıdır” [7, s. 47].

Rəqəmsallaşmanın qloballaşma prosesini intensivləşdirməsi, insan fəaliyyətinin, o cümlədən yaradıcı fəaliyyətin bütün istiqamətlərinə nüfuz etməsi, rəqəmsal platformaların formalaşmasının sürətlənməsi əqli mülkiyyətin qorunması məsələlərinin aktuallığı azalmır və bu amil rəqəmsal platformaların formalaşması zamanı nəzərdən qaçmamalıdır. Hazırda, məhz əqli mülkiyyətin qorunması üzrə mövcud qanunvericilikdə rəqəmsal mühitin tələbləri baxımından dəyişikliklər etmək zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” (5 iyun 1996-cı il, № 115-IQ); “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” (12 iyun 1998-ci il, № 504-IQ); “İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında” (31 may 2002-ci il, № 337-IIQ); “Patent haqqında” (25 iyul 1997-ci il, № 312-IQ); “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında” (14 sentyabr 2004-cü il, № 755-IIQ) və əlbəttə, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə

haqqında” (22 may 2012, 365-IVQ) Azərbaycan Respublikasının Qanunları diqqət mərkəzində olmalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda tənzimləmə prosesini çətinləşdirən amillərdən biri onun strukturlaşma dərəcəsi ilə bağlıdır. Məsələn ondadır ki, sürətli inkişaf tempinə baxmayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyat sistem əmələ gətirməmişdir. Belə vəziyyət rəqəmsal iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün zəruri olan hüquqi islahatların həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Bu baxımdan, rəqəmsal iqtisadiyyatda bu problemin həlli ilə bağlı aşağıdakı mövqe ilə, zənnimcə razılaşmaq olar. “Rəqəmsal iqtisadiyyatın bir neçə ahəngdar qanunvericilik islahatı ilə tənzimlənmə bilən strukturlaşdırılmış sistem olması problemin həllini çətinləşdirir” [5, s. 27].

Transaksiya xərclərinin səviyyəsi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının və qiymətləndirilməsində indikator rolunda çıxış edir. Başqa sözlə, rəqəmsal iqtisadiyyat inkişaf etdikcə həmin xərclərdə azalma baş verir. Odur ki, əqli mülkiyyət sahiblərinin maraqlarının müdafiəsi, həmin mülkiyyət obyektlərinin qeyri-qanuni nüsxələşdirilməsi və yayılmasının qarşısının alınması və bu kimi digər tənzimləyici tədbirlərin normativ-hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi iqtisadi agentlərin opportunist davranışı motivlərini azaltmaqla, transaksiya xərclərinin səviyyəsini aşağı salınmasında mühüm rol oynaya bilər. Rəqəmsal platformaların iqtisadi tənzimlənməyə texnoloji dəstək imkanları özünü daha çox elmtutumlu fəaliyyət sahələrində büruzə verir. Məsələn ondadır ki, məhz həmin sahələr rəqəmsal mühitin təşəkkülündə aparıcı rol oynamaq iddiasındadır. Təsadüfi deyildir ki, rəqəmsal mühit dedikdə, adətən digər mühitləri riyazi qanunlar əsasında modelləşdirmək üçün istifadə edilən məntiqi obyektlərin fəaliyyət mühiti nəzərdə tutulur [8].

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşmasında həlledici rola malik informasiya sistemlərinin, data mərkəzlərin yaradılması və istifadəsinə özəl investisiyaların cəlb edilməsi, başqa sözlə, dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı (DÖBT) sayəsində, yüksək ehtimalla, rəqəmsal iqtisadiyyatın gəlirliyini artırmaq olar. Burada özəl bölməni fəallaşdırmaq üçün motiv vardır. Belə ki, dövlətlə rəqəmsal sektorda tərəfdaşlıq edən özəl bölmə təmsilçisi kredit reytinginin yüksəlməsi və istehsal güclərindən istifadə üzrə qazandığı uzunmüddətli zəmanət sayəsində, rəqabət qabiliyyətinin əsası olan innovasiyalı fəaliyyət imkanı əldə etmiş olacaqdır. Hazırda isə informasiya sistemlərinin fəaliyyətindən demək olar ki, mənfəət əldə edilmir. Postsovet realıqları baxımından, problemin həlli üçün Rusiya təcrübəsi maraq doğurur. Belə ki, Rusiya Federasiyasında informasiya texnologiyaları sistemləri sahəsində dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı sazişlərinin bağlanmasına imkan verən qanun qəbul edilmişdir [9]. Doğrudur, bu sahədə dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığının perspektivlərinə bədbin yanaşanlar da vardır və ona bəslənən ümidlərin gerçəkləşməsi zamanın işidir. Bununla belə, haqqında danışılan təcrübəni izləmək və nəticə çıxarmaq, zənnimcə, gözlənilən problemləri qarşılamaq baxımından heç də az əhəmiyyətli deyil-

dir. DÖBT çərçivəsində rəqəmsal sahələrdə infrastruktur innovasiyaları layihələrinin icrası prosesində çətinliklərin olacağı şübhəsizdir.

Son tədqiqatlarda DÖBT çərçivəsində yüksək elmtutumlu sahələrdə infrastruktur innovasiyaları layihələrinin icrası prosesində qarşıya çıxan çatışmazlıqlar qismində aşağıdakılara diqqət yetirilir. “Layihələr üzərində iş prosesində dövlət satınalmalarının sərt və kompleks prosedurları, uzunmüddətli və olduqca böyük həcmli danışıqlar prosesi, özəl tərəfdaş tərəfindən əldə edilən mənfəətin orta statistik səviyyədə daha az olması” [10, s. 416-417]. Qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması, transaksiya xərclərinin artımının qarşısının alınması üçün, mütəxəssislərin fikrincə, rəqəmsal iqtisadi mühitdə baş verən müvafiq proseslərə ciddi texnoloji dəstək göstərmək mümkündür.

Elmtutumlu rəqəmsal sahələrdə haqqında danışılan texnoloji dəstəyin səmərəliliyi, araşdırmalardan görüldüyü kimi, o cümlədən maliyyələşmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi hesabına yüksəldilə bilər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, məqsədli proqramlar üzrə və büdcədən kənar mənbələr hesabına maliyyələşmə istiqamətlərini fərqləndirməklə, pay üzrə maliyyələşməsinin həyata keçirilməsi daha perspektivlidir. Belə ki, pay üzrə maliyyələşdirməyə əsaslanan layihələrdə “elmi tədqiqatlar və təcrübə-konstruktor işləmələrinin məqsədli proqramlar hesabına, istehsalda ETTKİ-nin nəticələrinin mənimsənilməsi və məhsul buraxılışı, milli innovasiya sisteminin infrastrukturunun inkişafının isə büdcədən kənar mənbələrdən maliyyələşdirilməsi” [10, s. 413] tövsiyə edilir.

Rəqəmsallaşma prosesinə hüquqi və iqtisadi tənzimləyici təsirlərin səmərəliliyinin və rəqəmsal platformaların texnoloji dəstək imkanlarının reallaşdırılması vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin metodiki və informasiya təminatı ilkin təşəkkül mərhələsindədir. Metodiki baxımdan haqqında danışılan təsirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində, ilkin yanaşmada rəqabət mühitini pisləşdirməyən tənzimləmə meyarları önə çəkilməlidir. Bu halda, rəqəmsal iqtisadiyyatda bazar özünü tənzimləməsinin çatışmayan cəhətlərinin aradan qaldırılmasına xidmət edən texnoloji dəstəyin nəticələrinin qiymətləndirilməsi mühüm metodiki məsələ kimi gündəliyə çıxır. Uzunmüddətli araşdırmalara, o cümlədən rəqabət mühitinin davamlı tədqiqinə baxmayaraq, həmin qiymətləndirmənin nəinki alqoritmi, hətta onun konseptual əsasları barədə belə ümumi qəbul edilmiş yanaşma yoxdur. Belə vəziyyəti şərtləndirən mühüm səbəblərdən biri, bu və ya digər alqoritmin təcrübədə çoxvariantlı rejimdə yoxlana bilməməsi, imitasiya eksperimentlərini aparmaq üçün zəruri verilənlər bazasının olmamasıdır. Məhz rəqəmsal mühit bu imkanları gerçəkləşdirmək üçün zəruri potensiala malikdir. Rəqəmsallaşmanın artan tempi və genişlənən əhatə dairəsi tənzimləyici təsirlərin qiymətləndirilməsi üçün zəruri informasiya bazasının formalaşması baxımın-

dan indiyə qədər görünməmiş imkanlar yarada bilər. Əsas məsələ daha əsaslandırılmış qərarların qəbulu üçün həmin bazadan istifadənin motivləşdirilməsidir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir tezisi irəli sürmək olar ki, rəqəmsal mühit və rəqəmsal platformaların tənzimlənməyə texnoloji dəstək imkanları yüksək ehtimalla iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi prioritetlərinin əsaslandırılması və reallaşdırılması istiqamətində fundamentallığa əsassız iddiaları ortadan götürə bilər.

Nəticə

Rəqəmsallaşmanın bütün sahələrə sürətlə nüfuz etməsi və bu proseslərin qloballaşmasının təşviq edilməsi kimi şəraitində dövlət rəqəmsal iqtisadiyyata biganə qala bilməz. Rəqəmsal texnologiyaların hüquqi vakuumba tətbiqi nəinki yüksək risklidir, həm də çox təhlükəlidir. Transaksiya xərclərinin səviyyəsi rəqəmsal iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsinin indikatoru kimi qəbul edilməlidir. Əqli mülkiyyət sahiblərinin maraqlarının müdafiəsinin normativ-hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi iqtisadi agentlərin opportunist davranışı motivlərini zəiflətməklə, transaksiya xərclərini azalda, sala bilər.

İqtisadi tənzimlənməyə texnoloji dəstək imkanlarının reallaşdırılması alqoritmlərinin virtual mühitdə yoxlanması baxımından rəqəmsal platformalar zəruri potensiala malikdir. Bu potensialın fəallaşdırılması üçün iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi prioritetlərinin reallaşdırılması tədbirləri dövlət-özlə bölmə tərəfdaşlığı çərçivəsində maliyyələşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Необходимо ли государственное регулирование для цифровой экономики?// <http://presscenter.rbc.ru>;
2. Loi № 2004-575 du 21 juin 2004 pour la confiance dans l'économie numérique // Journal officiel de la République française. 22.06.2004. № 0143. P. 11168 // <http://www.legifrance.gouv.fr>
3. Digital Economy Act 2010 // <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/24/introduction>
4. <https://president.az/articles/26373>
5. Беликова, К. М. Особенности правового регулирования цифровой интеллектуальной экономики// Закон и право. 08, 2018, с. 26-30;
6. 2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri”nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir;
7. Удальцова, Н. Л., Мосина, В. И. Современные тенденции развития цифровой экономики и ее влияние на предпринимательскую деятельность// Экономические науки, 2018, № 5 (162), с.43-48;
8. ГОСТ Р 52292-2004: Информационная технология. Электронный обмен информацией. Термины и определения// https://normative_reference_dictionary.academic.ru;
9. IT- системы стали объектами ГЧП // www.idf.ru 22.06.2018;
10. Халапова, Л. Д., Нижегородцев, Р. М. Механизмы государственно-частного партнерства в сфере наукоемкого производства // Креативная экономика. 2016. Том 10. № 4. с. 411–422.

АНАЛИЗ ТЕОРИЙ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА КАК АКАДЕМИЧЕСКОЙ ДИСЦИПЛИНЫ И ГЛОБАЛЬНОЙ НАУКИ

С. А. Аббасова

к.э.н., доцент, UNEC

Email: sevinj.abbasova@yandex.ru; tel: (+99450)347-35-29

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 3 may 2019; Çapa qəbul edilmişdir 12 iyun
2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 3 May 2019; accepted 12 June 2019; published online 30 June 2019

Резюме

Целью данной статьи является обзорный анализ зарубежных исследований по развитию теорий управленческого учета и их структурная систематизация, с точки зрения взаимосвязи и единства актуальных концепций бухгалтерского учета и социально-экономических наук. Методология исследования: системный, комплексный, исторический подход, научная абстракция, детализация, сравнение, логическое обобщение, способы индукции и дедукции. Оригинальность данного исследования заключается в том, что на основе изучения эволюционных изменений теории учетно-экономической мысли, отраженных в англоязычной литературе, научно обоснована гипотеза о необходимости дальнейшего развития теории управленческого учета, ее основных постулатов и положений, переосмыслении его методологии и инструментария, а следовательно, места и роли учета в управлении, позиционировании его как нового научного мировоззрения и глобальной науки. Результаты исследования заключаются в том, что: представлены классификации этапов развития учета; охарактеризованы нормативная, позитивная и конструктивистская теории бухгалтерского учета в контексте их влияния на развитие теорий управленческого учета, с выявлением отличий между строгими теориями и концепциями управленческого учета; проведена систематизация современных теорий управленческого учета – теории ситуационных отличий, агентских, социологических и психологических теорий. Результаты исследования могут быть применимы для дальнейшего развития теории управленческого учета, а также для специалистов, бакалавров и магистров при изучении курса «Управленческий учет». Практическая значимость исследования: авторское обобщение и систематизация современного состояния и направлений исследовательских парадигм и концепций учета, зарубежных научных школ, на основе выявления базовых подходов учёных, охватывающих различные аспекты теории управленческого учета, по-

зволяет определить его место как предмета научных исследований в системе экономических наук и вносит определенный вклад в решение проблемы институционального развития управленческого учета в республике. Ограничения исследования: требует дальнейших комплексных и системных теоретических исследований управленческого учета, развития его методологических основ, научно-методических положений и др.

Ключевые слова: теории бухгалтерского учета, конструктивные теории, психологические теории, агентские теории, междисциплинарный подход.

Jel classification : B00, B52, M41, N01.

QLOBAL ELM VƏ AKADEMİK FƏNN KİMİ İDARƏETMƏ UÇOTU NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

S.A.Abbasova

i.e.n., dosent, UNEC

sevinj.abbasova@yandex.ru; tel: (+99450)347-35-29

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi aktual mühasibat konsepsiyalarının və sosial-iqtisadi elmlərin bir-birinə bağlanması və birliyi baxımından idarəetmə uçotu nəzəriyyələrinin inkişafına dair xarici tədqiqatların təhlili və onların struktur sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işi sistemli, kompleksli təhlil, tarixi yanaşma, elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə, detallaşdırma, müqayisə, induksiya və deduksiya kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq mühasibat uçotunun inkişaf mərhələlərinin təsnifatı təqdim edilmiş; idarəetmə uçotu nəzəriyyələrinin inkişafına təsiri kontekstində mühasibat uçotunun normativ, pozitiv və konstruktiv nəzəriyyələrinin mahiyyəti araşdırılmış və idarəetmə uçotunun ciddi nəzəriyyələr və konsepsiyaları arasındakı fərqlər müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, müasir idarəetmə uçotu nəzəriyyələrinin - situasiya fərqləri, agentlik, sosioloji və psixoloji nəzəriyyələrin sistemləşdirilməsi aparılıb. Araşdırmanın nəticələri idarəetmə uçotu nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi üçün, eləcə də mütəxəssislərin, bakalavr və magistrların "İdarəetmə uçotu" kursunun tədrisində tətbiq oluna bilər. Tədqiqatın orijinallığı ingilisdilli ədəbiyyatlarda əks olunan uçot-iqtisadi fikrin nəzəriyyəsinin təkamül dəyişikliklərinin öyrənilməsi əsasında, müəllifin idarəetmə uçotu nəzəriyyəsinin, onun əsas prinsiplərini və müddəalarını daha da inkişaf etdirmək, metodologiyasını və alətlərini yenidən nəzərdən keçirmək şərtilə idarəetmədə uçotun yeri və rolunun dəyişməsi, onu yeni bir elmi dünyagörüşü və qlobal elm kimi ta-

nınması zərurəti haqqında fərziyyəsini elmi cəhətdən əsaslandırmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: müəllif tərəfindən uçotun nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edən mütəxəssislərin yanaşmalarının təhlili əsasında, uçotun mövcud vəziyyəti, onun tədqiqat paradigması və konsepsiyalarının ümumiləşdirilməsi və xarici elmi məktəblərinin sistemləşdirilməsi yerinə yetirilib. Bunlar da iqtisad elmləri sistemində idarəetmə uçotunun elmi tədqiqatların predmeti kimi yerini müəyyənəlməyə imkan verir və beləliklə respublikada idarəetmə uçotunun institusional inkişafı problemlərinin həllinə bir töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Tədqiqatın məhdudiyətləri: idarəetmə uçotunun nəzəriyyəsi və onun metodoloji əsaslarının inkişafı üzrə daha geniş sistemli və kompleks tədqiqatlarının aparılmasını tələb edir.

Açar sözlər: mühasibat uçotu nəzəriyyələri, konstruktiv nəzəriyyələr, psixoloji nəzəriyyələr, agent nəzəriyyələri, fənlər ararası yanaşmalar.

ANALYSIS OF THEORIES OF MANAGEMENT ACCOUNTING AS AN ACADEMIC DISCIPLINE AND GLOBAL SCIENCE

S. A. Abbasova

PhD Economics, Associate Professor, UNEC
sevinj.abbasova@yandex.ru; Tel: (+99450)347-35-29

Abstract

The purpose of this article is an overview of analysis of the foreign research papers on the development of management accounting theories and their structural systematization, in terms of the relationship and unity of the current concepts of accounting and socio-economic sciences.

Research methodology: systemic, integrated, historical approach, scientific abstraction, detail, comparison, logical generalization, methods of induction and deduction. The originality of this study lies in the fact that, based on the study of evolutionary changes in the theory of accounting and economic thought, reflected in the English-language literature, the author scientifically substantiates the need for further development of the theory of management accounting, its basic postulates and provisions, rethinking its methodology and tools, and therefore, places and roles of accounting in management, positioning it as a new scientific world outlook and global science. The results of the study are that: presented the classification of the stages of development of accounting; characterized by regulatory, positive and constructivist theories of accounting in the context of their impact on the development of management accounting theories, identifying differences between rigorous theories and concepts of management accounting;

the systematization of modern management accounting theories has been carried out - the theory of situational differences, agency, sociological and psychological theories. The results of the study may be applicable for the further development of the theory of management accounting, as well as for specialists, bachelors and masters in studying the course "Management Accounting". Practical significance of the research: Author's generalization and systematization of the current state and directions of research paradigms and concepts of accounting, foreign scientific schools, based on identifying basic approaches of scientists covering various aspects of management accounting theory, allows defining its place as a subject of scientific research in the system of economic sciences and contributing a definite contribution to the solution of the problem of the institutional development of management accounting in the republic. Limitations of the study: it requires further comprehensive and systematic theoretical studies of management accounting, the development of its methodological foundations, scientific and methodological guidelines, etc.

Keywords: theories of accounting, constructivist theories, psychological theories, agent theories in management accounting, interdisciplinary approaches.

Введение

Известно, что в основе любой науки лежит теория как совокупность концепций, подходов, методов, положений и идей в той или иной области, посредством которых вырабатываются и систематизируются знания о предмете научного исследования. Разумеется, что без теоретической основы нет науки. Это относится и к учетным наукам, где отчасти разработанной является теория бухгалтерского учета, правда, и ее следует развивать, в соответствии с возможностями сегодняшних информационных технологий и ситуаций в производственно-финансовой деятельности предприятий. Сегодня вопросы эволюционного и перспективного развития учетно-экономической мысли, в том числе и управленческого учета, являются объектом большого научного интереса исследователей и специалистов по всему миру. Тем не менее, как показывает библиографический обзор, существенная часть современных работ, которые издаются в странах постсоветского пространства, в том числе и в Азербайджане, и посвящены проблемам управленческого учета, характеризуются тем, что в них в незначительной степени отражены актуальные исследования по теории бухгалтерского и управленческого учета; вопросы эволюции учетной науки почти не рассматриваются в качестве объекта научных исследований. Большинство из них освещают вопросы прикладного характера – содержания, задач, объектов, процедур, функций, инструментов, управленческого учета, его места в системе управления и взаимодействия с менеджментом, методику,

организацию и стандартизацию. Поэтому на современном этапе существует определенная пустота в исследованиях теории управленческого учета – как в отношении его предмета и метода, так и в части взаимодействия с теорией бухгалтерского учета и смежными общественными науками. Но в зарубежной научной литературе такие разработки присутствуют уже давно. В этой связи, в данной статье представлен обзор и систематизированы зарубежные разработки по теории управленческого учета (в основном, в англоязычной среде) как академической дисциплины и глобальной науки, что, по сути, является важным шагом для принятия и дальнейшей разработки нашим научным сообществом постулатов и правил управленческого учета, применимых на практике.

Донаучный период развития учета

Сформировавшийся как результат институционально обусловленных методов организации бизнеса на заре второго тысячелетия нашей эры, учет прошел несколько этапов, преобразовавшись из ремесла по регистрации хозяйственных данных в стройную систему правил и стандартов обеспечения бизнеса нужной информацией, в социальную и управленческую практику, в язык бизнеса.

Донаучный период развития учета как области знания берет свое начало с XVI-го века. В 1494 году Лука Пачиоли (Luca Pacioli, 1446—1517) представил свой трактат «Summa de arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita», частью которого явился «Трактат о счетах и записях», посвященный «ведению бухгалтерских книг, правилам учетных записей, принципам регистрации фактов хозяйственной жизни и даже вопросам профессиональной этики. Этот труд ознаменовал начало институционализации учета развития сферы деятельности, называемой бухгалтерским учетом» [2]. Часть итальянских исследователей [3, 4] считает, что трактат Пачиоли базируется на трудах математика Леонардо Пизано (ок. 1170 - ок. 1250), которые могут истолковываться как основа управленческого учета и финансового менеджмента и представляют этапы развития учета следующим образом: этап «рудиментарных учетных систем охватывает период со времен античности по 1202 год; период «двойной записи» приходится на 1202-1494 годы; 1494-1840 годы относятся к периоду стагнации учета. А развитие научного учета, начавшееся с 1840 года, продолжается и по настоящий период. Классификации этапов развития учета на основе исследований зарубежных авторов приведены ниже (Рис. 1.).

Возникнув давно, в качестве исключительной учетной практики, «поиск своей научной идентичности управленческий учет начал в конце шестидесятых годов прошлого века. Научные идеалы его, большей частью, были переняты из естественных наук» [7, Р. 251]. В то время значительная часть исследований по

управленческому учету имела описательный характер, без разъяснения логики и причинно-следственных связей [8, P.412]. Подобная деятельность называлась «практики управленческого учета» (Management Accounting Practices), и исследователи не принимали во внимание управленческий учет как науку.

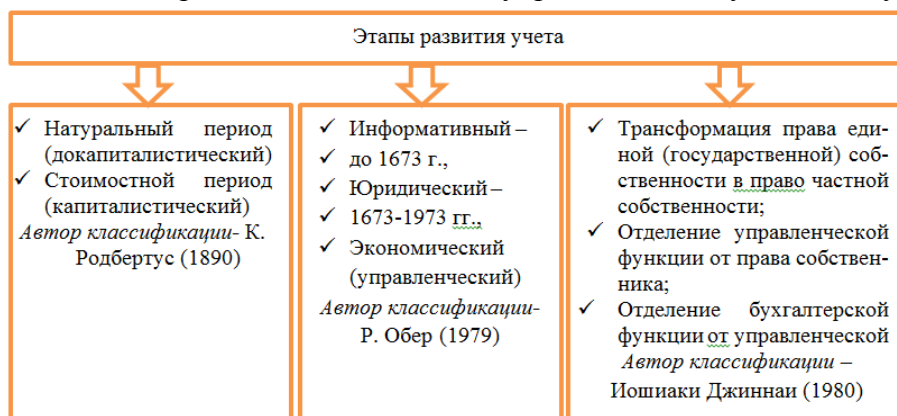


Рис. 1. Этапы развития учета (на основе исследований зарубежных авторов)
Источник: [4, 5, 6].

В трудах Е. Касанена, К. Лукки и А. Ситонена показано, что инновационные разработки по управленческому учету в компаниях уже имели место в конце прошлого века, а научная литература «анализировала или интерпретировала эти нововведения как свершившиеся факты», без создания новых концепций [7].

С середины 19-го века учет стал отраслью экономической науки, приобретя все ее признаки [1, р.р. 405-420]. Признание управленческого учета как учебной дисциплины, преподаваемой в высших учебных заведениях, и как профессиональной управленческой практики, наступило примерно с середины 20-го века в США.

Научные основы управленческого учета

Научная основа управленческого учета связана с раскрытием причинно-следственных связей, доказывающих его возникновение, становление, изменение и архитектуру. Как показывает изучение литературы, исследователями установлены логические конструкции, которые делят на: 1) точно определенные теории управленческого учета, имеющие свойства теорий и получившие признание в научном сообществе, и 2) концепции, не принадлежащие к теории – это «управленческие конструкции или практики управленческого учета» [8, P.P. 411-427]. Такими конструкциями могут быть методы, модели, алгоритмы, инструменты, концепции, которые обязательно следует внедрять в практическую деятельность организаций (к примеру, учет расходов по методу ABC, система сбалансированных показателей Р. Каплана и Д. Нортон и др.). Конструктивизм

дополняет исследования политическими, социальными и идеологическими аспектами – управленческий учет позиционируется не просто в качестве нейтральной практики, отображающей объективную социальную реальность, а в качестве инструмента, способного решать выявленные проблемы.

К «строгим» теориям управленческого учета, как правило, «заимствованных из других социальных наук, и навряд ли имеющих что-то, позволяющее сделать их уникальными для управленческого учета» [9, Р.Р. 597-620], относятся следующие: теория ситуационных отличий, агентские теории; социологические теории; психологические теории.

Теория ситуационных отличий (Contingency Theory) основана на работах Дж. Иннеса и Ф. Митчелла [10, Р.Р. 3–19], применивших к управленческому учету более ранние организационные теории Т. Бёрнса и Г. Сталкера, а также П. Лоуренса и Дж. Лорша [11]. Лейтмотивом *теории ситуационных отличий* является положение об обусловленности информационной системы управления изменяющимися параметрами внешней среды, такими как: ее неопределенность, флуктуация, агрессивность и антагонистичность, многообразие и диверсификация, местный менталитет и культурные традиции, а также внутреннего формата деятельности организации – применяемой технологии, уровнем внутрифирменной культуры, поставленными стратегическими целями и тактическими задачами. Именно от этих составляющих зависит организационная структура предприятия и «...методы учета затрат и калькулирования себестоимости, контроля, принятия управленческих решений» [12]. Теория отличий определяет связь «...практик управленческого учета, масштабов и условий деятельности компаний» [13, р.р. 54–66].

Чтобы обеспечить и поддерживать рост спроса на управленческую информацию в условиях неясности бизнес – среды нужна «разработка новых методов управленческого учета» [14], а также анализ организационного напряжения, разногласий и сопротивления переменам, отслеживание изменений управленческого учета как процесса [15, Р. 294].

Дж. Иннес и Ф. Митчелл являются основателями направления исследований, называемого *изменениями* управленческого учета (Management Accounting Change). Это направление основано на утверждении, что качественно организованная система управленческого учета составляет конкурентное преимущество компании, но изменяется значительно медленнее, чем это надо для реагирования на изменения окружающей среды [16, Р. Р. 294–307].

Ключевой идеей *агентских теорий* является моделирование взаимного сотрудничества «между принципалами (компаниями) и представляющими их интересы агентами (работниками, контрагентами), которых уполномочивают оп-

ределенными обязанностями» [13, Р.Р. 54–66.]. Научная школа С. Беймена (S. Baiman) определила следующим образом область применения агентских теорий в управленческом учете (см. рис. 2):

В социологических теориях системы управленческого учета рассматриваются как следствие взаимных действий и согласованности между трудом и капиталом, а также индивидуумом и социальной средой, организацией и социальными институтами [13].

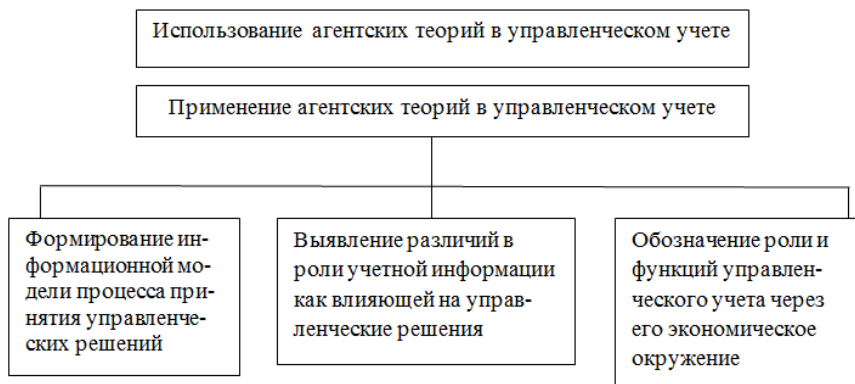


Рис. 2. Область применения агентских теорий в управленческом учете
Источник: [17, Р. 119–121].

К примеру, по результатам анализа практики бюджетирования, А. Вилдавски и Н. Кейден пришли к выводу о существенной роли бюджетов в возникновении и поддержании имущественного неравенства на предприятиях с внутренними разногласиями [18, Р.Р. 54–66]. Труды Т. Хоппера и П. Армстронга, Д. Найтса и Д. Коллинсона, Л. Оукса и М. Ковалески посвящены представлению управленческого учета в качестве социальной практики, которая отражает классовые отношения, политику и идеологию, способствующие закреплению эффективного контроля над трудом [13, Р.Р. 54–66]. Первыми использовать психологические теории в управленческом учете, для изучения взаимных связей между поведением отдельных работников и эффективностью организации, начали Я. Бирнберг и Дж. Шилдс. В управленческом учете используются такие направления психологических теорий, как: когнитивная теория, теория мотивации и социально-психологическая теория (см. рис. 3).

Когнитивная теория изучает способы и методы получения, обработки и использования информации работниками. Теория мотивации исследует воздействие мотивации (побуждений) и внутренних регуляторов на поступки, действия и эффективность работы персонала. Социально-психологическая теория

определяет влияние социальной группы, к которой работник считает себя причастным [19, p.p. 23–74].

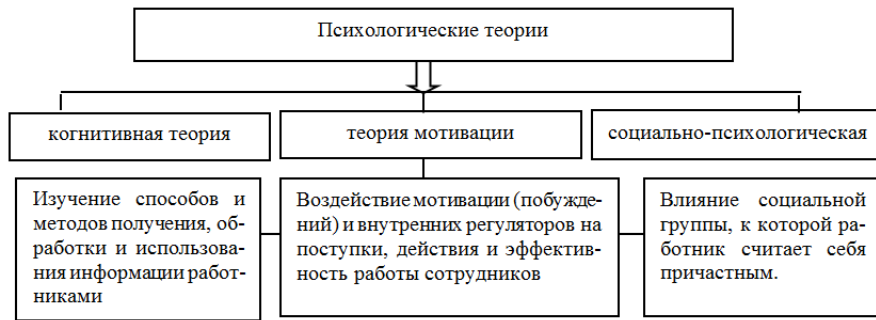


Рис. 3. Направления психологических теорий

Источник: [20, 27, 28, с. 63–66].

В соответствии с психологическими теориями, когда поступки и действия персонала, независимо от занимаемой должности, согласованы с целями организации, то ее деятельность будет эффективной. Здесь когнитивное направление исследует, как люди получают, обрабатывают и используют информацию в принятии решений и человеческий фактор имеет при этом решающее значение. Не секрет, что очень часто, например, на предприятиях среднего и малого бизнеса менеджер, управляя бизнес-процессами, не запрашивает у учетных работников никакой аналитической информации (а ведь бухгалтера постоянно имеют дело с огромным массивом информации), полагаясь на свой опыт и практическую интуицию. Объясняется это, отчасти, тем, что он заинтересован в организации учета лишь в рамках режима налогообложения, без нацеленности на аналитическую компоненту.

В сферу исследования психологических концепций относится изучение различных аспектов восприятия личностью, группой индивидуумов, социальными кругами какой-либо практики управленческого учета и порождаемые этим стимулы, мотивы, а также недовольство и сопротивление. Исследования в области поведенческого бухгалтерского учета направлены на изучение воздействия «информационного содержания переданного сообщения на поведение бухгалтера, а через него – на поведение всех лиц, занятых в деятельности» предприятия [28, С.С. 63-66]. С конца прошлого столетия американской ассоциацией бухгалтеров издается журнал "Behavioral Research In Accounting" («Бихевиористические исследования в бухгалтерском учете»), в котором представлены статьи, посвященные актуальным вопросам бихевиористического учета. В настоящее время научные разработки в сфере поведенческого бухгалтерского учета весьма разнообразны и, видоизменяются «...от исследования

индивидов до исследования среды, в которой бухгалтерский учет ведется или которую помогает формировать» [20, Р. 3]. Касаясь управленческого учета, отметим, что здесь бихевиористические исследования сосредоточены на оценке характера и типа управления, позиций к мнению менеджеров, корпоративной культуре, видам контроля, культивированию нравственно-этического поведения предприятия, процесса генерирования информации в управленческом учете и поведения персонала.

Аналитическая оценка направлений и течений, сложившихся в современных концепциях управленческого учета

Отметим, что продолжающиеся в настоящее время исследования зарубежными учеными теоретических и практических аспектов управленческого учета носят фундаментальный характер. Принимаемые научным сообществом теории управленческого учета обуславливают возникновение нововведений в этой сфере, складывающихся под влиянием общественных и социально-экономических наук. Эти теории развиваются в направлении нормативной или позитивной теории учета. Чтобы осмыслить сущность, назначение и место управленческого учета в системе управления предприятием, обратимся к рассмотрению современных теорий бухгалтерского учета в контексте их влияния на развитие управленческого учета (см. табл. 1).

Таблица 1. Современные теории бухгалтерского учета и их влияние на развитие управленческого учета

Современ. теории бухгалтерского учета	Нормативная	Позитивная	Конструктивистская	
			Строгие теории управленческого учета	Управленческие конструкции или практики управленческого учета
Сущность	Формирование мнений и суждений о способах отражения хозяйственных операций, оценки статей, формирования и верификации отчетности и т. д.	Логические размышления, разъяснения, экономическая интерпретация существующих и исп-х предприятиями различных практик учета	Делятся на группы: 1) теория ситуационных отличий, 2)агентские, 3)социологические 4)психологические концепции.	Управленческой конструкцией могут быть алгоритм, механизм, модель, концепция, метод;
			Учет рассм-ся как один из возможных способов видения, описания реальности, решения найденных проблем и противоречий. Все итоги учетных практик (бюджеты, показатели, отчетность и др.) выражают значения, которые им придают пользователи, руководствуясь собственными интересами. Конструктивизм дополняет исследования политическими, социальными и идеологическими аспектами.	

Тематика исслед-я	Стандарты финансовой. Отчетности, в частности МСФО, включающие вместе с концептуальным и основами бух. учета различные положения и правила учета активов, обязательств, доходов, расходов и отражения их в финансовой отчетности.	Построение формальных моделей на основе эмпирических данных.	Финансовая отчетность, учетные стандарты , профессиональная деятельность бухгалтеров и аудиторов и др., также взаимодействие учета и менеджмента в организациях, социальных и экономических последствий внедрения учетных методов и систем.	Учет расходов на основе метода ABC, система сбалансированных показателей Р. Каплана и Д.Нортон и др.
Методы исслед.-й	Преимущественно количественные	Количественные и качественные	Качественные	
Перспективы развития	В настоящее время смещается из академических публикаций, но концептуальные границы учетных практик все равно дискутируются в научном сообществе	Позитивистскую теорию учета (основано для европейских исследований) учета уже нельзя считать единственно верной	Позволяет (и даже приветствует) использование в исследованиях междисциплинарных подходов и базовых теорий, взятых из других социальных наук	
Влияние на развитие управленческого учета	Оказывают существенное влияние на современное развитие научного управленческого учета.		Доминирует сейчас в исследованиях, касающихся управленческого учета.	

Источник: Составлено автором на основе [23, С.217-218 ; 24, р. р. 259–284; 25,р. 233; 26, 231–239; 27; р. р. 131–156].

В учете нормативная теория, являющаяся самой ранней и длительное время определяющая характер исследований методологической парадигмой, связана с развитием мнений и взглядов о методах отражения хозяйственных операций, оценки статей и т. д. Международные стандарты финансовой отчетности и Концептуальные основы бухгалтерского учета, охватывающие разнообразные положения и правила учета элементов отчетности, являются ярким образцом нормативного подхода. Нынешние концепции управленческого учета взаимосвязаны с нормативной теорией бухгалтерского учета. Сегодня ей отводится мало места в серьезных академических публикациях, но, тем не менее, концептуальные положения учетных практик являются предметом дискуссий в научном сообществе. Помимо этого, спрос на нормативистские исследования предъявляют системы законодательного регулирования разных стран [21, С.С. 95-121].

Возникающие все чаще новые виды финансово-хозяйственных операций, требуют как разработки принципов и правил их оценки и отражения, так и понимания, и применения на практике. И это свидетельствует о важности перспективной направленности работ теоретиков - нормативистов. Результаты таких исследований основаны на логических выводах и заключениях и считаются, по мнению ученых - нормативистов, правильными и целесообразными. Вместе с тем, они не всегда оправдываются практически.

В 60-70-е годы прошлого века в учете сформировался позитивный подход, основанный на экономической интерпретации существующих и используемых предприятиями различных практик. Основные принципы и положения позитивной теории учета были выдвинуты в 1978 г. Р. Уоттсом и Дж. Циммерманном для того, чтобы объяснить имеющую место реальную бухгалтерскую практику и предугадать ее развитие: «...это теория, пытающаяся объяснить, что представляет собой мир, регулируемый определенной учетной практикой, и каким мир может стать без такого регулирования» [22, р. р. 112–134]. Основой позитивной теории являются эмпирические исследования, методы обобщения практического опыта в виде учетных стандартов и принципов [26, р. р. 231–239].

В отличие от нормативного, позитивный подход базируется на логических размышлениях, эмпирическом анализе. Примером применения позитивного подхода служат, в частности, изучение круга интересов пользователей финансовой отчетности, что охватывает и поведенческие аспекты специалистов по учету, а также лиц, вовлеченных в использование информации учета: бухгалтеров, менеджеров, финансистов. Направления исследования включают как управленческий учет, так и финансовый учет, и отчетность. Однако, с начала нового столетия, позитивистская учетная теория начинает несколько отступать. Она постепенно замещается альтернативными конструктивистскими теориями, формируемыми как следствие «прагматичного расклада» в социальных науках. Обе теории - как нормативная, так и позитивная - значительно влияют на нынешнее развитие теории управленческого учета.

Развивающаяся в контексте нормативной теории бухгалтерского учета конструктивная теория предполагает, что окружающая социальная среда, формируемая взаимодействием всех ее участников, не предоставлена нам откуда-то со стороны. Это - имеющая место реальность. В конструктивистской теории учет признается как один из реальных и достижимых методов видения, отображения реальности. Эта теория предоставляет особенно большие возможности для применения в исследованиях междисциплинарных и базовых теорий, заимствованных из иных социальных наук. Определенные методы, теории, предпосылки берутся из экономической теории и финансов (например, моделирование). За рубежом значитель-

ная часть научных работ по учету, по различной тематике, значительно более насыщенной, по сравнению с позитивистской теорией, проводится сейчас на стыке учета и менеджмента, учета и истории, учета и социологии. Академические и практические конструктивистские исследования посвящены анализу разнообразных сторон возникающих реальных фактов в отдельных компаниях и на рынках, таких как измерение, оценка, управление ими. Уместно подчеркнуть именно позитивистские и конструктивистские исследования в направлении организационной парадигмы стали основными факторами того, что управленческий учет в современный период следует рассматривать как самостоятельную «нормальную науку» [27, p. p. 141-150].

Заключение

В зарубежной академической практике учет (Accounting) — активно развивающаяся и сложно структурированная дисциплина, уже в последней четверти XX в. вышедшая из традиционных границ экономических дисциплин и ставшая социальной дисциплиной. Объекты управленческого учета и других экономических наук на микроуровне одинаковы, но сегодня он имеет свой самостоятельный предмет исследования. Исходя из этого, нами был сделан обзор эволюционных изменений теорий управленческого учета в трудах зарубежных авторов и современных концепций бухгалтерского учета в контексте их влияния на развитие управленческого учета. Думаем, что подобные исследования позволяют, на основе выделения основных направлений дальнейшего развития учетного знания, в определенном значении, переосмыслить место и роль управленческого учета в управлении.

Современные теории управленческого учета, получившие развитие в направлении нормативной теории бухгалтерского учета, следует рассматривать в качестве логически обоснованной стадии его изменения и становления как общественно-экономического факта. На наш взгляд, теорию управленческого учета можно трактовать как связанную между собой логическую последовательность принципов. Эти принципы способствуют адекватной оценке имеющейся практики учета и направляют развитие новых практических методов, управленческих конструкций и методик обширной группы социально-экономических наук. Поэтому управленческий учет можно позиционировать как новое научное мировоззрение, особый подход к организации информационной системы предприятия, удовлетворяющей требованиям современного пользователя, а значит, более совершенную идеологию управления и глобальную науку. Очевидно, что и место управленческого учета в финансовой системе предприятия особенное. Его организация и ведение требуют иных подходов и спе-

циалистов другого порядка, чем те, которые обслуживают бухгалтерский и налоговый секторы.

Считаем, что в качестве теоретико-методологической основы исследования и внедрения управленческого учета следует использовать позитивный опыт представителей западной и американской бухгалтерских школ, на базе практики и традиционных особенностей учетной науки в нашей стране.

Литература

1. Roover, R.De. New Perspectives of the History of Accounting // *The Accounting Review*. -1955. Vol. 30. No. 3. P. P. 405—420;
2. Соколов, Я. В., Соколов В. Я. История бухгалтерского учета: учебник. М.: Финансы и статистика, 2006;
3. Melis F. Storiadella Ragioneria - Contributo allaconoscenzay interpretazione dellafontipiu significative dellastoria economica. Bologna.- 1950;
4. Winjum J. Accounting on its Age of Stagnation // *The Accounting Review*.-1970. Vol. 45. N4. - P. P. 743—761;
5. Артхашастра или наука политики /Перевод с санскрита, Издательство Академии наук СССР Москва-Ленинград, 1959 – 802 с.;
6. Соколов, Я. В.. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. — М.: Аудит, ЮНИТИ. — 638 с.. 2009;
7. Kasanen, E., Lukka K., Siitonen A. The Constructive Approach in Management Accounting // *Journal of Management Accounting Research*. -1993. - Vol. 5. P. P. 243–264., P. 251;
8. Zimmerman, J. L. Conjectures Regarding Empirical Managerial Accounting Research // *Journal of Accounting and Economics*. - 2001. - № 32. P. P. 411–427., P. 412;
9. Malmi, T., Granlund V. In Search of Management Accounting Theory // *European Accounting Review*. -2009. Vol. 18. № 3. P. P. 597–620;
10. Innes J., Mitchell F. The Process of Change in Management Accounting: Some Field Study Evidence // *Management Accounting Research*. 1990. Vol. 1. P. P. 3–19;
11. Burns, T., Stalker G.M. *The Management of Innovation*. London: Tavistock Publications, 1961. 269 p.;
12. Lawrence, P. R., Lorsch J. *Organization and Environment*. Boston: Harvard Business School, Division of Research, 1967.;
13. Gong, M. Z., Tse M.S. Pick, Mixor Match? A Discussion of Theories for Management Accounting Research // *Journal of Accounting, Business and Management*. -2009. Vol. 16. № 2. - P. P. 54–66.;
14. Johnson, H. T., Kaplan R. S. *Relevance Lost: The Rise and the Fall of Management Accounting*. Boston: Harvard University Press. -1987;
15. Deming, W. Edwards *Some Theory of Sampling* / W. Deming. – Dover Publications. -1966., P. 294;
16. Claudio, W., Cullen J. Management Accounting Change: a Review // *Revistade Administracaoe Contabilidadeda Unisinos*. 2013. Vol. 10. № 4. P. P. 294–307;
17. Baiman, S. Some Ideas for Further Research in Managerial Accounting // *Journal of Management Accounting Research*. - 2014. Vol. 26. № 2. P. P. 119–121;

18. Wildavsky A., Caiden N. The New Politics of the Budgetary Process. New York: Pearson Longman.-2004.-253 p.;
19. Birnberg, J. G., Shields J. Three decades of behavioral research: A search for order // Behavioral Research in Accounting. 1989. Vol. 1. P. P. 23–74;
20. Birnberg, J. G. A Proposed Framework for Behavioral Accounting Research // Behavioral Research in Accounting. 2011. Vol. 23. № 1. P. P. 1–43, P. 3;
21. Волкова, О. Н. Демаркация границ экономической дисциплины: содержательный подход (случай «бухгалтерского» учета). Вопросы экономики., № 2 -2018, с.с.95-121;
22. Watts R.L., Zimmerman J.L. Towards a Positive Theory of the Determination of Accounting Standards //The Accounting Review. -1978. Vol. 53. № 1. - P. P. 112–134;
23. Волкова, О. Н. Родом из Италии: У истоков управленческого учета и анализа Финансы и бизнес, №4/ 2012, с.217-218;
24. Mattessich R. Conditional - normative Accounting Methodology: Incorporating Value Judgments and Means-End Relations of an Applied Science // Accounting, Organizations and Society. 1995. Vol. 20. № 4. P. P. 259–284;
25. Mouck T. Positive Accounting Theoryasa Lakatosian Research Programme // Accounting and Business Research. -1990. Vol. 20. № 79. P. P. 231–239;
26. Watts R. L., Zimmerman J.L. Positive Accounting Theory: A Ten Year Perspective // The Accounting Review. -1990. Vol. 65. № 1. - P. P. 131–156;
27. Vollmer H. Management accounting as normal social science. Accounting, Organizations and Society, Vol. 34, No. 1, pp. 141 — 150;
28. Ситникова, Н. В. Бихевиористический подход к бухгалтерскому учету: зарубежный опыт / Н. В. Ситникова // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 40. С. 63–66., с. 63.

**KONSOLIDƏ EDİLMİŞ MALİYYƏ HESABATLARININ
FORMALAŞMASININ METODOLOJİ ƏSASLARI**

H.İ.Həmidov

Dos, UNEC

h.hamidov@unec.edu.az

E.F.Əsgərov

magistrant, UNEC

Email: elmeddin.asgerov@socar.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 4 iyun 2019; Çapa qəbul edilmişdir 11 iyun 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 4 June 2019; accepted 11 June 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Tədqiqatda maliyyə hesabatlarının əhəmiyyəti, məqsədi və maliyyə hesabatlarını qrup şəklində təqdim edən müəssisələr tərəfindən tətbiq olunan qaydalar müəyyən edilmişdir. Məqalədə konsolidasiyanın əsas üstünlükləri və birləşdirilmiş maliyyə hesabatlarının tərtib edilmə metodları, tərkibi, strukturu və hazırlanması zamanı riayət olunan əsas prinsiplər xarakterizə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadi qərarların qəbul edilməsində geniş istifadəçi kütləsinin, yəni maliyyə ilə maraqlanan oxuyucuların müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında faydalı məlumatla təmin etməkdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi: müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun milli muhasibat uçotu standartları əsasında aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması problemləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: fərdi maliyyə hesabatları, konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları, maliyyənin nəticələri, maliyyənin vəziyyəti, müəssisələr qrupu.

Jel Classification Codes: E01, M49

**METHODOLOGICAL BASIS OF CONSOLIDATED FINANCIAL
STATEMENTS**

H. I. Hamidov

PhD in economics, UNEC

h.hamidov@unec.edu.az

E. F. Asgerov

master student, UNEC

Email: elmeddin.asgerov@socar.az

Summary

The article studies the significance and purpose of the financial statements, and sets out the rules that commercial firms provide for their financial statements as a group. The article describes the main advantages of consolidation, methods, composition and structure of compilation of consolidated financial statements, and main principles of compilation of consolidated financial statements. The objective of the financial statements is to provide a wide range of users with useful information on financial position, financial performance and changes in the financial position of the entity in making economic decisions. Scientific novelty of the research - problems of conducting financial reporting in enterprises, based on national accounting standards and compilation of financial statements in accordance with internationally recognized accounting standards.

Keywords: individual financial statements, consolidated financial statements, financial results, financial position, group of entities, subsidiary.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ КОНСОЛИДИРОВАННОЙ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЁТНОСТИ

Г. И. Гамидов

доц., UNEC

h.hamidov@unec.edu.az

Е. Ф. Аскеров

магистрант, UNEC

Email: elmeddin.asgerov@socar.az

Резюме

В исследовательской работе определены значения, цели финансовых отчётов и правила, которые предприятия используют при представлении групповой финансовой отчётности.

В статье охарактеризованы основные преимущества консолидации и основные методы составления консолидированной финансовой отчётности, ее состав, структура и принципы, соблюдаемые при подготовке этой отчетности. Основная цель исследования - предоставить полезную информацию о восприятии экономических решений более широким кругом пользователей, то есть читателем, интересующимся финансовой информацией о финансовом положении, финансовых результатах и изменениях в финансовом положении предприятия. Научная новизна исследования в проведении финансовой отчётности пред-

H.İ.Həmidov, E.F.Əsgərov: Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşmasının metodoloji əsasları

приятия в соответствии с международными и национальными стандартами отчетности и определении проблем составления финансовых отчетностей.

Ключевые слова: индивидуальная финансовая отчетность, консолидированная финансовая отчетность, финансовые результаты, финансовое состояние, группы предприятий.

Giriş

Dünyanın bir çox ölkəsində maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına hüquqi nöqtəyi nəzərdən yanaşırlar. Bu ölkələrdə hüquq qaydaları çox dəqiq və təfərrüatları ilə işlənmiş, bütün sistem isə vergi məqsədləri üçün mənfəətin hesablanmasına yönəldilmişdir (məsələn, Rusya və Ukrayna). Bəzi ölkələrdə isə qanunvericiliyin rolu çox böyük deyildir və əsasən standartlar işləyir (məsələn ABŞ). Hər bir müəssisə qərar qəbul etmək və maliyyə nəticələrini nəzərdən keçirmək üçün maliyyə hesabatını hazırlamalıdır. “Mühasibat Uçotu Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən müəssisələr öz maliyyə hesabatlarını beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tərtib etməlidirlər. Maliyyə hesabatları kommərsiya fəaliyyətinin dili hesab olunur, kommərsiya müəssisələri isə fərdi sahibkarlıq, ortaqlıq və məhdud məhsuliyətli cəmiyyət hesab olunur.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları müəssisələr qrupunun vahid mühasibat uçotu subyekti kimi təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarıdır. Birləşdirilmiş (konsolidasiya edilmiş) maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən müəssisə, analoji aktiv, öhdəlik, kapital, gəlir və xərc maddələrini toplamaqla əsas müəssisənin maliyyə hesabatlarını birləşdirir. Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları hazırlanarkən istifadə olunan əsas müəssisənin və onun törəmə müəssisələrinin maliyyə hesabatları eyni hesabat tarixində olmalıdır. Əsas müəssisə ilə törəmə müəssisənin hesabat tarixləri arasında fərq olduqda, törəmə müəssisə konsolidasiya məqsədləri üçün əsas müəssisənin hesabat tarixinə uyğun olan əlavə maliyyə hesabatları hazırlamalıdır.

Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əhəmiyyəti və məqsədi

Müəssisə fəaliyyətə başladıqdan sonra bir çox əməliyyatlar həyata keçirilir və müxtəlif hadisələr baş verir. Bütün əməliyyatlar üzrə müəyyən ilkin uçot sənədlər mövcud olmalıdır məsələn uçot registrləri hesab faktura, qəbz, tələbnamə və s. Bu məlumatlar üzrə mühasibat kitablarında qeydiyyat aparılır və daha sonra bu məlumatlar maliyyə hesabatlarında yekun şəkildə təqdim edilir. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması prosesinə aşağıdakılar daxildir:

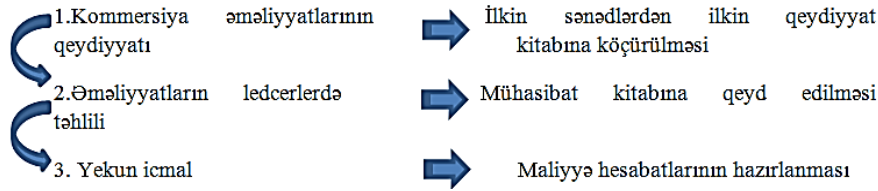


Diagram 1. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması prosesi

Qeydiyyat dedikdə, müəssisə haqqında etibarlı məlumatların əldə edilməsi üçün sözlər və rəqəmlər şəklində yazılan əməliyyatlar toplusu başa düşülür. Bu məlumatların yazıldığı kitablar “ilkin qeydiyyat kitabları” adlanır. Əməliyyatlar mühəsibat kitablarında hesab-fakturalar, qəbzələr, çeklər, bank hesabatları və s. kimi sənədlər əsasında qeydə alınır. İlk qeydiyyat kitablarında yazılan əməliyyatlar daha sonra təhlil edilir və mühəsibat kitablarına (ledcerlərə) köçürülür. Mühəsibat kitabları alışlar, satışlar, pul vəsaitləri, xərclər və s. kimi kateqoriyalar üzrə hesablardan təşkil olunmuşdur. Hər bir əməliyyatın ikili təsiri olduğuna görə, onların qeyd edilməsi də iki mühəsibat hesabına təsir etməlidir. Bəzən il ərzində minlərlə əməliyyat aparıla bilər. Bu baxımdan, maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri əməliyyatların hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil edə bilməz. Müəssisənin sahibkarı da əməliyyatların məxfi saxlanılmasını tələb edə bilər. Buna görə də, əməliyyatları dövrün sonunda müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətini aydınlaşdırmaq üçün müəyyən struktur əsasında yekunlaşdırmaq lazımdır [1, s. 5].

Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının son nəticəsi kommersiya fəaliyyəti üzrə maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasıdır. Müəyyən dövr ərzində müəssisənin bütün əməliyyat və hesabatlarını özündə cəmləşdirən iki əsas maliyyə hesabatı aşağıdakılardır:

- a) Mənfəət Haqqında Müfəssəl Hesabat (MHMH)
- b) Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabat (MVHH)

Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsas məqsədi müəssisədən kənar şəxslərin məlumat tələblərinə cavab verməkdir. Yəni səhmdarlar, banklar, kreditorlar kimi kənar istifadəçilərin aşağıda qeyd olunan məsələləri qiymətləndirməsinə kömək etməkdir:

1. Müəyyən dövrdə müəssisənin maliyyə vəziyyəti (yəni müəssisə nəyə sahibdir və kimə, nə qədər borcludur);
2. Müəssisənin müəyyən bir dövr ərzində maliyyə fəaliyyətinin nəticələri (müəssisə hansı həcmdə mənfəət əldə etmişdir);
3. Keçən illə müqayisədə cari ildə maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər (müəssisə bu il ərzində keçən ilə nisbətən necə fəaliyyət göstərmişdir).

Maliyyə hesabatlarının məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin yekunları və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında məlumat verməkdir. Bu məlumat geniş istifadəçi dairəsinə iqtisadi qərarlar vermək üçün lazımdır. Maliyyə hesabatları

H.İ.Həmidov, E.F.Əsgərov: Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşmasının metodoloji əsasları

batları həmçinin müəssisənin rəhbərliyinin fəaliyyətinin göstəricisidir (məsələn, rəbərliyə etibar olunmuş ehtiyatlar üçün məsuliyyət).

Müəyyən bir dövr ərzində, adətən 1 il, müəssisədə baş vermiş əməliyyat və hadisələrin maliyyəyə təsiri onun mühasibat qeydlərində əks olunur. Burada əsas məqsəd müəssisənin maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsidir və bu qeydlərin hər hansı bir şəxs və yaxud qurum tərəfindən hər hansı bir məqsədlə istifadə olunması üçün xüsusi şəkildə toplanılmalıdır. Maliyyə hesabatları müəyyənləşdirilmiş qaydada xüsusi şəkildə toplanmış və təqdim olunmuş mühasibat qeydlərindən ibarətdir. Tam həcmli maliyyə hesabatlarına aşağıdakılar daxildir:

- Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat (MVHH/ Balans hesabatı)
- Mənfəət haqqında müfəssəl hesabat (MHMH/ Mənfəət və zərər haqqında hes.)
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat
- Səhmdar kapitalında dəyişikliklər haqqında hesabat
- Maliyyə hesabatlarına qeydlər

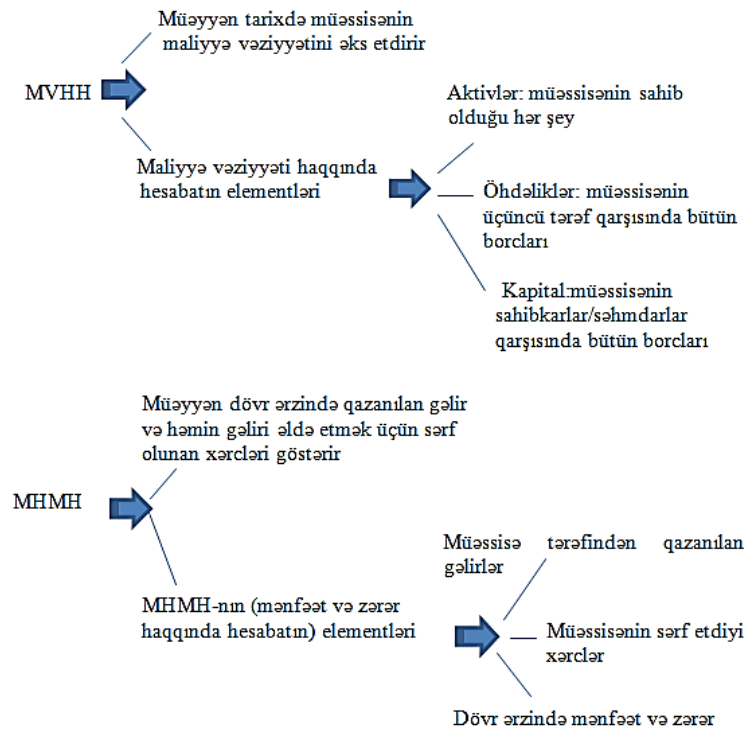


Diagram 2. Əsas maliyyə hesabatlarının məqsədi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın elementləri aktivlər, öhdəliklər və kapitaldır. Aktivlər kapital və öhdəliklərin cəminə bərabərdir. Aktiv dedikdə, müəssisənin sahib olduğu avadanlıq, binalar, mebel, nəqliyyat vasitələri, pul vəsaitləri, debitor borclar kimi resursların cəmi başa düşülür. Aktiv – gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi səmərə gətirməsi gözlənilən, keçmiş hadisələrin nəticəsindən yaranan və müəssisə tərəfindən idarə olunan resursdur.

Öhdəlik müəssisənin başqalarına olan bank krediti, ticarət üzrə kreditor borcları və müəyyən xərclərlə bağlı borclar kimi cəmi borcları təmsil edir. Başqa sözlə desək, öhdəlik – müəssisənin keçmiş hadisələrlə bağlı və ödənilməyi zaman müəssisənin resurslarının azalması ilə nəticələnən hazırkı borclarıdır. Müəssisədə aktivlərdən bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ kapitalı göstərir. Bu kapital və ya səhmdar kapitalı, müəssisə üçün bir borcudur. Bu, bütün öhdəliklər ödənildikdən sonra müəssisənin sahibkarlarına olan borcun məbləğini göstərir.

Diagram 2-də göstərildiyi kimi, mənfəət və zərər haqqında hesabatın elementləri gəlir və xərclərdir. Gəlir – dövr ərzində müəssisənin birbaşa mədaxilləri, aktivlərin artımı və öhdəliklərin azalmasıdır. Gəlir müəssisənin fəaliyyətindən əldə olunan faydaları təmsil edir. Xərc – gəliri əldə etmək üçün çəkilən məsrəflərdir. Xərc – uçot dövrü ərzində birbaşa məxariclər, aktivin dəyərinin azalması və öhdəliklərin yaranmasıdır.

Müəssisədə baş vermiş hər bir əməliyyatın mühasibat yazlığı mühasibat uçotu bərabərliyini ödəməlidir. Mühasibat uçotunun əsas funksiyası müqayisəli, ardıcıl, dəqiq və asan başa düşülən maliyyə hesabatlarının hazırlanmasıdır. Mühasibat uçotu prosesi maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə tamamlanır. Hər bir müəssisə qərara qəbul etmək üçün və maliyyənin nəticələrini nəzərdən keçirmək üçün maliyyə hesabatları hazırlayır. Lakin bəzən maliyyə hesabatlarında verilən məlumatlar başqa bir müəssisəyə investisiya etmək kimi əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmək üçün kifayət etmir. Buna görə də, düzgün qərarlar vermək üçün maliyyə hesabatları təhlil edilməlidir. Maliyyə hesabatlarının təhlili müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olan qurumlar tərəfindən aparılır [1, s. 731].

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşması prinsipləri

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı - maliyyə hesabatının, əsasən səhmdarlara istiqamətləndirildiyi ölkələrdə konsolidə olunan maliyyə hesabatının hazırlanması və dərc etdirilməsi xeyli əvvəllər meydana gəlmişdir. ABŞ-da konsolidə edilən maliyyə hesabatının hazırlanması praktikası, artıq XX əsrin iyirminci illərində geniş yayılmışdır. Böyük Britaniyada və Niderlandda o, XX əsrin otuzuncu illərində geniş yayılmağa başlamışdı. Kreditorlara istiqamətləndirilmənin tipik olduğu ölkələrdə konsolidə olunan hesabatın hazırlanması zəruriliyi qanunvericiliklə təsbit edilmişdir. Bu, XX əsrin ikinci yarısının sonunda edilmişdir [3, s. 299].

Müasir dünya iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyəti müəyyən bazarda birgə fəaliyyət göstərən yaxud bir və ya bir neçə mülkiyyətçinin nəzarətində olan müəssisələr qrupunun yaradılması, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi ilə əlaqədar olan inteqrasiya prosesinin genişlənməsidir.

Birləşmənin əsas üstünlükləri:

- sabit xərclərin, o cümlədən idarəetmə aparatının saxlanması xərclərinin azaldılması;
- istehsal, satış və maliyyə əməliyyatlarının mərkəzləşmiş qaydada tənzimlənməsi;
- aktivlərlə vahid idarəetmə.

Qrupa daxil olan bu cür müəssisənin sıx iqtisadi əlaqələri vardır, yekdil maliyyə, istehsal, marketinq siyasəti aparır, malların və xidmətlərin bazarında birgə hərəkət edir, onların əməliyyatlarının həyata keçirilməsi vahid nəzarət altında olur, iqtisadi informasiyanın istifadəçiləri bütünlükdə müəssisələr qrupunun fəaliyyətinin nəticələrinə dair xeyli maraq göstərirlər. Belə informasiyaların mühüm mənbəyi birləşdirilmiş maliyyə hesabatıdır.

Birləşdirilmiş maliyyə hesabatı eyni qrupa daxil olan, qarşılıqlı əlaqələrin müəssisələrin mühasibat hesabatı göstəricilərinin birləşməsi yolu ilə formalaşır və hesabat tarixinə bütünlükdə qrupun əmlak və maliyyə vəziyyətini, həmçinin hesabat dövrü ərzində qrup fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edir.

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatının hazırlanması zamanı aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməlidir:

- Vahid uçot siyasəti;
- Vahid tərtib edilmə tarixi;
- Vahid pul ölçüsü (adətən vahid valyuta əsas müəssisənin hesabatının valyutası qəbul edilir);
- Balans maddələrinin vahid qiymətləndirmə metodu (qiymətləndirmənin unifikasiyası);
- Konsolidasiya metodunun istifadə müddəti [5, s. 299].

Müəssisələrin birləşməsi alıcı müəssisənin bir və ya daha artıq müəssisə üzərində nəzarəti əldə etdiyi əməliyyat və digər haldır. Müasir qlobal iqtisadiyyatda bütün böyük şirkətlər üçün “birləşdirilmiş müəssisələr” konsepsiyası artıq adi bir hala çevrilmişdir və bir çox müəssisələr qrup şəklində fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan da “müəssisələr qrupu” anlayışı və bununla bağlı prinsiplər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir qlobal iqtisadiyyat bir çox müəssisələr qrup şəklində fəaliyyət göstərir və bu qrupda bir əsas müəssisə bir çox digər müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət edir. 27 №-li MUBS-a görə, ana müəssisə və onun bütün törəmə müəssisələri birlikdə qrup adlanır. Ana müəssisə bir və ya bir çox törəmə müəssisəsi olan əsas müəssisədir. Törəmə müəssisə ortaqlıq kimi səhmdar cəmiyyəti olmayan müəssisələr daxil olmaqla, digər müəssisə tərəfindən nəzarət olunan müəssisədir [2, s. 63].

Birləşdirilmiş maliyyə hesabatları – əsas müəssisənin və onun törəmə müəssisələrinin aktiv, öhdəlik, kapital, gəlir və xərc maddələrinin və pul vəsaitlərinin hərə-kətinin vahid iqtisadi subyekti kimi təqdim olunduğu qrupun maliyyə hesabatıdır. Qrupun hər bir müəssisəsi öz fərdi maliyyə hesabatlarını hazırlayır. Fərdi maliyyə hesabatları əsas müəssisə, asılı müəssisənin investoru və ya birgə nəzarət olunan müəssisənin sahibkarı tərəfindən təqdim edilən və investisiyanın investisiya obyektinin hesabatlarında təqdim edilən nəticələr və xalis aktivlər əsasında deyil, birbaşa iştirak payı əsasında uçota alınan maliyyə hesabatlarıdır. Bu hesabatlarda qrupun digər müəssisələrinə və ya digər müəssisələrdən yatırılan investisiyalar da öz əksini tapır. Fərdi maliyyə hesabatları hazırlanarkən törəmə müəssisələrə, birgə nəzarət olunan müəssisələrə və asılı müəssisələrə qoyulan investisiyalar ilkin və ya ədalətli dəyərlə uçota alınmalıdır.

27 №-li MUBS-a görə ana müəssisə bir çox müəssisəyə nəzarət edirsə, onda bu müəssisələr üzrə birləşdirilmiş maliyyə hesabatları hazırlanmalıdır. Maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları bütün qrup müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının birləşdirilməsi yolu ilə hazırlanır. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması hansısa əməliyyat subyektini formalaşdırmır. Uçot məqsədləri istisna olmaqla, qrupun heç bir hüquqi mövcudluğu yoxdur. Əgər ana müəssisə digər müəssisənin səsvermə hüququnun yarısından çoxuna sahib olarsa, onda həmin müəssisə üzərində nəzarətə malik olur. Ana müəssisə tərəfindən digər müəssisəyə dolayı, birbaşa, səsvermə hüquqlarına görə və dominant təsir vasitəsilə nəzarət həyata keçirilirsə, həmin müəssisə qrupun konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarına daxil edilir. Əgər bunlar baş verərsə, ana müəssisə ilə törəmə müəssisə münasibətləri meydana gəlir. Bir müəssisə digər müəssisənin səsvermə hüquqlarının 50%-dən çoxuna sahib olarsa, onda birinci müəssisə ikinci müəssisə üzərində birbaşa nəzarət etmiş olur. Lakin elə vəziyyətlər olur ki, bir müəssisə digərinin səsvermə hüququnun 50%-dən azına sahib olsa da, həmin müəssisə üzərində nəzarəti həyata keçirir. Bu dominant təsir vasitəsilə nəzarət adlanır. Bu nəzarət bir tərəfin digər tərəfin əsas səhmdarı olmadığı hallarda belə, həmin tərəfin maliyyə və əməliyyat siyasətinə nəzarət edə bilər. Bəzən səhmlərin faktiki sahibliyindən daha dərinə nəzər yetirmək və vasitəçi müəssisələr vasitəsilə səhmlərin əsl sahibliyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki müəssisə digər bir müəssisənin 50%-dən çox səhmlərinə birbaşa sahib olmadan, həmin müəssisə üzərində vasitəçi müəssisə vasitəsilə dolayı nəzarət həyata keçirə bilər. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması məqsədləri üçün isə effektiv səhm sahibliyi nəzərə alınmalıdır [3, s. 2204].

Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını hazırlayan zaman, törəmə müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəəti və kapital ehtiyatları iki hissəyə bölünməlidir:

a) satınalmadan əvvəlki bölüşdürülməmiş mənfəət və kapital ehtiyatı;

b) satınalmadan sonra yaranmış mənfəət və kapital ehtiyatları;

Satınalmadan əvvəlki mənfəət ana müəssisə tərəfindən satınalma tarixindən əvvəl törəmə müəssisənin əldə etdiyi mənfəətdir. Satınalmadan sonra yaranmış mənfəət ana müəssisə tərəfindən satınalma tarixindən törəmə müəssisənin əldə etdiyi mənfəətdir. Yalnız ana müəssisənin cari dövrün əvvəli olan kapital ehtiyatları konsolidə olunmuş MVHH-də əks etdirilir.

Konsolidə edilmiş MVHH hazırlanarkən aşağıdakı hesablamalar aparılmalıdır:

1. Qrupun strukuru hesablanması;
2. Törəmə müəssisənin xalis aktivlərinin satınalma və hesabat tarixinə ədalətli dəyərinin hesablanması;
3. Qudvilin hesablanması;
4. Nəzarət etməyənlərin iştirak payının hesablanması;
5. Qrupun bölüşdürülməmiş mənfəətinin hesablanması;
6. Qrupum YQA/kapitalın digər komponentinin hesablanması.

Qrupun strukturunun hesablanmasının məqsədi qrup üzvlərinin səhm paylarının faizlə nisbətinin müəyyən edilməsidir, başqa sözlə desək, ana müəssisə və onun törəmə müəssisələrinin müəyyən edilməsi üçündür. Qudvil hesablanarkən, törəmə müəssisənin satınalmadan əvvəlki kapital ehtiyatları ləvğ edilir. Qudvil fərdi şəkildə müəyyən edilməyən və ayrıca tanınmayan müəssisələrin birləşməsində əldə edilən digər aktivlərdən yaranan gələcək iqtisadi səmərəni əks etdirən aktivdir. Ana müəssisə törəmə müəssisəyə tam nəzarət etmədikdə xalis aktivlərin bir qismi azlıq təşkil edən digər səhmdarlara məxsus olur. Bu da nəzarət etməyənlərin iştirak payı adlanır. Nəzarət etməyənlərin iştirak payı törəmə müəssisənin birbaşa və ya dolay yolla əsas müəssisəyə aid edilməyən xalis aktivlərdir [4, s. 5].

Ana müəssisə ilə törəmə müəssisələrin maliyyə hesabatları aktiv, öhdəlik, kapital gəlir, və xərc kimi oxşar maddələrin toplanılması yolu ilə birləşdirilir. Əsas müəssisənin hər bir törəmə müəssisəyə qoyduğu investisiyanın balans dəyəri və əsas müəssisənin hər bir törəmə müəssisənin kapitalındakı payı ilə qarşılıqlı əvəzləşdirilir. Qrupa daxil edilən müəssisələr arasında əməliyyatlar ilə əlaqəli qrupdaxali aktivlər və öhdəliklər, kapital, gəlirlər və xərclər tamamilə ləvğ edilir. Qrupdaxili müvəqqəti fərqlərə mənfəət vergisi tətbiq edilir. Əksər hallarda qrupa daxil olan bütün müəssisələr maliyyə hesabatlarını eyni hesabat tarixinə hazırlayırlar. Lakin bir və bir neçə törəmə müəssisə öz hesabatlarını ana müəssisənin və qrupdaxili digər müəssisələrin əksəriyyətinin öz hesabatlarını hazırladığı tarixdən fərqli tarixə hazırlaya bilərlər. Bu halda, konsolidasiya məqsədləri üçün törəmə müəssisə qrupdakı digər müəssisələrin hesabat tarixi olan tarix üçün əlavə hesabatlar hazırlamalıdır. Əgər bu mümkün deyilsə, hesabat tarixlərinin arasındakı fərq üç ay və ya daha az olmaq şərtilə, törəmə müəssisənin hesabatları konsolidə edilə bilər. Törəmə müəssisənin

hesabatları arasındakı fərqli uçot tarixi üçün hazırlandıqda, həmin tarix ilə ana müəssisənin hesabat tarixi arasındakı zaman kəsiyi ərzində baş verən əhəmiyyətli əməliyyatlar və digər hadisələrin təsirlərinə əsasən düzəlişlər aparılmalıdır. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları hazırlanarkən analoji əməliyyatlar üçün eyni uçot siyasəti tətbiq edilməlidir. Qrupun üzvləri fərqli uçot siyasətləri apardıqları hallarda onların maliyyə hesabatlarının konsolidasiyaya uyğun olması üçün düzəlişlər edilməlidir. Əsas müəssisənin maliyyə hesablarının istifadəçilərini adətən bütövlükdə qrupun maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətin nəticələri və maliyyə mövqeyində dəyişikliklər maraqlandırır. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar ayrı-ayrı komponentlərin hüquqi sərhədləri nəzərə alınmadan vahid təşkilat kimi qrup haqqında maliyyə məlumatlarını təqdim edən konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları köməklik edir. Başqa müəssisəyə tam məxsus olan ana müəssisə heç də həmişə konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarını təqdim edə bilmir, çünki ona sahib olan ana müəssisə belə hesabatı tələb etməyə bilər, digər istifadəçilərin tələblərini isə onun ana müəssisənin konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları təmin edə bilər.

Nəticə

Dünya praktikası və aparılmış iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, istifadəçilər tərəfindən əsaslaşdırılmış iqtisadi qərarların qəbul edilməsinin əsasında maliyyə hesabatında formalaşdırılan informasiya durur. Buna görə də, mühasibat uçotu, onun sonuncu mərhələsi olan maliyyə hesabatı daim dəyişən biznes mühiti şəraitində çevik qərarların qəbul edilməsi üçün kifayət qədər faydalı və etibarlı informasiya formalaşdırma metodologiyası malik olmalıdır.

Maliyyə hesabatları istənilən müəssisənin və biznesin əsas sənədidir. Belə ki, bu hesabatlar müəssisənin işini, hesabat tarixinə olan vəziyyətini, sağlamlılığını, gəlirliliyini və bir çox əsas informasiyaları istifadəçilərinə çatdıran ən əsas vasitə olmalıdır. Yəni müəssisənin apardığı ən kiçik əməliyyatdan tutmuş onun ümumi fəaliyyətinə və maliyyə vəziyyətinə qədər bütün məlumat və dəyişiklikləri özündə əks etdirməlidir. Bu hesabatla istifadəçilərə, nəinki müəssisənin keçmişi haqqında, hətta bu rəqəmlərdən istifadə etməklə proqnozlaşdırmalar apararaq, onun gələcəyi haqqında da məlumatlar verə bilər. Müəssisənin maliyyə hesabatları ən əsas müəssisəni sahiblərinə, səhmdarlarına lazımdır ki, onlar öz kapitallarının necə işlədiyini müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini və gələcək riskləri görə bilsinlər. Bundan başqa, müəssisə, əgər böyümək istəyirsə və yeni layihə üçün əlavə maliyyə dəstəyinə ehtiyac varsa, bunu iki yolla edə bilər, borc öhdəliyi, məsələn kredit götürməklə və ya əlavə investor cəlb etməklə. Hər bir halda, həm kreditorlar, həm də investorlar əvvəlcə öyrənmək istəyirlər ki, vəsaitlərini geri qaytarmaq imkanları və riskləri nə qədərdir. Bunun üçün isə müəssisədə maliyyə hesabatları tələb edilir. Maliyyə hesabatları tə-

ləb edənlərin siyahısına müəssisənin əməkdaşlıq etdiyi digər bizneslər, vergi və digər dövlət orqanları, şirkətin işçiləri və s. maraqlı tərəfləri sıralamaq olar. İctimai həyatda mühüm rolu olan və tənzimlənən sahələrdə işləyən müəssisələrdən qanun xüsusi bu hesabatları hazırlayıb ictimailəşdirməyi tələb etməlidir. Ən nəhayət, maliyyə hesabatları müəssisələrin öz daxili idarəçiliyi üçün çox mühüm bir vasitədir. Bu hesabatların köməyi ilə maliyyə direktorları və menecerlər müəssisənin rentabelliyini, səmərəliliyini, likvidliyini və bir çox məsələləri analiz edərək, mühüm biznes qərarlarının alınmasında istifadə etməlidirlər. Maliyyə hesabatlarının bu qədər istifadəçiləri varsa və onlardan bir çox məqsədlər üçün istifadə edilsə, deməli, bu hesabatlar elə səviyyədə hazırlanmalıdır ki, buradakı informasiyalar müəssisənin fəaliyyətini maliyyə vəziyyətini düzgün əks etdirsən və mühüm qərarların qəbulunda istifadəçilər düzgün qərar qəbul etsin. Buna görə də, maliyyə hesabatları aydın, başa düşülən, məzmunlu, müqayisəli və sonda təhlili edilə bilən olmalıdır. Konseptual əsaslarla birləşdirilmiş maliyyə hesabatları da daxil olmaqla, ümumi məqsədli maliyyə hesabatları ilə əlaqədardır və belə maliyyə hesabatları ən azından illik hazırlanmalı və təqdim edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Mühəsibat uçotunun əsasları (beynəlxalq standartlar bazasında), 2010;
2. MUBS (İAS) 27 fərdi maliyyə hesabatları;
3. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları (İFRS) 2018;
4. Kommersiya təşkilatları üçün 19 №-li milli mühəsibat uçotu standartı;
5. Maliyyə hesabatının təhlili üzrə proqram, 2017;
6. "Mühəsibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu", Bakı-2005;
7. Abbasov, Q.Ə. mühəsibat uçotu nəzəriyyəsi. Bakı 2009;
8. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen: Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları: nəzəriyyədən praktikaya/rus dilindən tərcümə. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010;
9. Васильева, Л. С., Петровская, М.В. Финансовый анализ. М. – 2010.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI BAZARININ İNKİŞAFI VƏ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

E.H.Əkbərov

baş müəllim, “Biznesin idarə edilməsi” kafedrası, UNEC

Email: elbrus.akberov@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 24 may 2019; Çapa qəbul edilmişdir 12 iyun 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 24 May 2019; accepted 12 June 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələlərinin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sahənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işi situasiyalı təhlil və elmi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması prioritetləri öyrənilib, qiymət amilinin rolu əsaslandırılıb. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə müraciət olunub, ümumi dövlət dəstəyi məsələlərinə baxılıb, kənd təsərrüfatı sahəsində dövlətin fiskal siyasətinin əhəmiyyətindən, subsidiyaların mənfi və müsbət cəhətləri barədə xüsusi qeydlər edilib. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: bu sahədə tədqiqatlar aparın və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasına ciddi ehtiyacın olmasıdır.

Açar sözlər: ixrac potensialı, kreditləşmə, qiymət amili, subsidiyalaşma, fiskal siyasət.

Jel Classification Codes: Q13, F18

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL PRODUCTS MARKET AND INCREASE OF EXPORT POTENTIAL

E. H. Akbarov

Senior lecturer, department of the “Business administration”, UNEC

E-mail: elbrus.akberov@mail.ru

Abstract

The main objective of the research is to study the development of the agricultural market and how to increase export potential, make suggestions and recommendations on how to improve this field. The research was carried out through application

of scientific abstraction, systematic analysis and logical inference research methods. As an outcome of the research, the priorities of the development of the agricultural products market and increase in export potential were studied and the role of the price factor was substantiated. In addition, the experience of the developed countries was analysed, the issues of state support were discussed, the importance of fiscal policy in the field of agriculture, the negative and positive aspects of subsidies were highlighted. Research Limits: More extensive practical information is required. The practical significance of the research: Current research play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge in this field. Scientific novelty and originality of the research: There is a serious need for the development of the agricultural products market and the export potential in our republic.

Keywords: export potential, lending, price factor, subsidy, fiscal policy.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ И УВЕЛИЧЕНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА

Э. Г. Акперов

старший преподаватель, кафедры «Управление бизнесом», UNEC

Резюме

Основная цель исследования - изучить вопросы развития рынка сельскохозяйственной продукции и увеличения экспортного потенциала, проанализировать текущую ситуацию и внести предложения и рекомендации по улучшению работы отрасли. Исследовательская работа проводилась на основе научной абстракции и систематического анализа, а также логического обобщения. Как результат исследования, были изучены приоритеты развития рынка сельскохозяйственной продукции и повышения экспортного потенциала в нашей республике и обоснована роль ценового фактора. В то же время был рассмотрен опыт развитых стран, обсуждены вопросы общегосударственной поддержки, подчеркнута важность фискальной политики в области сельского хозяйства, негативные и позитивные аспекты субсидий. Ограничения исследования: требует более широкой практической информации. Практическая значимость исследования: оно может сыграть позитивную роль в обогащении научных и практических знаний исследователей и специалистов в этой области. Научная новизна и оригинальность исследования: существует серьезная потребность в развитии рынка сельскохозяйственной продукции и экспортного потенциала в нашей республике.

Ключевые слова: экспортный потенциал, кредитование, ценовой фактор, субсидирование, фискальная политика.

Giriş

Kənd təsərrüfatının formalaşması və onun inkişafı kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının səmərəli təşkili və həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişaf etdirilməsində qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri bu sahədə dövlət tənzimləmə siyasətinin gücləndirilməsi və ixrac potensialının artırılmasının uğurlu nəticələrinə nail olmaqdır. Bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının mahiyyəti və ixrac potensialının gücləndirilməsinin konseptual məsələlərinin araşdırılması və öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi məhz kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu mənada GMO (Genetik Modifikasiya olunmuş Orqanizm) xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Eyni zamanda Azərbaycana idxal olunan bütün genetik materiallar ölkənin gömrük sərhədindən keçirilərkən genetik cəhətdən dəyişdirilib-dəyişdirilməməsi yoxlanılmalı, yalnız genetik cəhətdən dəyişdirilməmiş materialların ölkəyə daxil olmasına icazə verilməlidir. Yalnız bu yolla ölkə ərazisində kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə, həm də bu adda məhsullara olan daxili tələbatın çeşidli və keyfiyyətli təmin olunmasına, eyni zamanda bu məhsulların ixracı istiqamətində əməli addımlar atılmasına nail olmaq olar.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması prioritetləri

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatının çox mühüm sferası kimi ÜDM-nin təxminən 5%-ni, məşğulluğun isə təxminən 45%-ni formalaşdırır və əhalinin istehlak fondunun ən azı üçdə ikisi bilavasitə bu sektor hesabına təmin olunur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2018-cı ildə respublika üzrə 4297 min nəfər iqtisadi fəal əhalinin 39%-i və ya 1675,83 min nəfəri kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatında çalışanların payına düşmüşdür [10]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkə əhalisinin böyük bir hissəsinin çalışdığı kənd təsərrüfatına dövlətin xüsusi diqqət və qayğı göstərməsi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı üçün də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xatırladaq ki, kolxoz və sovxozların mövcudluğu illərində kənd əhalisi üçün yaşayış binalarının tikintisi, insanların yanacaq və su ilə təminatı, uşaq bağçaları, ictimai iaşə ocaqları, nəqliyyat və daşıma xidmətləri və s. sosial problemlərin həllində onlar yaxından iştirak edirdilər. Hazırda isə qeyd edilən məsələlərin həlli böyük həcmdə

E.H.Əkbərov: Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələləri

vəsaitin xərclənməsini tələb etdiyinə görə, kənddə yaranan ayrı-ayrı fermer təsərrüfatları üçün bu məsələlərin təkbaşına həlli bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Məhz bu baxımdan, dövlətin bu sahəyə dəstəyinin tərkib hissəsi olaraq, kəndin sosial infrastruktur obyektləri ilə bağlı mövcud problemlərin həlli üçün Azərbaycan Respublikasında da geniş dövlət proqramları hazırlanaraq həyata keçirilmişdir. Bu proqramlarda hər şeydən öncə, kənd yollarının tikintisi, kənd ərazilərinin elektrik, qaz, su və rabitə xidməti ilə təminatının yaxşılaşdırılması və digər sosial təyinatlı tədbirlər öz həllini tapmışdır. Hesab edirik ki, bu proqramın icrası ilə aqrar sahənin davamlı inkişafı, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, kənddə məşğulluq səviyyəsinin artırılması mümkün olacaq.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasının maliyyə-kredit əsasları

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması sahəsində həyata keçirilən layihələrin kreditləşdirilməsində kommersiya və investisiya banklarının rolu əvəzsizdir. Xüsusilə də, irimiqyaslı aqroinvestisiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsi, bir neçə fəaliyyət sahəsinin birləşdirilməsini nəzərdə tutan aqroholdinqlərin yaradılmasının maliyyələşdirilməsi, kənd infrastrukturunun yenidən qurulması kimi böyük həcmli sərmayə tələb edən işlər yalnız investisiya banklarının fəaliyyəti ilə mümkün olur. Aqrar bölmənin kənd təsərrüfatı texnikası ilə təmin edilməsi məqsədilə cənab Prezidentin 2004-cü il 23 oktyabrda imzaladığı Fərman əsasında yaradılmış “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti məhz bu sahədə ortaya çıxan biləcək problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Lakin aqrar sahənin iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olması və ölkənin prioritet inkişaf sahələrindən biri hesab edilməsi burada xüsusi prosedurlarla kreditləşməni zəruri edir. Xüsusi kreditləşmə mexanizminin tətbiqinin əsas səbəbi isə kənd təsərrüfatının və kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Bu spesifikasiyaları özünü daha çox istehsal prosesinin əsasən mövsümi olmasında və istehsal tsiklinin nisbətən uzunluğunda göstərir. “Əvvəlki istehsal tsiklində əldə olunmuş gəlirlər hesabına növbəti istehsal tsiklini modelləşdirmək mümkündür. Lakin “uzunmüddətli fermer problemi” adını alan problem, yəni fermerlərin gəlirlərinin iqtisadiyyatın digər sahələrindən əldə olunan gəlirlərdən geri qalması buna imkan vermir” [5]. Yəni kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə onların istehsalında istifadə edilən resursların qiymətləri arasındakı nisbət ikincilərin xeyrinə olduğu üçün qiymət dispariteti də getdikcə daha da dərinləşir. Bu isə, son nəticədə aşağı gəlirlə işləyən fermerlərə öz vəsaitləri hesabına istehsalın kreditləşdirilməsini həyata keçirməyə imkan vermir. Nəticədə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının mövsümi kreditlərə ehtiyacı yaranır.

Kənd təsərrüfatında xüsusi kreditləşdirmə mexanizmini zəruri edən digər amil coğrafi amildir. Belə ki, şəhər ərazilərinə nəzərən kəndlərdə, sənaye və iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən isə aqrar sahədə kredit əldə etmək imkanı bir qədər məhduddur. Bu, bir tərəfdən, kənd təsərrüfatının riskli və spesifik xüsusiyyətlərə malik olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, kənd ərazilərində bank infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat formaları ilə müqayisədə sənaye müəssisələrinin bank sektoru ilə tarixən daha sıx bağlı olması ilə əlaqədardır.

Kənd təsərrüfatı ilə işləyən müasir bankların əksəriyyəti kredit riski ilə (kreditin, ümumiyyətlə, geri qaytarılmaması), faiz riski, likvidlik riski və digər risklərlə üzləşirlər. Fermerlərin likvid aktivlərə sahib olmaması, bəzi hallarda isə kənd təsərrüfatında sahibkarlıq subyektinin bankın məqbul saydığı girov predmetlərinin heç birinə malik olmaması ya bankların kredit verməkdən imtina etməsinə, ya da bankların kredit riskinin xeyli artmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatı sahəsində məhsul istehsalçılarının əsas girovu gələcək məhsul, kənd təsərrüfatı texnikası, torpaq ola bilər ki, onların da heç biri likvid aktivlər hesab edilmirlər. Bankları aqrar sahəyə kredit verməkdən çəkindirən və ya az maraq göstərməsinə səbəb olan digər bir amil isə kənd təsərrüfatı istehsalının digər sahələrə nisbətən daha riskli olması ilə əlaqədardır.

Kənd təsərrüfatı sahəsində kreditləşmə ilə məşğul olan banklar üçün likvidlik riskinin əhəmiyyətini daha da artıran digər məqam bu sahənin mövsümi amillərlə sıx bağlı olması və onun nəticəsində də depozit qoyuluşları ilə kredit tələblərinin vaxtları arasında fərqin yaranmasıdır.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyələşdirilməsi prosesində iştirak edən maliyyə qurumları arasında aqrar inkişaf banklarının rolu son dövrlərdə artmaqdadır. Bu banklar kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına yönəlmiş funksiyaların icrası ilə məşğul olurlar və demək olar ki, bütün hallarda dövlət tərəfindən və ya onun fəal maliyyə yardımı hesabına yaradılırlar. Davamlı inkişafın təmin edilməsi birbaşa dövlət dəstəyini və fəal hökumət yardımlarını nəzərdə tutduğu üçün aqrar inkişaf banklarının yaradılması da bilavasitə dövlət himayəsində olmalıdır[3].

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində kənd təsərrüfatı sahəsinin maliyyələşdirilməsində fəal iştirak edən maliyyə qurumlarından biri də kredit kooperativləridir. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlayan bu təşkilatların yaradılmasında əsas məqsəd kəndlilərə birbaşa yaxın olmaq, onların fəaliyyəti üzərində daima nəzarət həyata keçirə bilmək, banklara nisbətən verilən kreditlərin faizlərini aşağı müəyyən etmək və kreditin təminatı üçün təkəcə əmlak deyil, digər girov qəbul etmək və s. olmuşdur. Bu mənada Respublikada sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin tərkib hissəsi olan sahibkarlığın inkişafına kömək milli fondunun fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Fondun xətti ilə kiçik və orta müəssi-

E.H.Əkbərov: Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələləri

sələrə, o cümlədən ayrı-ayrı fermerlərə güzəştli şərtlərlə ayrılan kreditlərin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan istehsal subyektlərinin maliyyələşdirilməsində kredit ittifaqlarının və mikrokredit təşkilatlarının da rolunu xüsusi qeyd etmək olar. Kredit ittifaqları o zaman yaradılır ki, kreditə ehtiyacı olan şəxslərin bankların xidmətlərindən istifadə etmək imkanları olmur və ya bu xidmətlər onlar üçün sərfəsizdir. Belə ki, kredit ittifaqları bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdirlər və bu özünəməxsusluq daha çox onun üzvlərinin idarəetmədə şəxsən iştirak etməsi, əldə olunan gəlirlərin sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilməsi, qarşılıqlı etimad və mənafe ümumiliyinin olması ilə seçilir.

Kredit ittifaqlarından fərqli olaraq mikrokredit təşkilatları əsasən iri kommersion banklarının və digər humanitar təşkilatların ayrıca bölmələri və törəmə təşkilatları kimi yaradılır və fəaliyyət göstərirlər. Bir sıra təşkilatlar və institutlar mikrokredit xidmətlərinin təchizatçısı kimi fəal rol oynayırlar. Onları 3 qrupa bölmək mümkündür:

- 1) qeyri-hökumət təşkilatları;
- 2) kredit ittifaqları və kooperativlər;
- 3) kommersion bankları.

Mikrokredit proqramlarının əksəriyyəti qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən reallaşdırılır. Bura beynəlxalq donor təşkilatlarından yardım alan milli təşkilatlar və digərləri daxildir. Bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, qeyri-hökumət təşkilatlarının müştərilərinin sayı bir neçə yüz, bəzi halarda isə 1000-ə qədər olur. Mikrokreditlər verən qeyri-hökumət təşkilatları bank lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərmədikləri üçün Mərkəzi Bankın sərt nəzarət tədbirlərindən də kənarda qalırlar.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasında dövlət dəstəyi

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi ilbəl artırılır. Dövlət büdcəsinin investisiya bölməsində bu sahəyə ayrılan vəsait ötən illərdən çoxdur.

Respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatların tərkib hissələrindən biri də kənd təsərrüfatı və aqrar sənayenin inkişaf etdirilməsidir. Hazırda kənd təsərrüfatı və aqrar sənayenin inkişafı istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilir ki, bunun da ölkəmizin gələcək iqtisadi potensialının artırılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Təkcə 2016-cı illə 2017-ci ili müqayisə etsək, 2017-ci ildə kənd təsərrüfatı və tikinti funksional bölmələrinə ayrılan investisiya xərclərinin ümumi məbləği 747 milyon manat səviyyəsində olduğu ortaya çıxır ki, bu isə 2016-cı ildəkindən 20 milyon manat çoxdur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər sahəsində digər mühüm iqtisadi təminat amili fiskal siyasətdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasının ən mühüm iqtisadi təminat amillərindən birini təşkil edən dövlət büdcəsi çərçivəsində daha çox dotasiya və subsidiyalardan, digər məqsədli dövlət vəsaitlərindən və yardımlarından geniş istifadə edilir. Kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət yardımları isə müxtəlif kriterilər üzrə aparılır. Həmin kriterilər rolunda kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin orta aylıq əməkhaqlarının respublika üzrə orta göstəriciyə və ya sənaye sahəsi üzrə orta göstəriciyə uyğunlaşdırılması (yaxınlaşdırılması), kredit resurslarına və digər bank-maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması və s. çıxış edir.

Təcrübələr sübut edir ki, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət subsidiyalarının azaldılması və ya tamamilə ləğv edilməsi ona görə hələ də zəruri hesab edilir ki, subsidiyalar son nəticədə davamlı iqtisadiyyatın məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, subsidiyalar resurslardan həddən artıq istifadəni gücləndirir və insanların sosial rifahını aşağı salır. Son məhsul üçün qiymət yardımları xüsusilə zərərli hesab edilir. Belə ki, subsidiyalar korrupsiya yaratmasından əlavə, subsidiya alan sektorlarla, almayanlar arasında təfriqə, ziddiyyət də yaradır [9].

Subsidiyaların mənfi cəhətləri ilə bağlı qeyd edilən fikirlərin davamı olaraq bildirmək istərdik ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məqsədləri baxımından subsidiyaların zərərli təsirlərinin ola bilməsi istisna edilmir. Lakin subsidiyaların iqtisadi və texnoloji inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olması faktı da diqqətdən qaçırılmamalıdır. Yəni subsidiyalar daha təmiz və ekologiyaya az zərər yetirən texnologiyaların işlənilməsində böyük yardımçı ola bilər. Bu baxımdan, yanaşdıqda, subsidiyaların kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasına müsbət və mənfi təsirlərinin yekun balansında ikincilərin böyük üstünlük təşkil etmədiyini göstərmək istərdik.

Təhlil göstərir ki, subsidiyalar əsasən 2 mühüm vəzifəni yerinə yetirir:

1) kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıların xərclərinin aşağı salınması, onların gəlir səviyyələrinin artırılması, rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi;

2) kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmünün artırılması, istehsalının genişləndirilməsi. Uzun müddətdir ki, dotasiya və subsidiyalardan kənd təsərrüfatının inkişafında geniş istifadə edilir. ABŞ-da kənd təsərrüfatına ayrılan illik dövlət yardımının məbləği 100-150 milyard dollar çərçivəsindədir. Avropa Birliyi ölkələrində də kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ayrılan dotasiya və kompensasiyaların ümumilikdə dövlət yardımının həcmi onların bu sahəyə ayrılan büdcəsinin təqribən yarısını təşkil edir. Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadi siyasət strategiyasında kənd təsərrüfatının tənzimlənməsi və fəal yardım siyasəti həyata keçirilməkdədir.

Qeyd edək ki, hər bir ölkə üçün vergi yükünün yuxarı həddi fərqli olmaqla yanaşı, onun formalaşmasına təxminən eyni amillər, yəni iqtisadiyyatın strukturu, təsərrüfat adət-ənənələri, ölkənin mövcud iqtisadi və siyasi durumu və s. təsir göstərir. İqtisadi

E.H.Əkbərov: Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələləri

təsir vasitəsi hesab edilən vergilər tənzimləmə vasitələri içərisində çox geniş yayılmışdır. Ondan həm dövlət büdcəsinin formalaşdırılması üçün, başqa sözlə fiskal məqsədlərlə, həm də geniş tənzimləyici xüsusiyyətlərinə malik olmaqla bir iqtisadi təsir aləti kimi istifadə edirlər. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılan tədbirlərə ayrılan dotasiyalar, dövlət büdcəsi və onun hesabına ayrılan güzəştli kreditlər və digər məqsədli dövlət vəsaitlərinin formalaşdırılmasında vergilərin fiskal funksiyasından geniş istifadə edilir, kənd təsərrüfatı istehsal münasibətlərinin tənzimlənməsində və ayrı-ayrı sahələrin iqtisadi inkişaf sürətləri arasında paritetin yaradılmasında vergilərin tənzimləyici funksiyasına mühüm önəm verilir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasında qiymət amilinin rolu

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər sahəsində istifadə olunan ən mühüm alətlərdən biri kimi qiymət siyasətindən də geniş istifadə olunur. Dövlətin ən mühüm tənzimləyici alətlərindən biri olan qiymət tənzimlənməsinin kənd təsərrüfatı sahəsində geniş tətbiqi burada qiymətlərin tez-tez dəyişilməsi və qeyri-stabil təbiətə malik olması ilə izah edilir. Belə ki, bitkiçilik məhsulları əsasən payızda ucuz, yazda isə baha olur. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının payızda saxlama kameraları olmadığına və bəzi təbii xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq, kütləvi şəkildə bazara çıxarılması, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat formalarının banklardan və digər kredit təşkilatlarından aldığı kreditlərin qaytarılması üçün məhsulun satılması zərurətinin yaranması, nəticədə isə təklifin tələbi mövsümi olaraq üstələməsi əsasında qiymətlərin kəskin aşağı düşməsi ilə izah edilir. Bütün bu amillər aqrar sahədə qiymətlərin tamamilə sərbəst bazar prinsipləri əsasında müəyyən edilməsinə heç vəchlə yol verilməməsi fikrini irəli sürməyə imkan verir. Əks təqdirdə, aqrar sahə ilə əlaqəli olan bir çox sferalar öz inhisarçı mövqelərindən istifadə etməklə qiymət dispariteti yarada bilirlər.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin bitməsi və davamlı iqtisadi inkişafa keçidlə əlaqədar həm qiymət formaları, həm də qiymətlə bağlı iqtisadi münasibətlər müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmışdır. İnzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid qiymət siyasətinin də kökündən dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas şərtlərindən biri qiymətlərin liberallaşdırılması olmuşdur, yəni yeni şəraitdə qiymətlər dövlət tərəfindən müəyyən edilmir, tələb-təklif və digər bazar qanunları əsasında formalaşır.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, belə bir fikir yürütmək olar ki, ərzaq məhsullarının qiymətləri üzərində dövlət tənzimlənməsi daim mövcud olmuşdur. Lakin qiymət tənzimlənməsi ayrılıqda deyil, digər tənzim-

ləmə formalarından olan istehsalın bilavasitə tənzimlənməsi (əkin sahəsinin, südlük mal-qaranın sayının tənzimlənməsi, kvota qoyulması), subsidiyalar və kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi, imtiyazlı kreditləşmə və s. birgə yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının əsasən özəl sektorda həyata keçirilməsinə, sərbəst bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin formalaşdırılmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət müdaxiləsi və dövlət tənzimləməsi öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır (xüsusilə də qiymət tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatında dövlətin həll etməli olduğu ən ümdə məsələlərdən olduğu bir şəraitdə). Lakin bu zaman dövlət tənzimlənməsi siyasəti ilə sərbəst bazar iqtisadiyyatı qanunları arasında ziddiyyətli məqamlara yol verilməməsi, onlar arasında paritetin təmin olunması, qiymətlərinin tənzimlənməsi bazar mexanizmi prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsi əsas götürülür. Qiymətləri tənzimləməklə dövlət bir tərəfdən, geniş təkrar istehsalın stimullaşdırılmasına və keyfiyyətli məhsul istehsalına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir, digər tərəfdən isə əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin iqtisadi maraqlarının təmin olunması və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsullarının qiymətlərinin aşağı olması müqabilində kompensasiya alması reallaşdırılır.

Bundan əlavə, dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatı məhsulları üçün təminatlı qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi artıq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasının zəruri şərtinə çevrilmişdir. “Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin formalaşmasının tamamilə bazar mexanizminin öhdəsinə buraxılması aqrar sahənin mövcud durumuna mənfi təsir göstərmiş və külli miqdarda vəsait iqtisadiyyatın başqa sahələrinə axmış, nəticədə kənd təsərrüfatının zəruri artım tempi ilə aqrar sahənin davamlı inkişafını təmin etmək mümkün olmamışdır” [1].

Iqtisadi ədəbiyyatlarda qiymətin müxtəlif növləri fərqləndirilir ki, onların ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakı təsnifatı vermək olar:

- a) topdansatış qiymətləri;
- b) pərakəndəsatış qiymətləri;
- c) tədarük qiymətləri;
- d) müqavilə qiymətləri;
- e) imtiyazlı qiymətlər;
- f) sərbəst qiymətlər və bazar qiymətləri.

Qeyd olunan qiymət növləri arasında təqdim edilən imtiyazlı qiymətlər adı altında dövlətin güzəşt müəyyən etdiyi qiymət növləri ümumiləşdirilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər sahəsində ən mühüm aləti kimi həmin qiymət növləri geniş yayılmışdır. Bu qiymətlər, adətən, dövlətin müəyyən etdiyi şərtlər daxilində tətbiq edilir və istehsalçılara müxtəlif güzəştlər müəyyən edir.

Məqsədli qiymətlərin istifadəsinə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət paritetinin saxlanılmasının təmin edilməsi, vergilərin ödənilməsi, digər ödənişlərin həyata keçirilməsi, kreditlərin qaytarılmasına görə yaranan xərclərin örtülməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əldə etdikləri gəlirlərin iqtisadiyyatın digər sahələrindəki səviyyəyə yaxınlaşdırılması və digər məqsədlərə yol verir [6]. Məqsədli qiymətlərin əsasında təminatlı (müdafiə), girov, tövsiyə olunan qiymətlər, həmçinin astana qiymətləri (gömrük rüsumlarının təyin olunması üçün) işlənilib hazırlanmasını tövsiyə edir. Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında qiymətin əmələ gəlməsi mexanizmi vahid sistem təşkil etməli, onun baza elementi kimi məqsədli qiymətlər çıxış etməli və qiymət sisteminin digər elementləri məqsədli qiymətlərin əsasında formalaşdırılmalıdır [4].

Qiymət tənzimlənməsi ilə bağlı qeyd edilənləri ümumiləşdirərək bildirmək istərdik ki, bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı sahəsində istehsalın aşağı düşməsinin qarşısını almaq, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasına nail olmaq və aqrar bazarın davamlı strukturunu formalaşdırmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin səviyyəsini inflyasiya tempindən, sənaye mənşəli məhsulların qiymətlərinin artım səviyyəsindən qorumaq üçün imtiyazlı qiymətlərə vaxtaşırı baxılması və təkmilləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Başqa sözlə desək, qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi həm istehsalçılar üçün stimulyar yaradır, həm də geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə imkan verir ki, bu da yekunda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasına şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər sahəsində ən mühüm iqtisadi təminatlarından birini də, dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyələşmələr və dövlət yardımları təşkil edir.

Dövlət dəstəyi olmadan kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasını təsəvvür etmək çox çətindir. Buna bariz nümunə kimi kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan fermerlərin fəaliyyətinə dövlət dəstəyi məqsədlə yaradılan və ölkə Prezidentinin 19 dekabr 2018-ci il tarixli sərəncamı ilə qüvvəyə minən fərmanı göstərmək olar. Məhz bu fərmandan irəli gələn məsələlərin tərkib hissəsi kimi ayrı-ayrı regionlarda fermerlərin kənd təsərrüfatı texnikasına təlabatının ödənilməsində mühüm addımlar atılmış, eyni zamanda onlara güzəştli şərtlərlə aqrotexniki xidmətlər göstərilmişdir.

Ümumilikdə, dövlət dəstəyi müxtəlif istiqamətlərdə ola bilər. İqtisadi dəstək proqramının əsas elementləri kimi qiymət tənzimlənməsi və rentabellik səviyyəsinin dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş minimum həddə saxlanılması çıxış edir. Rentabellik səviyyəsinin saxlanılması ilə, bir tərəfdən, kənd təsərrüfatı sahəsində məhsul istehsal-

çılarının stabil inkişafına şərait yaradılır, digər tərəfdən isə aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların aşağı qiymətə satılmasına görə onların yüksək rəqabətliliyi təmin olunur. Lakin bir sıra mütəxəssislər rentabellik səviyyəsinin təmin olunması ilə yanaşı, istehsalın həcmində də məhdudiyyətlərin qoyulması təklifini irəli sürmüşlər. İstehsal həcmində tənzimlənmədiyi təqdirdə, istehsal artıqlığının yaranması və qiymətlərin aşağı düşməsi riskləri meydana gələ bilər [7].

“Respublikada regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda kənd təsərrüfatının regional inkişafına dair bir sıra tədbirlər yer almışdır. Həmin proqramlar məqsədli xarakter daşımaqla ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı sahələrində (əkinçilik, pambıqçılıq, taxılçılıq, çayçılıq, tütünçülük, üzümçülük və s.) inkişaf proqramlarından tutmuş aqrar sahədə kənd təminatına, kənd təsərrüfatı xəstəliklərinə qarşı mübarizəyə, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının, ailə təsərrüfatlarının inkişafına, kəndin sosial inkişafına, infrastrukturun qurulmasına, maddi-texniki təminatla qədər geniş spektrli məsələlər, onların həlli üçün tələb olunan maliyyə vasitələrinin həcmi öz əksini tapmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasının iqtisadi təminatları sırasında dövlətin planlaşdırma fəaliyyətinin rolu da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, inzibati-amirlik sistemindən imtina edilməsi ilə, onun səciyyəvi cəhətlərindən və əsas atributlarından da birdəfəlik imtina edilmişdir. Sovetlər İttifaqının süqutundan sonra digər postsovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan da direktiv planlaşmadan imtina edilmişdir. Lakin planlaşmadan tamamilə imtinanı düzgün hesab etmək olmaz. Əlbəttə ki, burada söhbət direktiv deyil, iqtisadi inkişaf planlarından, eləcə də indikativ planlardan gedir. Başqa sözlə, inkişaf planlarının köməyi ilə yaxın bir neçə il üçün dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilir, ölkənin milli mənafeyi üçün mühüm hesab edilən sahələrə ayrılacaq yardımların, ediləcək güzəştlərin həcmi dəqiqləşdirilir, bununla da əldə olunacaq nailiyyətlər qabaqcadan göz önünə alınır.

Ölkənin vahid iqtisadi inkişaf planının tərkib hissəsi kimi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində inkişaf planının hazırlanaraq həyata keçirilməsi, xüsusilə əhəmiyyətlidir. Həmin planın ayrı-ayrı müddələrinin reallaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində təmin edilə bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasının ən mühüm iqtisadi şərtlərindən biri inkişaf etmiş infrastrukturun mövcud olması, onun daim təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə yaxından uzlaşdırılmasıdır. İnfrastruktur bilavasitə istehsal prosesində iştirak etməsə də, son məhsulda, onun səmərəliliyində və rentabelliyyində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində gedən yol, məhz yüksək səviyyəli infrastruktur sahələrinin yaradılmasından keçir.

E.H.Əkbərov: Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması məsələləri

Kənd təsərrüfatında infrastrukturun çox rəngarəng növlərindən istifadə olunur. Burada istifadə edilən infrastruktur növlərinə bütün nəqliyyat infrastrukturu və elektrik enerjisi ötürücüləri, aqroservislər, təchizat, tədarük, satışla məşğul olan müəssisələr, rabitə xidmətləri, məhsulun saxlanması üçün anbarlar, buxanalar, su təchizatı və meliorasiya sahələri və s. aiddir. Infrastruktur obyektləri içərisində ən mühüm paya malik olan sahələrdən biri emal sahələridir. Adətən məhsulun ilkin emalı təsərrüfatların özlərində aparılır. Bura məhsulun təmizlənməsi, sortlaşdırılması, qablaşdırılması, qurudulması və s. daxildir. Lakin məhsulun sonrakı emal proseslərinin düzgün təşkil edilməməsi, son nəticədə məhsul itkisinə gətirib çıxarır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalanması da kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində və dövlətin iqtisadi təsir rıçaqlarının zəruri hesab edilən obyektlərindən biridir. Belə ki, kənd təsərrüfatına təbii hadisələrin təsiri güclü olduğu üçün sığortalanmaya da ciddi ehtiyac hiss edilir. Kənd təsərrüfatı məzmun etibarilə nisbətən riskli sahələr kateqoriyasına daxil olduğuna görə dövlət istehsal vahidlərinin risk səviyyəsinin müxtəlif vasitələrlə kompensasiyalaşdırılması və sığortalanması funksiyasını öz üzərinə götürmək məcburiyyətində qalır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılması istiqamətində təminat amilləri sırasında xarici iqtisadi əlaqələr geniş yer tutur. Ərzaq bazarının xarici müdaxilədən qorunması davamlı kənd təsərrüfatının yaradılmasının və inkişafının zəruri şərtlərindən hesab edilir. “Ərzaq bazarını mənfi təsirlərdən qorumaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi potensialından mümkün qədər geniş və səmərəli istifadə etmək və daxili bazarda milli məhsul və xidmətlərin bolluğunu yaratmağa nail olunmalıdır” [2]. Həqiqətən də, qloballaşmanın ümumdünya və regional səviyyədə inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə yalnız qapalı əsaslar üzərində davamlı kənd təsərrüfatı formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək məntiqli görünür. Bunun üçün daxili bazarı keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edən idxal strukturları ilə ixrac potensialı böyük olan ayrı-ayrı istehsal sahələri arasında optimal tarazlıq tapılmalıdır. Bir sözlə, davamlı inkişafın təmin olunması təkcə ixracın artmasını və bütün növ ərzaq məhsullarına tələbatın yalnız yerli istehsalçıların hesabına ödənilməsini deyil, eyni zamanda böyük kapital qoyuluşu və texnoloji yeniliklər tələb edən və maya dəyəri qəbul edilmiş orta istehsal normalarından yüksək olan məhsulların idxalını şərtləndirir. Daxili bazarın qorunmasını hər bir sivil dövlətin müqəddəs borcu hesab edilir və müasir dövrdə bazar uğrunda mübarizənin kəskin xarakter aldığı üçün burada yaxşı düşünülmüş sistemlərə, iqtisadi mexanizmlərə ehtiyac vardır. Qanunvericilik qaydasında milli iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasının prinsiplial istiqamətlərinin müəyyən edilməsi vacibdir [8].

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sahəsində xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət müdaxiləsi yerli istehsalçıların öz məhsullarını ixrac etmələrinə stimulyar yaradır, ixracla məşğul

olanlara güzəştli bank kreditləri verilir və həmin kreditlər Mərkəzi Bankın aşağı faizli yenidən maliyyələşmə dərəcəsi ilə kompensasiya edilir, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullar ixrac vergi və rüsumlarından azad olunur, digər tərəfdən isə, yerli istehsalçıların maraqlarının mühafizəsi üçün idxal siyasətində sərt tədbirlər görülür, idxal nəzarəti gücləndirilir və s. tədbirlər həyata keçirilir. Lakin idxalın həddən artıq məhdudlaşdırılması və ya yüksək gömrük rüsumlarının təyin olunması, sonda yerli istehsalçıların daxili bazarı aşağı keyfiyyətli məhsullarla doldurmasına, əhəlinin seçim imkanlarının azaldılmasına gətirib çıxara bilər.

İxracın lisenziyalaşdırılması metodundan o zaman daha çox istifadə edilir ki, ixrac lisenziyası tətbiq olunan məhsul növləri ilə daxili tələbat tam ödənilir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından, bu addım çox əhəmiyyətli hesab edilir.

Gömrük rüsumları metodunun həm fiskal, yəni büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılması, həm də tənzimləyici funksiyası vardır. Məsələn, ayrı-ayrı məhsulların idxal və ya ixracının tənzimlənməsi məqsədilə müxtəlif gömrük güzəştləri tətbiq edilir və ya gömrük rüsumlarından tamamilə azad edilir.

Qeyri-tarif metodlarından isə tarif metodunun səmərəli olmadığı hallarda istifadə olunur. Bunun üçün kvotalar təyin edilir, ixrac əməliyyatlarına başlayan şirkətlər bəzi növ vergilərdən azad edilir və digər qeyri-tarif tədbirləri istifadə edilir.

Qeyd edək ki, aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların ölkəyə idxalının məhdudlaşdırılmasının (idxalın restriksiyası – məhdudlaşdırılması) aqrar sahənin davamlı inkişafına mühüm təsiri vardır. Belə ki, qlobal anlamda götürdükdə, daha açıq xarici ticarət siyasəti, yəni idxal və ixrac üçün daha aşağı faizli gömrük rüsumlarının tətbiqi və digər məhdudiyyətlərin az istifadə edilməsi, adətən davamlı inkişaf üçün müsbət amil kimi xarakterizə edilir. Bunun səbəbi kimi açıq xarici ticarət siyasətinin, istehsalın iqtisadi prinsiplərə və rəqabət şərtlərinə uyğun olaraq qurulmasına imkan verə bildiyi göstərilir. Lakin hesab edirik ki, azad ticarət ümumilikdə iqtisadi artıma və səmərəliliyin yüksəldilməsinə nə qədər müsbət təsir göstərsə də, sosial ədalətliyə bir o qədər neqativ təsir göstərmək imkanına malik olur. Bu cür siyasətin ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı problemlər yaratması da istisna edilmir. Belə ki, sərbəst ticarət siyasəti zəngin və sənayeləşmiş ölkələrin öz keyfiyyətsiz mallarını kasıb və zəif inkişaf etmiş ölkələrə ixrac etməsinə əlverişli şərait yaradır.

Buna baxmayaraq, davamlı inkişafın meydana gəlməsi ilə artıq xarici ticarət siyasətində də müəyyən dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və davamlı inkişafın əsas tələbləri ticarətin liberallaşdırılmasını zəruri edir. Əks təqdirdə, hər bir ölkə öz əhəlinin ehtiyaclarını ödəmək üçün tələb olunan bütün zəruri ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarını respublika daxilində istehsal etməyə məcbur olacaqlar. Bu isə beynəlxalq əmək bölgüsü baxımından, eyni zamanda davamlı inkişaf baxımından səmərəli hesab edilə bilməz.

Nəticə

Ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatlar bu sahədə əlverişli bazar mühiti yaradıb və öz növbəsində biznes fəallığını artırır. Bu işə özünü həm bu sahədə artan işçilərin sayında, həm də bu sahəyə yatırılan investisiya vəsaitlərinin məbləğinin yüksəlməsində göstərir. Respublikamızda yerli istehsalın artması və məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsi öz növbəsində ölkədə ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsini də artırmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının gücləndirilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar irəli sürülən fikirlərə əsaslanaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının spesifik sahələrindən biri olduğuna görə, iqtisadi siyasətinin başlıca prinsiplərinin və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu sahənin özünəməxsus xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bu sahənin maliyyələşməsi sahəsindəki təhlillər onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatında kreditləşdirmə funksiyasını yerinə yetirən xüsusi kredit təşkilatı olan aqrar bankların yaranmasına ehtiyac vardır. Aqrar banklar ixtisaslaşmış kredit təşkilatları olduqlarına görə, onlar bu işin öhdəsindən daha yaxşı gələ və bu sahənin təbii-spesifik xüsusiyyətlərini daha yaxından nəzərə ala bilirlər. Bu bankların yaradılması üçün dövlət tərəfindən müəyyən güzəştlərin verilməsi və lazımi şəraitin yaradılması da vacib məsələlərdəndir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişafı və ixrac potensialının artırılmasını təmin etməyin ən mühüm vasitələrindən biri də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tez bir zamanda istehsalata tətbiqidir. Yeniliklərin kənd təsərrüfatı subyektlərinə çatdırılması funksiyasını informasiya-konsultasiya mərkəzləri yerinə yetirməlidir. Fermerlər üçün nə istehsal etmək sualının cavabı çox mühüm olduğuna görə, bazar konyunkturu (tələb, təklif, qiymət və s.) barədə operativ informasiyalara malik olmaq çox əhəmiyyətlidir. Bunun üçün vahid informasiya infrastrukturunun yaradılması zəruridir.

Ölkədə qida məhsullarının satışını həyata keçirən bir sıra şəbəkələr olsa da, hələ də lazımi səviyyədə deyildir. Bu sahəyə dövlət dəstəyini nəzərə alsaq, Dövlət Aqrar Ticarət Şirkəti və onun layihəsi olan "Kənddən Şəhərə" mağazalar şəbəkəsinin fəaliyyətini qeyd etmək olar. Eyni zamanda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin təşəbbüsü ilə keçirilən kənd təsərrüfatı məhsullarının satış yarmarkaları da bu sahədə qiymətlərin tənzimlənməsi siyasətinə xidmət edir. Fikirimizcə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətini həyata keçirən qurumların sayının artırılmasına ehtiyac vardır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sahənin davamlı inkişafı onun iqtisadi təminat amillərinin tam formalaşdırılması ilə birbaşa asılıdır. Ona görə də davamlı inkişafın formalaşdırılması və səmərəli dövlət tənzimlə-

məsi mexanizminin qurulması zamanı hüquqi bazanın nə qədər yetərli olmasına bax-mayaraq, iqtisadi amillər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Daxili bazarın qorunmasını hər bir sivil dövlətin müqəddəs borcu hesab edilir və müasir dövrdə bazar uğrunda mübarizənin kəskin xarakter aldığı üçün burada yaxşı düşünülmüş sistemlərə, iqtisadi mexanizmlərə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.F. Kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu / AzETKTI və TI-nun elmi əsərləri, 4 hissəli, IV h., Bakı: El-Alliance, 2004, s. 17-28, s. 26;
2. Hüseynov, M.C. Dayanıqlı aqrar sahənin formalaşdırılmasının aktual problemləri / AzETKTI və TI-nun elmi əsərləri, 4 hissəli, IV h., Bakı: El-Alliance, 2004, s. 95-109, s. 108;
3. Rüstəmov, R.M. Aqrar sahədə davamlı inkişafın formalaşması məsələləri // Azərbaycan Aqrar Elmi, 2006, № 2, s. 182-186;
4. Xeyirxəbərov, I.M. Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında qiymət sistemi: Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi / AzETKTI və TI-nun əsərlərinin tematik məcmuəsi. Bakı: 2000, s. 117-119;
5. Некоторые актуальные вопросы аграрной политики России/Под ред. Е. В. Серова. М.: ИЭПП, 2000, 160 с.с. 49;
6. Попов, Н. А. Экономика сельскохозяйственного производства, с основами рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства. М.: ТАНДЕМ, 1999, 352 с. 266;
7. Эпштейн, Д. Б. Составляющие социально-экономической эффективности и государственной поддержки сельского хозяйства / Государственное регулирование сельского хозяйства: концепции, механизмы, эффективность. Никоновские чтения–2005. М.: ИЭПП, 2005, с.18-24. 18;
8. Самедзаде, З. А. Этапы большого пути - Экономика Азербайджана за полвека, её новые реалии и перспективы. Баку: Нурлар, 2004, 936 с.850;
9. Finance for sustainable development. Proceedings of the Fifth Expert Group Meeting on Finance for sustainable development. Nairobi. Kenya. 1-4.

AZƏRBAYCANDA AUDİTOR KONSALTINQ ŞİRKƏTLƏRİ TƏRƏFİNDƏN GÖSTƏRİLƏN XİDMƏTLƏRİN TƏHLİLİ

F.M.Mirzəyeva

baş müəllim, UNEC

Email: Gulmira.Quliyeva@aic.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 3 fevral 2019; Çapa qəbul edilmişdir 31 may 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 3 February 2019; accepted 31 May 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında mütərəqqi maliyyə nəzarəti forması kimi qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara cavab verən audit sisteminin qurulmasının, şəffaflığın yüksəldilməsinin, bununla əlaqədar hesabatlılığın, uçotun və auditin müstəsna əhəmiyyətindən bəhs etməkdir. Məqalədə Azərbaycanda auditor konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslər araşdırılmış və təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, şəffaflığı yüksək olan maliyyə sisteminin səmərəliliyi şəffaf olmayan sistemdən qat-qat yüksək olur, təkcə dövlətin deyil, eyni zamanda sahibkarların və əhəlinin mənafeləri də qorunur. Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, son illər ərzində ölkəmizdə şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə kimi mühüm məqsədləri özündə ehtiva edən bir çox Dövlət Proqramları qəbul olunub. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: məqalə uçot və hesabat sahəsində tədqiqatlar aparən mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: iqtisadiyyatda şəffaflıq, açıqlıq və demokratik prinsiplərin reallaşdırılması, maliyyə hesabatlarının auditor tərəfindən yoxlanılması və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları, Milli Mühasibat Uçotu Standartları, Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi, qlobal rəqabət qabiliyyətliliyi indeksi, auditor konsaltinq xidmətləri.

Jel Classification Code: M42

ANALYZES OF AUDIT, AUDITED CONSULTING FIRMS IN AZERBAIJAN

F. M. Mirzoyeva

Senior lecturer, Department of "Accounting and Audit", UNEC

Email: Gulmira.Quliyeva@aiic.az

Abstract

The main purpose of the research is the analysis of the system of auditing, which is the basis of the international standard, as well as the progressive financial control of the economy of the Republic of Azerbaijan in the development of the economy, surveillance, accounting and control. The main objective is to provide guidance on development and improvement of the processes, which are in progress in Azerbaijan, and develop auditory consulting services. The research was based on scientific methods, such as scientific abstraction and systematic analysis, logical evolution and statistical analysis. As a result, the research has been used internationally. The research shows that the effectiveness of high transparent financial system is higher than that of un transparent systems, not just the state, but also the interest of entrepreneurs and natives. Research has been established that most of the state programs in the past have been adopted by many state-sponsored programs, which include key stakeholders, such as corruption, debt relief, financial reporting, and corrupt practices. Limitations of research: The need for more practical application. The practical significance of the research is that the article may be able to play a positive role in research and practice research and reporting in the field of accounting records and reporting. Innovative novelty and originality of research: increasing transparency and democratic principles in the economy, as well as improving the quality of audits of financial statements and their quality.

Keywords: International Financial Reporting Standards, National Accounting Standards, Code Of Ethics Of Professional Accountants, global competitiveness index, audit consulting services.

АНАЛИЗ УСЛУГ, ОКАЗЫВАЕМЫХ АУДИТОРСКИМИ КОНСАЛДИНГОВЫМИ ФИРМАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ф. М. Мирзоева

Ст. преподаватель, кафедра «Бухгалтерский учет и аудит», UNEC

Email: Gulmira.Quliyeva@aiic.az

Резюме

Основной целью исследования было выяснить важность создания системы аудита, отвечающей международным стандартам, как формы прогрессивного финансового контроля в развитии экономики Азербайджанской Республики, повышения прозрачности, подотчетности, системы учета и контроля. В статье предоставлены рекомендации по развитию и совершенствованию процессов, происходящих в Азербайджане при формировании и развитии системы аудиторских консультационных услуг. Исследование проводилось на основе научных методов, таких как научная абстракция и систематический анализ, логическая эволюция и статистический анализ. В результате исследования был использован международный опыт. Исследования показывают, что эффективность высокопрозрачной финансовой системы значительно выше, чем непрозрачной системы, причем при этом соблюдаются интересы не только государства, но и предпринимателей и населения. В результате исследования было установлено, что в последние годы в нашей стране было принято много государственных программ, которые включают такие важные цели, как повышение прозрачности, усиление борьбы с коррупцией, улучшение финансовой отчетности и борьбы с коррупцией. Ограничения исследования: требует более широкого практического применения. Практическая значимость исследования: статья может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний, в исследованиях в области бухгалтерского учета и отчетности. Научная новизна и оригинальность исследования: повышение прозрачности и демократических принципов в экономике, а также повышение качества проверок финансовой отчетности и ее качества.

Ключевые слова: Международные Стандарты Финансовой Отчетности, Национальные Стандарты Бухгалтерского Учета, Кодекс Этики Профессиональных Бухгалтеров, индекс глобальной конкурентоспособности, аудиторские консультационные услуги.

Giriş

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası, dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması prosesi, sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması, maliyyə mənafeləri obyektiv olaraq heç də həmişə üst-üstə düşməyən iqtisadi qrupları özündə birləşdirən təsərrüfat subyektlərinin yaranması və inkişafı, əksər nazirlik və idarələrdə mütərəqqi maliyyə nəzarəti forması kimi qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara cavab verən audit sisteminin təkmilləşdirilməsini

zərurətə çevirir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 2009-cu il 30 dekabr tarixli 206/7 sayılı qərarı Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları tərəfindən 1 yanvar 2010-cu il tarixindən etibarən beynəlxalq audit standartlarını tətbiq edirlər.

Auditor fəaliyyəti maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli səhvlərdən azad olunmasını təmin etmək məqsədi ilə audit subyektinin maliyyə hesabatlarının və digər məlumatlarının auditor tərəfindən müstəqil yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və onun düzgünlüyü, əsaslılığı, habelə bu hesabatların Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına (və ya Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına) və ya Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş prinsiplərə və Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara uyğunluğu barədə auditor hesabatının verilməsi üzrə görülən fəaliyyət sahəsidir [1, s. 1-3].

Inkişaf etmiş ölkələrdə şəffaflıq və hesabatlıq dövlət idarəetməsinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi yüksək qiymətləndirilir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, şəffaflığı yüksək olan maliyyə sisteminin səmərəliliyi şəffaf olmayan sistemdən qat-qat yüksək olur, təkcə dövlətin deyil, eyni zamanda, sahibkarların və əhəlinin mənafeləri də qorunur.

Fikrimizcə, son dövrlər audit və konsaltinq xidmətləri bazarında əsasən iki meyil müşahidə olunur:

- audit xidmətlərinin göstərilməsində ixtisaslaşan firmaların fəaliyyətinin gücləndirilməsi;
- audit xidmətlərinin ümumi həcmində konsaltinq xidmətinə olan tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə artması.

Dünya İqtisadi Forumunun "Qlobal Rəqabət Qabiliyyətliliyi İndeksi 2016-2017" hesabatında Azərbaycan 138 ölkə arasında 37-ci yerdə qərarlaşmışdır. Azərbaycanın 2017-ci ildə Korrupsiya qavrama indeksini 2016-cı illə müqayisə etsək, bir bal yüksəldiyini müşahidə edirik. Son 5 il ərzində Azərbaycanın bu məsələdə olan mövqeyində müsbət dinamika qeyd olunur. Bildiyimizə görə 2017-ci ilin KQİ-si ümumilikdə 13 fərqli hesabatdan istifadə edilərək hazırlanmışdır. Bu hesabatlar antikorrupsiya siyasətinin səmərəliliyinə təsir göstərən aşağıdakı meyarlar üzrə ölkələrin mövqeyini qiymətləndirir [1, 10.]:

- siyasi,
- iqtisadi,
- sosial.

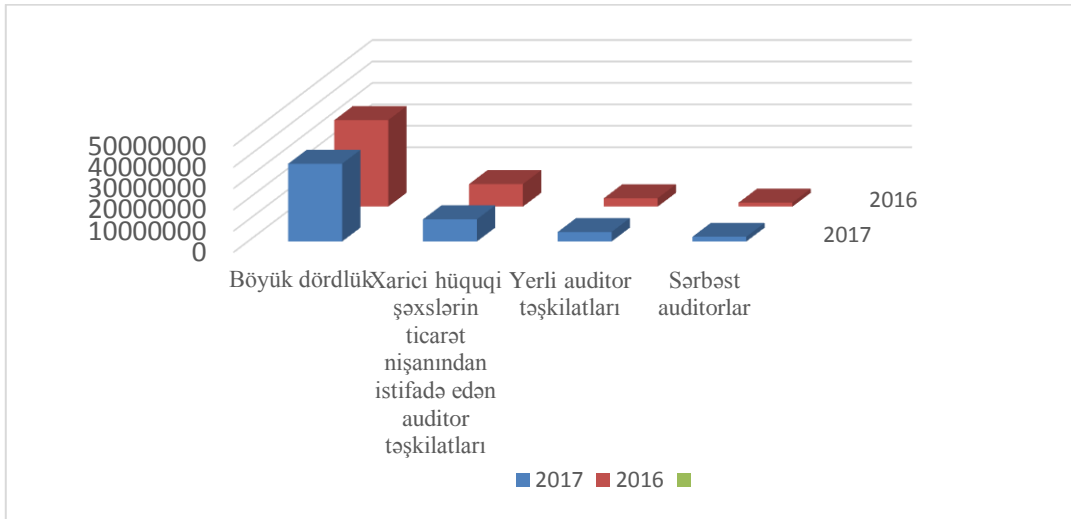
Azərbaycanda auditor konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi

Azərbaycan Respublikasının "Auditor xidməti haqqında" qanununun tələblərinə uyğun olaraq, bir çox təsərrüfat subyektləri maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlatmaq üçün müstəqil auditor cəlb etməlidirlər [1].

F.M.Mirzəyeva: Azərbaycanca auditor konsaltinq şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin təhlili

Auditorlar Palatasının 2017-ci il üzrə illik hesabatında qeyd olunub ki, il ərzində 45 sərbəst auditorun, 77 auditor təşkilatının (o cümlədən 2 xarici auditor təşkilatının filial və nümayəndəliyi) və 15 xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatı auditor fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ olmuşdur. Təqdim edilmiş hesabatda qeyd olunur ki, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə auditor şirkətləri arasında 53626060 manat məbləğində 4826 müqavilə bağlanmışdır. 2016-cı il illə müqayisədə 2017-ci ildə bağlanmış müqavilələrin sayı 3540-dan 4826-ya qədər, yəni 1286 ədəd və ya 36,3% artmış, məbləği isə 56862165,5 manatdan 53626060,2 manata qədər, yəni 3236105,3 manat və ya 5,7% azalmışdır (diaqram 1 və diaqram 2).

Ölkəmizdə böyük audit dördlüyünə daxil olan Price Waterhouse Coopers, Deloitte, Ernst&Young və KPMG audit şirkətləri də fəaliyyət göstərirlər. Onlar audit xidmətləri ilə yanaşı, həm də konsaltinq xidmətləri təklif edirlər. Göstəricilərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, təsərrüfat subyektləri xarici audit şirkətlərinə daha çox etibar edirlər və yüksək qonorar verirlər ki, buna əsas səbəb də verilmiş auditor rəyinin yanlışlığı təqdirdə müştəriyə yüksək cərimənin ödənilməsidir. Məsələn, 2017-ci il üzrə ADNŞ-nin maliyyə hesabatlarını Ernst& Young, Azərsu ASC-nin maliyyə hesabatlarını RSM AZERBAIJAN, Azərenerji ASC-nin maliyyə hesabatlarını Deloitte, Mərkəzi Bankın maliyyə hesabatlarını PriceWaterhouseCoopers audit ediblər. Bağlanmış müqavilələrin xüsusi çəkisi böyük dördlük üzrə sayına görə 10,8% təşkil etsə də, məbləğinə görə 68,2% təşkil edib. Maraqlıdır ki, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 8,3% və məbləğinə görə 55,7% göstəricilərə malikdir.



Diaqram 1. Auditor təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən bağlanmış müqavilələrin sayı

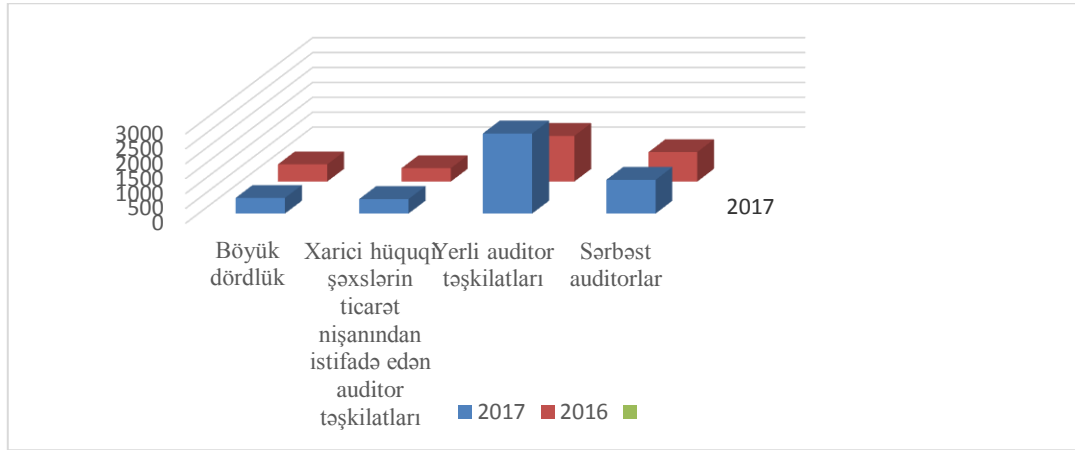


Diagram 2. Audit təşkilatları və sərbəst auditorlar tərəfindən bağlanmış müqavilələrin məbləği

Dünya üzrə “Böyük dördlüyün” qazandığı uğurlar və etibar sarsılmazdır, eyni zamanda təcrübəli auditorların göstərdikləri keyfiyyətli konsaltinq xidmətləri bu şirkətlərə yüksək gəlirlər gətirir. “Böyük dördlük auditorları”nın öz xidmətləri üçün yerli audit şirkətləri ilə müqayisədə daha yüksək qonorar alırlar. Bunun əsl səbəbi isə odur ki, onların təqdim etdiyi xidmətlər həqiqətən yüksək səviyyədədir, özünü doğruldur və yüksək məbləğlərə uyğundur. Əlbəttə ki, dünyanın ən etibarlı və sınılanmış audit şirkətlərinin də fəaliyyətləri nöqsansız olmur. Amma belə halda, dünyada tanınmış və nüfuzlu audit şirkətləri öz səriştəsizlikləri nəticəsində baş vermiş ziyanı ödəmək üçün kompensasiya və cərimə öhdəliyi götürmələri ilə seçilir. Xarici audit-konsaltinq şirkətlərinin daha bir üstünlüyü onların Qərb tipli bazar iqtisadiyyatına dair ətraflı məlumata və yüksək səviyyədə konsaltinq xidmətlərinə malik olmalarıdır. Ən əsası isə inkişaf etmiş dövlətlər tanınmış xarici audit konsaltinq şirkətlərinin rəylərinə daha çox etibar edirlər ki, bu da xarici investisiyaların cəlb edilməsində həlledici rol oynayır. Azərbaycanda xarici audit konsaltinq şirkətləri ilə yerli şirkətlərin birgə əməkdaşlığının müsbət və mənfi cəhətlərini aşağıdakı cədvəl vasitəsilə göstərə bilərik.

Cədvəl 1. Azərbaycanda xarici audit-konsaltinq şirkətləri ilə yerli şirkətlərin birgə əməkdaşlığının müsbət və mənfi cəhətləri

Müsbət cəhətlər	Mənfi cəhətlər
Xarici təcrübənin ölkəmizə gətirilməsi, konsaltinq xidmətlərində yaxşı təcrübə və biliyin qazanılması	Göstərilən xidmətlərin qarşılığında yüksək məvacib tələbi
Qarşıya qoyulan məsələlərin həllində yeni metodikaların tətbiqi	Audit olunacaq təşkilata yüksək tələblərin qoyulması və müştərinin əvvəlcədən hazırlığı
Yeni işgüzar və mədəni əlaqələrin yaranması	Dil baryeri və biznes mədəniyyətindəki fərqliliklər səbəbiylə çətin ünsiyyətin olması
Xarici dövlətlərə inteqrasiya olunmaq	Yaşayış şərtlərinə (yaşayış, ərzaq, nəqliyyat və s.) yüksək tələblər

F.M.Mirzəyeva: Azərbaycanda auditor konsaltinq şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin təhlili

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, yerli audit şirkətlərinin də müsbət cəhətlərini sadalamaq olar. Fikrimizcə, yerli audit konsaltinq şirkətləri respublikanın mövcud iqtisadi vəziyyəti ilə daha yaxından tanış olduqları üçün real qərarlar qəbul edə bilirlər. Həmçinin daha yaxşı mütəxəssis olmaq niyyəti ilə onlar Qərb tipli bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərini tədqiq edirlər, bir çoxlarının isə xaricdə iş təcrübəsi də vardır.

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi, 2016 və 2017-ci illər ərzində məcburi audit subyektlərində göstərilmiş auditor xidmətlərinin təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 2016-cı il ərzində respublika üzrə 67 507 məcburi audit obyektindən yalnız 1507-si (2,2%-i), 2017-ci ildə isə 2134-ü (3,2%-i) auditdən keçmişdir. Göstəricilər müsbət sayıla bilməz, 2016-2017-ci illər müqayisə edildikdə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektlərinin sayında yalnız 1,0% artım qeyd olunur.

Cədvəl 2. 2017-ci il üzrə məcburi auditdən keçən subyektlər

Məcburi audit subyektinin təşkilati-hüquqi forması	Respublika üzrə məcburi audit subyektlərinin sayı	2017-ci il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektinin sayı	Auditdən keçmə faizi	2016-cı il üzrə məcburi auditdən keçən təsərrüfat subyektinin sayı	Auditdən keçmə faizi	2016-2017 illər artım (+), azalma (-) (%-lə)
Səhmdar cəmiyyətləri	1546	231	14,9%	250	16,2%	-1,3%
Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər	64246	569	0,9%	532	0,8%	0,1%
Bələdiyyələr	1608	1265	78,7%	661	41,1%	37,6%
Banklar	30	30	100,0%	30	100,0%	0,0%
Sığorta təşkilatları	22	22	100,0%	22	100,0%	0,0%
Siyasi partiyalar	55	17	30,9%	12	21,8%	9,1%
CƏMİ	67507	2134	3,2%	1507	2,2%	1,0%

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2017-ci il hesabatı

Son illər şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, maliyyə hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi, maliyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, açıq və demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət quruculuğunun sürətləndirilməsi, regionların və sahibkarlığın süni maneələr və müdaxilələr olmadan inkişaf etdirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizə kimi mühüm məqsədləri özündə ehtiva edən bir çox Dövlət Proqramları qəbul olunub. Hazırda “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” mövcuddur ki, korrupsiyaya qarşı mübarizə məsələlərinə geniş yer verilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli 2421 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın 13.2-ci bəndinə əsasən “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyasının 2012-2020-ci illər” hazırlanması Auditorlar Palatasının qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək illər üçün strateji inkişaf hədəflərini və yollarını müəyyən edən “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə iqtisadiyyatda şəffaflıq və açıqlıq məsələsinə xüsusi yer verilmişdir. Belə ki, qeyd olunan sənəd də bütövlükdə iqtisadi siyasət qurumlarının gözləntilərinin formalaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, effektiv monetar siyasətin həyata keçirilməsi, fiskal siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, biznes mühitinin cəlbediciliyinin artırılması, dövlət müəssisələri və dövlət investisiyalarının səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması, qanunların icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində şəffaflıq və hesabatlılıq məsələlərinə xüsusi önəm verilmiş və bununla bağlı konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçidlə əlaqədar mühasibat və audit fənləri üzrə tədrisin yenidən təşkili ilə bağlı tədris materiallarının hazırlanması bəndi ilə əlaqədar Auditorlar palatası tərəfindən “Keyfiyyət nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Audit Standartlar Topplusunun I və II cildi nəşri təqdirəlayiq haldır. Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası arasında imzalanmış 2014-cü il 14 yanvar tarixli memorandumuna əsasən, Mühasiblər üçün Beynəlxalq Etika Standartları Şurasının (IESBA) “Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəllə”si (2014-cü il nəşri) tərcümə edilmişdir. Peşəkar mühasiblər istinad etdikləri bu məcəlləyə əsasən aşağıdakı fundamental prinsiplərə və əsaslara əməl edilməlidir:

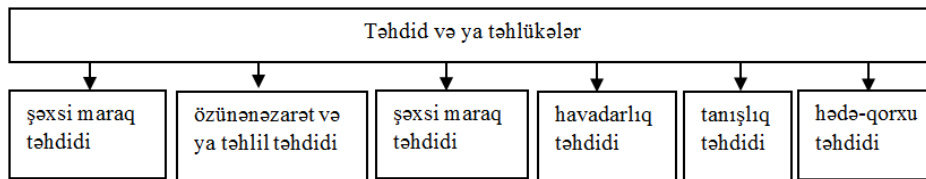
Cədvəl 3. Fundamental prinsiplər və əsaslar

Fundamental prinsiplər	Göstərişlər
Tamliq	Bütün peşəkar və işgüzar münasibətlərdə düzgün və vicdanlı olmaq
Obyektivlik	Peşəkar və işgüzar qərarlarda yanlışlığa yol verməmək üçün qərəzliliyə, maraqların toqquşmasına və ya başqalarına lazımsız şəkildə təsir göstərilməsi hallarına yol verməmək;
Peşəkar səriştə və müvafiq yanaşma	Müştərinin və ya işəgötürənin praktikada mövcud tendensiyalara, qanunvericiliyə və üsullara əsaslanan səriştəli peşəkar xidmət qəbul etməsini təmin etmək üçün tələb olunan səviyyədə peşəkar bilik və bacarıqlara malik olmaq, səylə, tətbiq olunan texniki və peşəkar standartlara müvafiq olaraq fəaliyyət göstərmək
Məxfilik	Peşəkar və işgüzar münasibət və əlaqələr nəticəsində əldə olunan məlumatların məxfiliyinə hörmətlə yanaşmaq, bununla da məlumatları açıqlamaq üçün qanuni və ya peşəkar hüquq və ya vəzifəyə malik olunmazsa, xüsusi və müvafiq icazə olmadan və səlahiyyət verilmədən həmin məlumatları hər hansı üçüncü tərəflərə

F.M.Mirzəyeva: Azərbaycanca auditor konsaltinq şirkətləri tərəfindən göstərilən xidmətlərin təhlili

	açıqlamamaq, həm də peşəkar mühasibin və ya üçüncü tərəflərin şəxsi maraqları üçün bu məlumatlardan istifadə etməmək
Peşəkar davranış	Müvafiq qanunlara və qaydalara əməl etmək və peşəni şübhə altına alan və ya hörmətdən salan hər hansı hərəkətə yol verməmək

Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi peşəkar mühasibdən fundamental prinsiplərə əməl edilməsi ilə əlaqəli mövcud ola biləcək təhdidlərin və təhlükələrin müəyyənləşdirilməsini, qiymətləndirilməsini və onlara qarşı müvafiq tədbirlər görülməsini tələb edən konseptual əsasları yaradır. Konseptual əsaslar bu Məcəllənin etik tələblərinə əməl edilməsində və onların ictimai maraq naminə fəaliyyət göstərmək məsuliyyətinin yerinə yetirilməsində peşəkar mühasiblərə kömək edir. Təhdidlər geniş əhatəli münasibətlər və hallarla yaranır. Hər hansı münasibət və ya hal təhlükə və təhdid doğursa, bu zaman həmin təhdid peşəkar mühasibin fundamental prinsiplərə əməl edilməsini güzəştə gedəcək və ya onun güzəştə getməsi güman olunacaqdır. Hər hansı bir hal və ya münasibət fundamental prinsiplərə əməl edilməsinə təsir göstərə bilər. Təhdid və ya təhlükələr aşağıdakı kateqoriyalardan birinə və ya bir neçəsinə ayrılabilir.



Şəkil 1. Peşəkar mühasibdən fundamental prinsiplərə əməl edilməsi ilə əlaqəli mövcud ola biləcək təhdidlər və təhlükələr

Auditlə bərabər digər xidmətlərin göstərilməsi

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə audit konsaltinq xidmətləri bazarında konsaltinq işlərinin həcmi və konsaltinq şirkətləri işçilərinin sayı artır, məsləhət xidmətlərinin və konsaltinq firmalarının yeni formaları yaranır, konsaltinq keyfiyyəti təkmilləşdirilir. Bir neçə il öncə vergi mütəxəssisləri fərdi problemləri həll edərdilər, lakin indi onlar müştərinin inkişaf strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi kimi irimiqyaslı kompleks konsaltinq layihələrə getdikcə daha çox cəlb olunurlar. Son illər ölkədə xarici auditə ictimai marağın artmasını və auditorlara müraciətin yalnız qanunvericiliyin tələbindən irəli gəlmədiyinə dəlalət edir.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində, audit yoxlamalarının və konsaltinq fəaliyyəti arasında nisbətində, eyni tendensiyaları görmək olar, yəni bütün ölkədə müvafiq olaraq ümumi fəaliyyət 45% və 55% arasında dəyişir. Nəzərə alaq ki, məşhur şirkətlərin gəlirlərinin böyük hissəsi konsaltinq xidmətləri hesabına əldə olunur. “BİG-4”-dən başqa Azərbaycanda “BİG-20” daxil olan xarici audit şirkətləri fəaliyyət göstərir və yerli şirkətləri əməkdaşlığa dəvət edirlər [7, 6-9]. Müasir dövrdə audit konsaltinq xidmətlərinin

fəaliyyətində auditlə bərabər digər xidmətlərin göstərilməsinin xüsusi çəkisi artır ki, bu da ümumilikdə audit işinin keyfiyyətini və reytingini dünya miqyasında artırır.

- Strateji planlaşdırma və təşkilati inkişaf sahəsində idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi (yüksəkixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən konkret idarəetmə problemlərinin həlli yollarının göstərilməsi ilə bağlı fəaliyyət) və investisiya layihələrinin işlənilməsi və təhlili, biznes planların hazırlanması daxildir.
- Maliyyə menecmenti sahəsində xidmətlər ilk növbədə təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, maliyyələşdirmə üsulunun seçilməsi üçün təlimatlar, bazarda səhmlərin yerləşdirilməsi yolu ilə investisiyaların cəlb edilməsi proqramlarının hazırlanması, ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunması və maliyyə vəsaitləri axınının idarə olunması sxemlərinin işlənilib hazırlanması.
- Mühasibat - mühasibat uçotunun aparılması, maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması, rüblük və illik hesabatların müvafiq nəzarətedici orqanlara (Vergilər Nazirliyi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Statistika İdarəsi, Məşğulluq İdarəsi) təqdim edilməsi, uçot siyasətinin işlənilməsi və optimallaşdırılması (müəssisənin hesabat siyasətinin hazırlanması və ilkin hesabat sənədlərinin tərtibi), müəssisənin kadrlar uçotunun aparılması və s. xidmətlərin göstərilməsi.
- Vergitutma sahəsindəki xidmətlər - ölkəmizdə audit və konsaltinq firmalarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir, bu da mürəkkəb vergi sistemi və bu sahədə mübahisəli işlər və məhkəmə prosesi ilə bağlıdır. Bu sahədə göstərilən xidmətlər sırasında müştərilər arasında böyük tələbat vergi uçotunun təşkili və aparılması, vergi planlaşdırılması və vergi optimallaşdırılması kimi xidmətlər aiddir.
- İnformasiya texnologiyaları (İT) - informasiya və kompüter texnologiyası, yəni kompüter proqramlarından istifadə, kompüter şəbəkələri, telekommunikasiyanın tətbiqi, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması.
- Qiymətləndirmə fəaliyyətini xüsusi audit xidmətli kimi fərqləndirə bilərik. Bura daxildir: nizamnamə fonduna qoyuluşların qiymətləndirilməsi; malların, xidmətlərin, işlərin tariflərinin mənzil və kommunal xidmətlər və digər qiymətləndirmə işlərinin ödənilməsi nəzərdə tutulmaqla maliyyə ekspertizası, BMUS formalaşdırılması məqsədi ilə aktiv və öhdəliklərin; sığorta edilmiş obyekt üçün risk dərəcəsinin, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirməsində yardım.
- Digər xidmətlər – bu fəaliyyəti auditor fəaliyyəti ilə bağlı sahələrdə bir araşdırma, tədqiqat işi kimi dəyərləndirmək olar, o cümlədən nəticələrin kağız və elektron media ilə yayılması, auditor fəaliyyəti ilə bağlı sahələrdə təlimlərin keçirilməsi aiddir.

Nəticə

Orta və iri sahibkarların maliyyə hesabatları ictimaiyyətə açıq olmalıdır ki, dövlət, tənzimləyici orqanlar, investorlar və digər qurumlar onları rahatlıqla əldə edə bilsinlər. Son illər hökumətin audit sahəsinə diqqəti artdığı üçün audiddən keçənlərin sayında da artım müşahidə olunur. Əvvəllər tamamilə hesabatlı olmayan şirkətlər artıq hesabatlılıq üçün auditorlara müraciət edirlər. Əvvəlki illərə nisbətən artım olsa da, hələki Azərbaycan üçün audit olunan şirkətlərin sayı yetərli deyil. Uçotu standartlara uyğun olmayan və vergidən yayınan şirkətlər çoxdur. Lakin artıq bu şirkətlər başa düşürlər ki, müəyyən bir vaxt dövlətin diqqətindən kənar qalıbsa, indi əvvəlki kimi işləmək mümkün deyil, dəyişmək lazımdır. Hökumət davamlı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə ziddiyyət yaradan, o cümlədən korrupsiya halları üçün şərait yaradan bir sıra problemlərin ləğv olunması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirir. Lakin bu sahədə islahatların miqyasının daha da genişləndirilməsi zəruridir. İqtisadiyyat və dövlət xidmətləri sahələrində islahatların aparılması və respublikamızın KQİ-də mövqeyinin yüksəlməsi üçün yaxşı idarəetmənin əsas meyarları – demokratikləşmə və qanunun aliliyi əsas olmalıdır. Bu baxımdan, Strateji Yol Xəritələrində hesabatlılığa və şəffaflığa dair nəzərdə tutulmuş tədbirlərin vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” qanunu. Bakı, 1994 (Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 5 noyabr tarixli, 2001-ci il 23 noyabr tarixli və 2002-ci il 23 aprel tarixli qanunları ilə edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı” 2011. 414 s.;
2. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu. Bakı, 2004;
3. Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Bakı, 2011;
4. “Azərbaycanın Milli Audit Standartları” Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2004;
5. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012-2020-ci illər) Bakı –2013;
6. Audit. Dərs vəsaiti (i.e.d., prof. V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə). – Bakı. Azərneşr. 2011;
7. Novruzov, V.T. “Maliyyə və iqtisadi sahədə tam şəffaflıq təmin edilməlidir”, Azərbaycan qəzeti N230, 22.10.2015;
8. Мельник, М. В. Экономический анализ в аудите: учеб. пособие / М. В. Мельник, В. Г. Когденко. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. - 543 с.;
9. Шеремет, А. Д. Аудит : учебник / А. Д. Шеремет, В. Р. Суйц. - 5-е изд., перераб. и доп. - М. : ИНФРА-М, 2006. - 447 с.;
10. <https://transparency.az/korrupsiya-qavrama-indeksi-kqi-2017>.

MALİYYƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ MAHİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ə.B.Quliyeva

doktorant, UNEC

Email: Afsana.Guliyeva@pashabank.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 26 aprel 2019; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 26 April 2019; accepted 22 May 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Ölkəmizin iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin inkişafı, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, mülkiyyətin müxtəlif formalarında müəssisələrin yaradılması, o cümlədən xarici kapitalın Azərbaycan bazarına marağı nəticəsində mühasibat uçotu və hesabat sistemində radikal dəyişikliklər Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının (MHBS) tətbiqini zəruri edir. Bu gün xarici sərmayədarlar tərəfindən beynəlxalq audit şirkətləri ilə audit olunan maliyyə hesabatlar yerli şirkətlərin təqdim etdikləri hesablara münasibətdə daha etibarlı hesab olunur. Hazırda müəssisələr qarşısında ən aktual məsələ MHBS tələblərinə tam şəkildə cavab verən etibarlı, münasib, müqayisə oluna bilən, anlaşıla bilən kimi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə cavab verən maliyyə hesabatlarının hazırlanaraq təqdim edilməsidir.

MHBS əsasında hazırlanmış hesabatlar yüksək şəffaflığı və məlumat bazası ilə fərqlənməklə, beynəlxalq kapital bazarına çıxmağın ən asan yolunu göstərir.

Məqalədə MHBS qəbul etməyin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, özü ilə gətirdiyi problemlər qeyd edilmiş, ABŞ GAAP və MHBS arasında olan fərqlər qeyd olunmuşdur. Yeni standartların tətbiqi ilə bank və sığorta təşkilatlarının Məcmu Kapitalında baş verəcək çatışmazlıqlar öz əksini tapmışdır.

Məqalədə MHBS-ə keçidin nəzəri və praktiki aspektləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın obyektini qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların maliyyə hesabatlarında MHBS tələblərinə əsasən təsnifləşdirilməsi və onların təhlilidir.

Qiymətli kağızlar üzrə uçotun təşkili və onun gələcək inkişafı ölkənin qanunvericilik bazasının hazırkı dövrün tələblərinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Hesab olunur ki, tədqiqat işinin nəticələri Azərbaycanda qiymətli kağızlar üzrə uçotun təşkilində beynəlxalq təcrübəyə müvafiq təkmilləşdirilməsi istiqamətində siyasətin reallaşdırılmasına kömək edə və bu nəticələrin dövlət tənzimlənməsi metodlarının tətbiqində nəzərə alınması göstərilən sahənin inkişaf etməsinə töhfə verə bilər.

Ə.B.Quliyeva: Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının mahiyyəti və Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri

Açar sözlər: Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının (MHBS), məcmu kapital, maliyyə alətləri, peşəkar mühasib, audit.

Jel Classification Code: M48

**ESSENCE OF INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARDS
AND SPECIFICITY OF THEIR APPLICATION IN AZERBAIJAN**

A. B. Guliyeva

doctoral student, UNEC

Abstract

The development of market relations in the economy of our country, integration into the world economy, the creation of enterprises of various forms of ownership, including radical changes in the accounting and reporting system, due to the interest of foreign capital in the Azerbaijani market, make it necessary to apply International Financial Reporting Standards (IFRS). Today, financial statements audited by international audit firms deserve more confidence in reporting than by local companies. Currently, the most urgent problem for an organization is the preparation and presentation of financial statements, which corresponds to high-quality, comparable, understandable characteristics that fully comply with the requirements of IFRS. IFRS reports show the highest possible level of transparency and accessibility for the international capital market. The article also highlighted the problems that the IASB adopted, and the problems it faced, the differences between US GAAP and IFRS were noted. The article discusses the theoretical and practical aspects of the transition to IFRS. The purpose of the article is the classification and analysis of operations with securities in accordance with IFRS in the financial statements. The organization of securities accounting and its further development largely depends on the country's legislative base in accordance with the requirements of the current period. It is believed that the results of research work can contribute to the development of measures to improve the organization of accounting in Azerbaijan and bring it into line with international standards, as well as improve methods of government regulation.

Keywords: International Financial Reporting Standards (IFRS), total capital, financial instruments, professional accountant, audit.

СУЩНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

А. Б. Гулиева
докторант, UNEC

Резюме

Развитие рыночных отношений в экономике нашей страны, интеграция в мировую экономику, создание предприятий различных форм собственности, в том числе радикальные изменения в системе учета и отчетности, в связи с проявлением интереса иностранного капитала к азербайджанскому рынку, делают необходимым применение Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО). Сегодня финансовая отчетность, аудированная международными аудиторскими фирмами, заслуживают большего доверия, чем отчетность местных компаний. В настоящее время наиболее актуальной проблемой для организации является подготовка и представление финансовой отчетности, которая соответствует качественным, сопоставимым, понятным характеристикам, которые полностью соответствуют требованиям МСФО. Отчеты по МСФО показывают максимально возможный уровень прозрачности и доступности для международного рынка капитала. В статье также освещены проблемы, которые принял Совет по МСФО, и проблемы, с которыми он столкнулся, были отмечены различия между ОПБУ США и МСФО. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты перехода на МСФО. Целью статьи является классификация и анализ операций с ценными бумагами в соответствии с МСФО в финансовой отчетности. Организация учета ценных бумаг и ее дальнейшее развитие во многом зависит от законодательной базы страны в соответствии с требованиями текущего периода. Считается, что результаты исследовательской работы могут способствовать выработке мер по совершенствованию организации бухгалтерского учета в Азербайджане и приведению его в соответствие с международными стандартами, а также совершенствованию методов государственного регулирования.

Ключевые слова: Международные стандарты финансовой отчетности, совокупный капитал, финансовые инструменты, профессиональный бухгалтер, аудит.

Giriş

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (bundan sonra MHBS) dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiq edilən uçot metodlarının və hesabatlarının harmonizasiyasıdır. Harmonizasiya olunmuş maliyyə hesabatları standartları, müasir inkişaf mərhələsində, mahiyyət etibarını ilə daha geniş investisiya seçimi üçün platforma, daha səmərəli kapital bazarı, daha aşağı kapital məsrəfləri və daha yüksək işgüzar inkişafın təmin edilməsi amilidir.

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi müəssisələrin beynəlxalq səviyyədə aparılan əməkdaşlıqda etibarlılığını artırmaqla yanaşı, xarici partnyorların cəlb edilməsinə və biznesin inkişafının güclənməsinə köməklik edir, uçot göstəricilərinin düzgün əks olunmasını və qaydalarına riayət olunmasını tələb edir. Mühasibat uçotu idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında vahid informasiya bazası olmaqla yanaşı, nəinki milli informasiya tələbini, eyni zamanda xarici istifadəçilərin də tələbini ödəməlidir [1].

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının tərkib hissəsi kimi, kapital bazarının qloballaşması bu gün ümumi qəbul edilmiş prinsiplər və uçot qaydaları əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarına ehtiyac yaradır. Bu gün dünya ölkələrinin səhmdarları və kreditörleri maliyyə resurslarını digər ölkələrin biznesində yerləşdirərkən həmin şirkətin maliyyə vəziyyəti haqqında etibarlı məlumatla sahib olmaq istəyirlər.

Formal olaraq, MHBS-nin tətbiqi məcburi bir proses olmayaraq, tövsiyə xarakteri daşıyır. Bəzi dünya ölkələri MHBS-in qəbul edilmiş ümumi qaydalarını və prinsiplərini dəyişdirməyərək olduğu kimi tətbiq edirlər. Bəzi ölkələr isə bu qəbul edilmiş (həmin) standartları öz milli qanunvericiliklərinə uyğun olaraq onlara dəyişikliklər edərək tətbiq edirlər.

MHBS fondu açıqlama vermişdir ki, bu gün dünyanın 140 ölkəsi MHBS-i tanıyır və qəbul edir (ya milliləşdirilir, ya tətbiqi məcburi sayılır, ya da tövsiyə edilir).

Qeyd etmək lazımdır ki, MHBS-in əsas istiqamətlərindən biri qrup təşkilatlarının konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına yönəldilmişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq etibarlı maliyyə məlumatlarının əldə edilməsi məqsədi ilə milli mühasibat uçotu və hesabatı qaydalarının vahid prinsiplər əsasında ümumiləşdirilməsi prosesi başlamışdır. Beynəlxalq professional mühasiblər və auditorlar birlikləri mühasibat uçotu və hesabatının harmonizasiyası və standartlaşması istiqamətində iş aparırlar. Harmonizasiyanın əsas istiqamətlərindən biri də özündə müxtəlif ölkələrin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını və uçot qaydalarını mərhələlərlə bir-birinə yaxınlaşdırılmasıdır.

Bu gün dünyada MHBS-in tətbiqi və inkişaf etdirilməsi üçün təbliğatlar aparılsa da, bütün dünya ölkələrində tam istəyə nail olunmamışdır. Bunun səbəbləri olaraq, müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişafının müxtəlifliliyi, milli uçot qaydalarının üstün tutulması və siyasi məqamları göstərmək olar.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində MHBS-in tətbiqi fərqli surətdə aparılır. Belə ki, bəzi Avropa İttifaqı ölkələrində MHBS tətbiqi məcburi sayılsa da, ABŞ-da hazırda yerli Ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsipləri (US GAAP) istifadə edilir. 2008-ci ilin avqust ayında ABŞ-da Qiymətli kağızlar və birja əməliyyatları üzrə komissiya yerli GAAP-dan imtina edib MHBS-ə keçilməsi üçün ilkin variant təqdim etsə də, 2011-ci ilin fevral ayında komissiya MHBS-ə keçilməsini rədd etmişdir. CAAP və MHBS metodologiyası arasındakı əsas prinsip fərqi CAAP-in qaydalara əsaslanan yanaşmaya, MHBS isə prinsiplərə əsaslanan yanaşmadadır. ABŞ CAAP və MHBS arasındakı bəzi yanaşmalar aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır [2].

Cədvəl 1. ABŞ CAAP və MHBS arasındakı bəzi yanaşmalar

Göstəricilər	MHBS	ABŞ CAAP
Aktivlərin və öhdəliklərin maliyyə hesabatlarında qiymətləndirilməsi və əks etdirilməsi qaydası		
Gəlirin tanınması	Gəlirlə bağlı bütün risk və mükafatlar alıcıya keçdikdə və gəlirin dəyəri etibarlı qiymətləndirildikdə tanınır	Eyni prinsiplər qalır, lakin bəzi sahələrin uçotu qaydaları barədə daha ətraflı tövsiyələr verilir
Qeyri-maddi aktivlərin tanınması	Məhdud istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivlər hər hesabat dövrünün sonunda qiymətdən düşmə halı üzrə yoxlanılmalıdır.	Qeyri-maddi aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsinə icazə verilmir.
Daxili imkanlar hesabına yaradılmış qeyri-maddi aktivlər	Tədqiqat xərcləri yarandıqca xərclərə silinir. Təcrübə-konstruktor işləri aktivin tamamlanmasının texniki cəhətdən mümkünlüyü isbat olunduqda kapitallaşdırılır.	Tədqiqat və təcrübə xərcləri baş verdiyi anda xərclərə silinir. Ancaq bəzi veb saytın inkişafı və proqram təminatının tədqiqatı ilə bağlı xərclərin kapitallaşdırılmasına icazə verilir
Əsas vəsaitlər	İlkin dəyərlə və ya yenidən qiymətləndirilmiş dəyərlə uçota alınır	Yenidən qiymətləndirilmiş dəyərlə uçota alınmağa icazə verilmir.
Mal-material qiymətliləri	LİFO metodundan istifadəyə icazə verilmir. Qiymətdən düşmənin bərpasına icazə verilir.	LİFO metodundan istifadəyə icazə verilir. Qiymətdən düşmənin bərpasına icazə verilmir
Kapital	Kapital səhmdarların payı olmaqla cəmi aktivlərdən öhdəlikləri çıxdıqdan sonra qalan hissədir.	GAAP əlavə maddələr daxil edir: Sair məcmu gəlir
Borclar üzrə faizlər (kreditlər üzrə)	Borclar üzrə faizlər Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda, təyinatına uyğun olaraq ya əməliyyat, ya investisiya, ya da maliyyə fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin axımında əks oluna bilər	Borclar üzrə faizlər Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda təyinatından asılı olmayaraq ancaq əməliyyat fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin axımında əks oluna bilər
Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat	Aktivlər ya azalan, ya da artan likvidlik dərəcəsinə görə, öhdəliklər isə ya azalan, ya da artan ödənişin tezliyinə görə sıralana bilər.	Aktivlər və öhdəliklər isə ancaq azalan likvidliyə və ödəniş tezliyinə görə sıralana bilər.

Ə.B.Quliyeva: Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının mahiyyəti və Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri

Mənfəət və zərər və sair məcmu gəlir haqqında hesabat	Xərclərin funksiyasına və mahiyyətinə görə təsnifləşdirilməsinin ciddi tələbi yoxdur	Xərclərin funksiyasına görə təsnifləşdirilməsi tələbi var
Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat	Bütün kapital maddələrini və yığılmış zərər və mənfəəti göstərir.	Tələblər MHBS olduğu kimidir, amma bəzi məlumatların hesabatda yox, əlavə qeydlərdə göstərilməsinə icazə verilir.
Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat	1.Hesabat birbaşa və dolaylı yolla hazırlanır. 2.Bank overdraftı pul vəsaitlərinin tərkibində göstərilir. 3.Ödənilmiş dividendlər ya əməliyyat, ya da maliyyə fəaliyyətindən pul axınlarında, alınmış dividendlər isə əməliyyat və investisiya fəaliyyətindən yaranan pul axınlarında əks olunur.	1.Hesabat birbaşa və dolaylı yolla hazırlanır. 2.Bank overdraftı pul vəsaitlərinin tərkibində göstərilir. 3.Ödənilmiş dividendlər maliyyə fəaliyyətindən pul axınlarında, alınmış dividendlər isə əməliyyat fəaliyyətindən pul axınlarında əks olunur.

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarını tətbiq etməyin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Birincisi, MHBS-ə uyğun olaraq hesabat vermək müəssisələrin beynəlxalq kapital bazarlarına qoşulma imkanlarını açan vacib addımlardan biridir.
2. İkincisi, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, MHBS-lə formalaşmış hesabatlar istifadəçiləri üçün çox məlumatlı və faydalıdır.
3. Üçüncüsü, BMHS-in istifadəsi yeni milli hesabat qaydalarının hazırlanması üçün lazım olan vaxt və resursları əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.
4. Biznesin idarə edilməsini yaxşılaşdırır, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün yüksəkkeyfiyyətli və vaxtılı-vaxtında məlumat verir, böyük strukturların idarə olunmasını asanlaşdırır.
5. Biznesinizi inkişaf etdirməyə, dolayısı ilə yeni tərəfdaşlar tapmağa, tenderlərdə iştirak etməyə, beynəlxalq bazarlara daxil olmağa imkan verir.
6. Investisiya cəlbəciliyini artırır, təqdim edilən hesabatlar şəffaf olduğu üçün investorlar və səhmdarlar üçün daha cəlbədicidir.
7. Bu, daha əlverişli şərtlərdə maliyyələşdirməyə, yəni daha aşağı faiz dərəcələri ilə banklardan kredit almaq imkanını verir.
8. Biznesin dəyərini artırır [3].

MHBS qəbul etməyin əsas üstünlükləri Beynəlxalq kapital bazarında birliyin genişləndirilməsi imkanları, mühüm qərarların qəbul edilməsində istifadəçilərə faydalı və şəffaf məlumatların verilməsi, uçot və hesabatların standartlaşması və harmonizasiyasının yaranması, iqtisadi cəhətdən müxtəlif ölkələrin etibarlı maliyyə məlu-

matları əsasında yaxınlaşdırılması, vaxta və xərclərə qənaət olunmasından ibarətdir. MHBS qəbul etməyin çatışmazlıqları standartların ümumiləşdirilmiş xarakter daşması, uçot metodlarında çoxlu sayda müxtəliflik, xüsusi hallarda əsaslı açıqlamaların olmaması, müxtəlif ölkələrin inkişaf səviyyəsi və müxtəlifliliyi, iqtisadiyyatın milli xüsusiyyətlərini və ənənələrini nəzərə alan qayda-qanunların olmaması, bu sahədə mühasiblərin bilik və təcrübələrinin və maarifləndirmənin olmaması, normativ-hüquq sisteminin xüsusi hallarda uyğunsuzluğundan ibarətdir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən qısa müddət ərzində Azərbaycanda iqtisadi sistemin islahatlaşdırılması istiqamətində aparılmış mühüm işlərdən biri milli təsərrüfatçılıq mexanizminin qabaqcıl dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması olmuşdur. Bu baxımdan, demək olar ki, ölkəmizdə mühasibat uçotu sahəsində yeni inkişaf mərhələsi XX əsrin sonları və XXI əsrin başlamışdır. Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin inkişafı, dövlətə məxsus əmlakının özəlləşdirilməsi və bunun əsasında iqtisadiyyatda xüsusi kommersiya müəsisələrinin yaradılması, dövlətə məxsus iqtisadi sahələrin çəkisinin azalması və ümumilikdə kommersiya sahəsinin mühüm yer tutması kimi amillər mühasibat uçotunun və hesabatların yeni iqtisadi sistemin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb etmişdir.

Ölkəmizin yüksək sürətlə iqtisadi inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, digər sahələrdə olduğu kimi, mühasibat uçotu sahəsində də Maliyyə Hesabatlarında Beynəlxalq Standartların (MHBS) tətbiqini zəruri etmişdir. 2004-cü ildə yeni "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu isə həmin standartlara keçidin hüquqi əsasını qoymuşdur. MHBS-ə keçid Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi və Dünya Bankının dəstəyi ilə həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi çoxşaxəli iqtisadi islahatlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, mühasibat uçotu sahəsində də beynəlxalq tələblərə cavab verməklə ənənəvi milli mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulmasına yönəldilmişdir [4].

Mühasibat uçotu haqqında qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsində də əsas məqsəd uçot sisteminin dünya uçot sisteminə uyğun qurulmasıdır.

Bu gün Azərbaycanda BMHS-in tam şəkildə səmərəli tətbiq edilməsi üçün peşəkar mühasiblərə ehtiyac yaranmışdır. Buna əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 4 may 2018-ci il "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər olunmuşdur. Ölkədə mühasibat uçotu sahəsində dövlət tərəfindən tənzimlənmənin başlıca məqsədi Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları, habelə Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları və İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları əsasında maliyyə hesabatlarının tərtibi, o cümlədən mühasibat uçotunun düzgün aparılmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Eyni zamanda

Ə.B.Quliyeva: Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının mahiyyəti və Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri

MHBS üzrə hesabatların standartlara uyğun olaraq tam şəkildə təqdim edilməsi üçün hesabatların hazırlanmasında cavabdeh olan baş mühasiblərə peşəkar baş mühasib sertifikatının əldə edilməsi tələbi qoyulmuşdur.

Mühasibat uçotu haqqında yeni qəbul edilmiş qanunun tələblərinin yerinə yetirilməsi özü ilə müəyyən problemləri də gətirir. Belə ki, “Maliyyə alətləri” adlı 9 sayılı MHBS-in tətbiq edilməsi, zənnimcə, respublikada çox az sayda bankda tətbiq edilir. Bu standart 1 yanvar 2018-ci il tarixindən əvvəlki 39 sayılı BMUS “Maliyyə Alətləri” standartının müddəalarını aradan qaldırır. 9 sayılı MHBS-in tətbiqi ilə bağlı yeniliklər aşağıdakı kimidir:

1. Maliyyə alətləri üzrə itkilərin əvvəlcədən tanınmasını tələb edən dəyərsizləşmə modeli.

2. Maliyyə alətlərinin təsnifləşdirilməsində olan dəyişikliklər.

39 sayılı BMUS maliyyə aktivlərini 4 kateqoriyaya ayırırdı:

1. “Mənfəət və Zərərdə Ədalətli Dəyərlə Tanınan” maliyyə alətləri

2. Kreditlər və debitor borcları

3. Ödəniş müddətinə qədər saxlanılan investisiyalar

4. Satış məqsədi ilə saxlanılan maliyyə alətləri

9 sayılı MHBS isə maliyyə alətlərini 3 kateqoriyaya ayırır:

1. Amortizasiya edilmiş dəyəri ilə qiymətləndirilən maliyyə alətləri;

2. “Məcmu Gəlirdə Ədalətli Dəyərlə Tanınan” maliyyə alətləri;(MGHH)

3. “Mənfəət və Zərərdə Ədalətli Dəyərlə Tanınan” maliyyə alətləri;(MZHH) [5].

9 sayılı MHBS maliyyə öhdəliklərinin tanınma və qiymətləndirilməsini olduğu kimi saxlamışdır. Yeganə fərq isə maliyyə öhdəlikləri üzrə kredit riskində yaranan dəyişikliklərin sair məcmu gəlir haqqında hesabatda tanınması tələbidir.

Yeni standart ehtiyatların şərtlərini sərtləşdirir. Ehtiyatların artırılması onlara münasibətdə zərərlərin artırılması deməkdir. Dəyərsizləşmə üzrə ehtiyatların artması hesabat ilinin mənfəət və zərərinə, dolayısı ilə kapitalın azalmasına gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda xərclərin artması banklarda məcmu kapital çatışmazlığına gətirib çıxarır. Nəzərə alaq ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların əksəriyyəti məcmu kapital çatışmazlığı riski ilə qarşı-qarşıyadır.

1 yanvar 2019-cu ildən qüvvəyə minən 16 sayılı MHBS “İcarə müqavilələri”-ndə bəzi suallara cavab tam olaraq aydın yazılmamışdır. Buna misal olaraq, icarə əməliyyatlarının uçotunda təxirə salınmış vergi məsələsinə, icarə üzrə aktivlərin qiymətdən düşməsinə toxunulmamışdır.

2021-ci ildən qüvvəyə minəcək 17 sayılı MHBS “Sığorta müqavilələri” adlı standartı öz şərtləri ilə sığorta şirkətlərinə bir növ sürpriz edir. MHBS 17 Sığorta müqavilələri üzrə gəlirlərə və xərclərə fərqli yanaşmanı tələb edir. Yeni standartın tələbləri həyata keçirildikdə sığorta şirkətlərinin də “Məcmu Kapital” çatışmazlığı riski də artacaq.

Eyni zamanda yeni standartın tələblərinin tətbiqi üçün Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası hələ də addımlar atmış kimi görünür. SNS (Sığorta Nəzarəti Sistemi) sistemində köklü dəyişikliklərin aparılması, yeni standartın tələblərinə görə sığorta ehtiyatlarının formalaşması qaydaları, gəlirlərin və xərclərin tanınması prinsiplərinin işlənilməsi prosesi başlanmayıb. Sığorta bazarında aktuarilərin və baş mühasiblərin bu sahədə peşəkarlığının artırılması üçün ciddi addımlar atılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Международный стандарт финансовой отчетности (ifrs) 9 финансовые инструменты;
2. Xankişiyev, B.A., Mirzəyev, M.M. Dövlət maliyyəsi. Bakı, 1998;
3. Abbasov, Q.Ə., Səbzəliyev S.M və b. “Mühasibat (maliyyə) uçotu” B., 2003;
4. Səbzəliyev, S.M. “Mühasibat (maliyyə) hesabatı” Bakı - 2003;
5. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 4 may tarixli 1140-VQD nömrəli Qanunu.

Rand Rafat Al Tarawneh, Safinaz Tayseer Khlifat, Lujain Abu Alizz, Ahmad Al Botoush:
Adaptive forecasting of stochastic poly harmonic fields using neural

ADAPTIVE FORECASTING OF STOCHASTIC POLY HARMONIC FIELDS USING NEURAL NETWORK TECHNOLOGIES

Rand Rafat Al Tarawneh

Software Engineering, Aqaba University of Technology, Jordan

Safinaz Tayseer Khlifat

Software Engineering, Aqaba University of Technology, Jordan

Lujain Abu Alizz

Software Engineering, Aqaba University of Technology, Jordan

Ahmad Al Botoush

Software Engineering, Aqaba University of Technology, Jordan

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 3 iyun 2019; Çapa qəbul edilmişdir 20 iyun
2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 3 June 2019; accepted 20 June 2019; published online 30 June 2019

Abstract

The problem of identifying open harmonic components in non-stationary stochastic fields, as well as their real-time prediction is quite common in practical applications, for example: In technical diagnostics and processing of signals of various nature such as economic data.

In this paper, we proposed an adaptive approach to solving this problem which based on the use of neural network technologies. Allowing real-time recovery of parameters (possible non -stationary) harmonic components of non – multiple frequencies, and also perform multi-step forecasting based on them.

The convergence and optimality of the proposed algorithms are proved. Results of simulation confirm the efficiency of the proposed approach that provides both high rate and high sensitivity to changes in the signal. As well as high prediction quality.

Keywords: signal, prediction, stochastic, harmonic, stationary.

Jel Classification Codes: C67

NEYRON ŞƏBƏKƏ TEXNOLOGİYASI VASİTƏSİLƏ STOXAŞTİK POLİHARMONİK SAHƏLƏRİN ADAPTİV PROQNOZLAŞDIRILMASI

Rand Rafat Al Tarayni

Proqram mühəndisliyi, Aqaba Texnologiya Universiteti, İordaniya

Safinaz Taysir Xlifat

Proqram mühəndisliyi, Aqaba Texnologiya Universiteti, İordaniya

Loxeyn Abu Aliz

Proqram mühəndisliyi, Aqaba Texnologiya Universiteti, İordaniya

Ahmad Al Botuş

Proqram mühəndisliyi, Aqaba Texnologiya Universiteti, İordaniya

Xülasə

Korrelyasiya təhlili şəbəkə problemlərinin qaynağını müəyyən etməyə imkan verir. Regressiya analizi, avariya qədər və avariya vəziyyətlərini təsnif etməyə imkan verən cari parametrlərin və onların proqnozlaşdırılan sərhəd qiymətlərinin xarakteristikalarının müqayisəsinin zaman meylini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu yazıda uzaqdan monitorinqin istifadəsi ilə şəbəkələrin fəaliyyət parametrlərinin və sonradan regressiya mexanizminin və korrelyasiya analizinin istifadəsi ilə təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: təhlil, reqressiya, sərhəd, parametrlər, korrelyasiya.

АДАПТИВНОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ СТОХАСТИЧЕСКИХ ПОЛИГАРМОНИЧЕСКИХ ПОЛЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕЙРОННЫХ СЕТЕВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Ранд Рафат Аль Таравни

Программная инженерия, Технологический университет Акабы, Иордания

Сафиназ Тайсир Хлифат

Программная инженерия, Технологический университет Акабы, Иордания

Лохейн Абу Ализ

Программная инженерия, Технологический университет Акабы, Иордания

Ахмад Аль Ботуш

Программная инженерия, Технологический университет Акабы, Иордания

Резюме

Корреляционный анализ позволяет определить источник возникновения сетевых проблем. Регрессионный анализ используется для определения временного тренда сравнения характеристик текущих параметров и их прогнозных граничных значений, позволяющих классифицировать предаварийные и аварийные состояния.

В данной работе был проведен анализ параметров функционирования сетей с использованием дистанционного мониторинга и последующего использования механизма регрессии и корреляционного анализа.

Ключевые слова: анализ, регрессия, граница, параметры, корреляция.

Introduction

Neural network technology is a computer algorithm whose work can be divided into two main stages: training and forecasting. At the first stage, the data necessary for the formation of the training sample are supplied to the network input. The network analyzes and finds the relationship between the data sets of the training sample for a period of time n , where n is the number of observations of the training sample. The training sample contains two types of parameters - defining (input) and predictable (output). In our case, as the output parameter, we use the change in the market value of the share. Input set, i.e. those parameters that, in our opinion, are directly or indirectly related to changes in the market value of a share, are to be determined. At the second stage of training, the network makes a prediction using the values of the determining parameters entered by us.

The problem formulation

The problem of identifying open harmonic components in non-stationary stochastic fields, as well as their real-time prediction is quite common in practical applications, for example: In technical diagnostics and processing of signals of various nature such as economic data.

In this paper, we proposed an adaptive approach to solving this problem which based on the use of neural network technologies. Allowing real-time recovery of parameters (possible non -stationary) harmonic components of non – multiple frequencies, and also perform multi-step forecasting based on them.

The solution of problem

The problem of identifying open harmonic components in non-stationary stochastic fields, as well as their real-time prediction is quite common in practical applications, for example: In technical diagnostics and processing of signals of various nature such as economic data.

In this paper, we proposed an adaptive approach to solving this problem which based on the use of neural network technologies.

The proposed approach is based on a multistage scheme of sequential signal parameters estimation. The field is presented as a sum of some number of sinusoids with unknown frequencies, amplitudes, phases, and is observed against a random noise background:

$$\begin{aligned}
 y(r, s) &= a_0 + \sum_{i=1}^{m_i} \sum_{j=1}^{m_j} (a_{ij} \cos \varphi_i r \cos \psi_j s + b_{ij} \cos \varphi_i r \sin \psi_j s + \\
 &c_{ij} \sin \varphi_i r \cos \psi_j s + a_{ij} \sin \varphi_i r \sin \psi_j s), \\
 m &= (m_i, m_j) \in M_i \times M_j = M, \\
 z(r, s) &= y(r, s) + \xi_{rs},
 \end{aligned} \tag{1}$$

where $a_{ij}, b_{ij}, c_{ij}, d_{ij}$ – unknown, possibly nonstationary, parameters m_i , m_i – the number of harmonics, M - the set of possible values of m , $\xi_{r,s}$ -stochastic component. For the sake of simplicity and generality let's observe the signal in the form

$$z(k) = a_0 + \sum_{j=1}^m (a_j \cos \omega_j k + b_j \sin \omega_j k), m \in M, \quad (2)$$

$$z(k) = y(k) + \xi(k).$$

Herby the following tasks are performed step – by –step: auxiliary model (presented as a difference equation) parameters estimation, different harmonics unknown frequencies evaluation, amplitudes and phases, calculation, and prediction itself . for the unknown parameters estimation adaptive algorithms possessing both filtering and following properties are used that enable nonstationary parameters estimation for stochastic signal.

The problem is complicated by the fact that the number of harmonics in the signal is unknown prior. Thereby a number of local models with different structures are evaluated in parallel in real time. Then their outputs are combined on the basis of the proposed algorithm that provides forming of the combined optimal prediction.

A parallel multimodal prediction scheme for polyharmonic stochastic fields is proposed (fig. 1). It showed that the prediction obtain on its bases is indeed better than any local model's prediction.

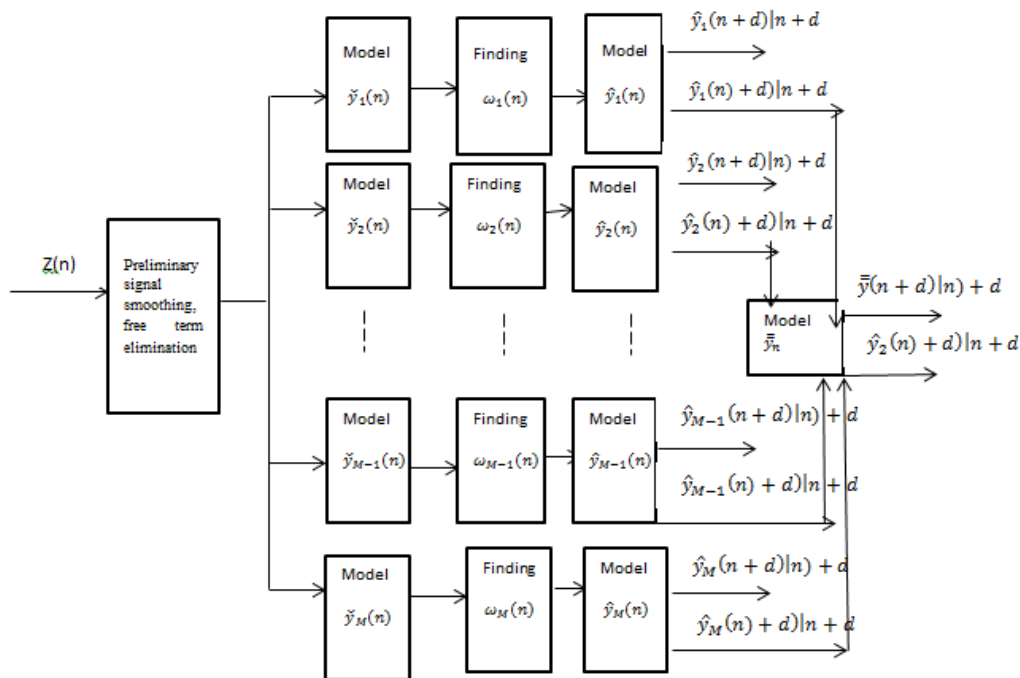


Fig. 1- Parallel multi - model poly harmonic signal forecasting scheme

The results

On the basis of the above scheme an architecture of a multilayer feed ward, an artificial neural network is proposed. There are following tasks are performed layer – by- layer: input signal smoothing, trend component elimination, local model – neurons learning, local predictions forming, their weighted linear combination forming, and prediction itself. It is fundamental that stand Adelines are used as neurons, and generalize Widrow –Hoff algorithm is used for their learning. For the output generalized prediction layer learning an algorithm based on Arrow – Hurwitz-Udza-va nonlinear programming procedure is used. It is shown that a well-known artificial neural network learning procedure is special cases of the introduced algorithm.

Conclusion

The convergence and optimality of the proposed algorithms are proved. Results of simulation confirm the efficiency of the proposed approach that provides both high rate and high sensitivity to changes in the signal. As well as high prediction quality.

References

1. Bodyanskiy E. V., Vorob'ev S. A., and Shtefau A., Algorithm for Adaptive Identification of Dynamical Parametrically Nonstationary Objects, Journal of computer and Systems sciences, international Vol 8. No 1, pp 14 18. (1999);
2. Niranjan, Suri, Giacomo Cabri, Adaptive, Dynamic, and Resilient Systems (Mobile Services and Systems), 1st Edition;
3. Lukin, V. P., Sazonova P. V., *Dynamic Properties of Adaptive Optical Systems*, The russian physical journals, vol.59, no. 7, November (2016) ;
4. Cao, H., X. Chen, L. Xu and Ma E. A, Reuse-oriented Redesign Method of Used Machine Tool Based on Matter-element Theory. International Journal of Precision Engineering and Manufacturing 15(5): 921-928. (2014) ;
5. Carroll, S., A. Goonetilleke and L. Dawes. Framework for Soil Suitability Evaluation for Sewage Effluent Renovation. Environmental, (2004);
6. Chang, D.-Y. Applications of the Extent Analysis Method on Fuzzy AHP. European Journal of Operational Research 95(3): 649-655. (1996) ;
7. Chen, T.-Y. and C.-Y. Tsao 2008. The Interval-valued Fuzzy TOPSIS Method and Experimental Analysis. Fuzzy Sets and Systems 159(11):1410-1428. (2008) ;
8. Chen, Z., H. H. Ngo, W. Guo and X. Wang. Analysis of Sydney's recycled water schemes. Frontiers of Environmental Science & Engineering 7(4): 608-615. (2013) ;
9. Chen, Z., H. Ngo H., Guo W. S., Listowski A., O'Halloran K., M. Thompson and M.Muthukaruppan. Multicriteria Analysis Towards the New end Use of Recycled Water for Household Laundry: A Case Study in Sydney. Science of the Total Environment 438: 59-65. (2012) ;
10. Cheng, Y.-H. and F. Lee. Outsourcing Reverse Logistics of High-tech Manufacturing Firms by Using a Systematic Decision-Making Approach: TFT-LCD sector in Taiwan. Industrial Marketing Management 39(7): 1111-1119. (2010) ;
11. Toni Mancini, Annalisa Massini, and Enrico Tronci, Parallelization of Cycle-Based Logic Simulation, (2017) ;

12. Jang, H. Park, and V. K. Prasanna, “A fast Algorithm for computing a histogram on reconfigurable mesh”, IEEE Trans. On Pattern Analysis and Machine Intelligence, Vol. 17, No.2. 1995;
13. Faten Hamad & Abdelsalam Alawamrah, Measuring the Performance of Parallel Information Processing in Solving Linear Equation Using Multiprocessor Supercomputer, Modern Applied Science, Vol. 12, Issue, 3, 2018;
14. Mohammad, Q., & Khattab, H, New Routing Algorithm for Hex-Cell Network, International Journal of Future Generation Communication and Networking, 8(2), 295-306. 2015;
15. Pasetto, D., & Akhriev, A, A comparative study of parallel sort algorithms. In Proceedings of the ACM international conference companion on Object oriented programming systems languages and applications companion (pp. 203-204). ACM, 2011;
16. Rajalakshmi, K. Proposed a Parallel Algorithm for Solving Large System of Simultaneous Linear Equations, 2009;
17. Scholl, S., Stumm, C., & Wehn, Hardware implementations of Gaussian elimination over GF (2) for channel decoding algorithms. In AFRICON, , September, 2013;
18. Bodyanskii E. V., Vorob'ev S. A., and Shtefau A., Algorithm for Adaptive Identification of Dynamical Parametrically Nonstationary Objects, Journal of computer and Systems sciences, international Vol 8. No 1, pp. 14 18. (1999) ;
19. Neural Networks: A Comprehensive Foundation, S. Haykin, Macmillan Coll Div, NY, 2006.
20. Digital Neural Networks, S.Y. Kung, Prentice Hall, 1997;
21. Digital Neurocomputing From Theory to Implementation, Kung, S.Y., Pearson professional education country, USA, 2000.

MONITORING THE STATUS OF RESOURCE COMPONENTS OF THE NETWORK

Rand Rafat Tarawneh

Software Engineering Department, Information Technology Faculty, Aqaba
University of University, Jordan.
Email: Rand-aut1997@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 3 iyun 2019; Çapa qəbul edilmişdir 20 iyun
2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 3 June 2019; accepted 20 June 2019; published online 30 June 2019

Abstract

Correlation analysis allows determining the source of the occurrence of network problems. Regression analysis is used to determine the time trend of the parameters comparison of current parameters and their predicted values with boundary values make it possible to classify pre-emergency and emergency states.

In this paper was carried out analysis of parameters of the functioning of networks using remote monitoring and the subsequent use of the regression apparatus and correlation analysis.

Keywords: analysis, regression, boundary, parameters, value, correlation.

Jel Classification Codes: C69

ŞƏBƏKƏNİN RESURS KOMPONENTLƏRİNİN STATUS MONİTORİNQİ

Rand Rafat Al Tarayni

Proqram mühəndisliyi, Aqaba Texnologiya Universiteti, İordaniya

Xülasə

Qeyri-stasionar stokastik sahələrdə açıq harmonik komponentlərin identifikasiya problemi və onların real vaxtda proqnozlaşdırılması praktik tətbiqlərdə olduqca geniş yayılmışdır, məsələn: texniki diaqnostikada və müxtəlif növ siqnalların, o cümlədən də iqtisadi məlumatların emalında.

Bu məqalədə biz bu problemin həllinə neyron şəbəkə texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanan adaptiv yanaşma təklif etdik. Bu yanaşma çoxsaylı tezliklərin harmonik komponentlərinin parametrlərinin (ehtimal qeyri-stasionar) real vaxt rejimində bərpasına və onların çoxmərtəbəli proqnozlarına əsaslanır.

Təklif olunan alqoritmlərin yığılması və optimallığı sübut edilmişdir. Modelləşmənin nəticələri siqnal dəyişikliklərinin həm yüksək sürətini, həm də yüksək həssaslı-

ğını, eləcə də yüksək keyfiyyətli proqnozunu təmin edən təklif edilən yanaşmanın effektivliyini təsdiq edir.

Açar sözlər: signal, proqnoz, stoxastik, harmonik, durğunluq.

МОНИТОРИНГ СТАТУСА РЕСУРСНЫХ КОМПОНЕНТОВ СЕТИ

Ранд Рафат Аль Таравни

Программная инженерия, Технологический университет Акабы, Иордания

Резюме

Проблема идентификации открытых гармонических компонентов в нестационарных стохастических полях, так же как и их прогнозирование в реальном времени довольно распространено в практических приложениях, например: в технической диагностике и обработке сигналов различного характера, таких как экономические данные.

В этой статье мы предложили адаптивный подход к решению этой проблемы, основанный на использовании технологий нейронных сетей. Данный подход позволяет в режиме реального времени восстанавливать параметры (возможно нестационарные) гармонических составляющих кратных частот, а также на их основе выполнять многошаговое прогнозирование.

Доказана сходимость и оптимальность предложенных алгоритмов. Результаты моделирования подтверждают эффективность предложенного подхода, который обеспечивает как высокую скорость, так и высокую чувствительность к изменениям сигнала, а также высокое качество прогноза.

Ключевые слова: сигнал, прогноз, стохастичность, гармоничность, стационарность.

Introduction

Correlation - the relationship between two variables. Calculations of such two-dimensional criteria of interrelation are based on the formation of pair values, which are formed from the considered dependent samples.

If we take as an example the data on cholesterol level for the first two moments of time from the study of hypertension, then in this case we should expect a pretty strong connection: large values at the initial moment of time are a good reason to expect large values and after 1 month.

Statistics indicate a correlation between two variables and indicates the strength of the relationship using some interconnection criterion, which is called the correlation

coefficient. This coefficient, always denoted by the Latin letter r , can take values between -1 and $+1$, and if the value is closer to 1 , it means the presence of a strong bond, and if closer to 0 , then a weak one.

A more efficient method is broadcasting. This method ensures that each subscriber network to obtain one copy of the transmitted packet. However, the source of the transmitted packet is still sent to all subscribers. Thus, the network load in this approach is significantly lower than the avalanche, but there is still unprofitable network load packets arriving at the recipient's that they are not needed.

Multicasting - it's the packet from the source to clear the selected receivers. This approach provides an additional reduction and downloads links, broadcasting than for those applications that pass information for the selected set receivers.

In most low-speed networks, multicast connections provide easy axis using multiple unicast technologies. For high-speed networks require more efficient and sophisticated multicast techniques to provide guaranteed service type for each application, taking into account the optimal use of network resources.

Problem formulation

In due to the growth of the size of the computer networks, the number of network devices, which led to the appearance of many problems, associated with the effective use of a variety of shared resources.

High saturation of these increases the probability of failure of individual components, and in turn leads to instability and the functioning of the network as a whole. One way to solve the problem of maintaining the stability of the network is the formation of tables for casting the state of all components and distributed diagnostics. Significantly improve the solution of the problem allows the use of management information base (MIB) and remote monitoring (ROMON) [1, 2].

The methodology of problem-solving

It is proposed to evaluate the state of networks by determining the state of its components, analysis of statistical parameters of functioning and construction of complex estimates.

Resource components are elements of a distributed information system and refuse indirect or direct influence on its functioning. Each component has parameters reflecting its individual characteristics and parameters, transmitting to a purpose change his state.

As resource components, the communication channel is considered communication equipment, server resources.

The status of the network is considered in two points of view: the state in terms of ensuring the effectiveness of solving the problem in the network (component), and the state in term of technical compliance of components to the overall technical level. Analysis of the state parameters and criteria for assessing the quality of network operation showed that the state can be classified into four levels:

1. The first level corresponds to the identification emergency situation, an i.e. situation when the load exceeds some allowable threshold in relation to performance;
2. The second level corresponds to the identification pre-emergency situation, presented in the form of trend load characteristics;
3. The third level corresponds to the identification of the situation relating to the saturated state of networks;
4. The fourth level corresponds to the identification situation, characterized by a strong uneven network load [3, 4].

Monitoring is considered as a providing system for solving management tasks, and administrative. Monitoring allows a reliable collection of data on the status of the network system, create a static sample of values of the monitored parameters, and to track the dynamics of changes in the sample parameters in a given time interval. Actual monitoring provides control of the computer network system.

One of the monitoring problems to ensure the complement independence of the information load, created by test control procedures, from the exciting observable system.

Remote monitoring technology

For the organization of a network condition monitoring system, remote monitoring technology is also offered, based on the standard RMON. With the use of remote monitoring is achieved the existence of simplification decision problems monitoring data collection on the state of transportation system and the lower fourth level model OSI. The technology is based on the implementation of all function of the static dispute and its primary processing by intelligent devices in the network. The function is implemented in the background in relation to the main information process.

The remote monitoring tool provides the basis of effective analysis of traffic and problem in modern switched networks. RMON the collection of basic static about the functioning of network components and the represented the collected information in the form of specialized database (management information base MIB). Information from MIB at the request of the network administrator is transferred to the analyzing attachment. Based on the collected statics, the characteristics of the functioning of the network are determined [5].

Assessment of quantities characteristics in monitoring

Each level of network status is characteristics by a multitude of parameters and has a variety of external manifestations. For example, the levels of the emergency and pre-emergency state are manifested in the form of locks, conflict, and equipment failures. Each condition characterized by all set of parameters of the functioning of networks.

For each type of state and the value of characterizing the parameters will have deviated from their basic values.

The basic value of the parameters is determined by the result of the collection of the statics of the functioning of the networks in the normal operating mode. The value of the deviation from the baselining values can be considered as the classification criteria for the state. For the classification of each state, the values of the maximum permissible deviations are determined either the limiting absolute values of the parameters.

The state of the network is determined on the basis of an analysis of statistical estimates of the functioning of the networks; it is possible using standard parameters MIB RMON and the subsequent definition of the complex estimate as a result of the calculation. Analyzed parameters and channel levels are stored in the group (statics), and their time trend in group history.

The main parameters, characterizing the state of the network are:

1. Utilization of the bandwidth (parameter utilization group history);
2. The level of errors of different types (parameters CRCALIGN ERRORS, UnderSizePKts);
3. Utilization of bandwidth between specific network nodes;
4. The composition of the protocols used in the network;
5. Statics of the protocols of the upper and lower levels (a group of protocol directory);

The lock status and can be classified at a high level of strip utilization of the bandwidth (more than 30%) for a long time, availability of special packages in the network, signaling about server congestion. The state of conflict is determined by exceeding the allowable threshold level of the Coliseum (higher than 2%). The state of failure of the light of equipment is manifested primary levels of errors of a threshold value [6, 7].

Procedures for assessing the conditions

Estimate the current state of network components and trends is made using the correlation apparatus and regression analyzing and by comparison with the value of statics estimate.

The use of correlation analysis makes it possible to determine the dependencies between parameters and determine the cause of the emergency. Using regression analyzing allows identifying the trend of the main parameters, predicate occurrence of an emergency.

Based on collected statistical information is determined by the expected value $M[X_i]$ and standard deviation $\sigma[X_i]$ for each parameter X_i , comparison of current estimates with the values obtained $M[X_i]$ and $\sigma[X_i]$ allows to categorize condition for each monitored parameter.

The excess value $M[X_i] + \sigma[X_i]$ evidence of a deviation from the baseline values and the possibility of a pre-emergence. Exceeding the absolute threshold or value $M[X_i] + 2\sigma[X_i]$ signal about the possibility of an emergency.

Conclusion

Analyzing of parameters of the functioning of networks is carried out using remote monitoring and the subsequent use of the regression apparatus and correlation analyzing.

Correlation analysis allows determining the source of the occurrence of network problems. Regression analysis is used to determine the time trend of the parameters comparison of current parameters and their predicted values with boundary values make it possible to classify pre-emergency and emergency states.

References

1. Wolfgang Barth, Nagios: system and network monitoring, 2nd edition, Amazon Book Review;
2. Mike Talley, Network Monitoring & Troubleshooting for Dummies, 2nd Edition, John Wiley&Sons;
3. Murugiah Souppaya, Karen Scarfone, Guidelines for Securing Wireless Local Area Networks (WLANs), 2012;
4. Dennis Roddy, Satellite Communications, Fourth Edition;
5. Raja Rao, Fundamentals of Satellite Communication, 2004;
6. John C. Maxwell , Everyone Communicates, Few Connect: What the Most Effective People Do Differently, 2010;
7. David R. Evans, Margaret T. Hearn, Max R. Uhlemann and Allen E. Ivey, Essential Interviewing: A Programmed Approach to Effective Communication, 2010;
8. Ethan F. Becker and Jon Wortmann, Mastering Communication at Work: How to Lead, Manage, and Influence, 2009;
9. Judith A. Pauley, Communication: The Key to Effective Leadership, 2009
10. Perkins and Les Brown, The Art and Science of Communication: Tools for Effective Communication in the Workplace,. 2008;
11. Nader F., Mir, Computer and communication networks, , 1st edition;
12. Olivier Bon Aventure, Computer networking (principle, protocols, and practice, 2011.
13. Roshan Lal Sharma, Network topology optimization, 2005;
14. Lekshmi, Krishna, Network topologies, 2010;
15. Naim Zada, Ahmad K. and Stefiani., Networks, Topology and Dynamics, 2010 Pall Beck;
16. Jon Tate, Introduction to storage area networks, Pall Beck, 2011.

O.T.Sadiqov: Neft gəlirləri vasitəsi ilə qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) inkişaf etdirilməsi və iqtisadi diversifikasiya

NEFT GƏLİRLƏRİ VASİTƏSİLƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN (NON-OIL SECTOR) İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASİYASI

O.T.Sadiqov

doktorant, UNEC

E-mail: orxan.sadiqov@maliyye.gov.az, tel.:(+99455) 204 42 48

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 10 may 2019; Çapa qəbul edilmişdir 23 may 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 10 May 2019; accepted 23 May 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunmasının, qeyri-neft sektorunun inkişafının yolları və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əhəmiyyətini araşdırıb öyrənməkdir.

Tədqiqat işi əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Həmçinin tədqiqat zamanı dünyanın neftlə zəngin ölkələrində tətbiq edilmiş iqtisadi diversifikasiya siyasətləri nəzərdən keçirilmiş və nəticələr təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə təklif edilən kompleks tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda neft gəlirlərindən asılı olmadan davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilə biləcəyi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunacağı sübutlarla əsaslandırılmışdır.

Eyni zamanda tədqiqatın nəticəsində aşkar edilmişdir ki, neftlə zəngin ölkələr uzunmüddətli iqtisadi artıma və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməli və iqtisadi diversifikasiyaya nail olmalıdırlar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsinin xüsusiyyətləri və inkişaf yolları müəyyən edilmiş və təcrübə əsasında təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: qeyri-neft sektorunun inkişafı, neft gəlirləri, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, neft gəlirləri hesabına investisiya qoyuluşu.

Jel Classification Code: L23

DUE TO OIL REVENUES TO DEVELOP THE NON-OIL SECTOR AND DIVERSIFY THE ECONOMY

O. T. Sadigov

Doctoral student, department of “Theoretical and Practical Economics”, UNEC

Summary

The main objective of the study is to investigate and learn of the importance of economic diversification, development of non-oil sector and ways of rational use of oil revenues.

Research work has been carried out on the basis of systematic analysis and methods. At the same time economic diversification policies have been reviewed and the results have been analyzed which applied in the oil-rich countries.

The practical significance of the research is that, as a result of the implementation of complex measures proposed in the article that can be achieved macroeconomic stability and sustainable economic development regardless of oil revenues in Azerbaijan which it was justified by the evidence.

At the same time, at result of the study found that oil-rich countries for reaching long-term economic growth and sustainable economic development should be able to develop the non-oil sector and obtain economic diversification.

The scientific innovation of research-the certain features and the ways of development of towards oil revenues to the non-oil sector has been found out and prepared proposals during practice by author.

Keywords: oil revenues, the development of non-oil sector, the non-oil sector.

РАЗВИТИЕ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА ЗА СЧЕТ НЕФТЯНЫХ ДОХОДОВ И ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ

О. Т. Садыгов

докторант, UNEC

E-mail: orxan.sadiqov@maliyye.gov.az, тел.:(+99455)204 42 48

Резюме

Целью этого исследования является изучение роли эффективного использования нефтяных доходов, путей развития ненефтяного сектора и диверсификации экономики.

Исследовательская работа была проведена на основе глубокого и системного анализа. В то же время рассмотрена диверсификационная политика стран с большими нефтяными запасами и проанализированы их итоги.

Практическим значением исследования является то, что в ходе реализации предложенных в статье комплексных мероприятий обоснована продолжительность экономического развития Азербайджана вне зависимости от нефтяных доходов и макроэкономическая стабильность.

**O.T.Sadıqov: Neft gəlirləri vasitəsi ilə qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) inkişaf etdirilməsi
və iqtisadi diversifikasiya**

В ходе исследования было выявлено, что для долгосрочного и устойчивого экономического развития странам богатым нефтью нужно развивать ненефтяной сектор и добиться диверсификации экономики.

Научная новизна исследования: были определены особенности направления нефтяных доходов в ненефтяной сектор, пути развития, разработаны практические предложения.

Ключевые слова: развитие ненефтяного сектора, нефтяные доходы, диверсификация экономики, инвестиционные вложения за счет нефтяных доходов.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) rəqabət qabiliyyətli və davamlı inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası dövlətin iqtisadi kursunun əsas istiqamətləri hesab olunur.

Qeyd olunmalı məqam odur ki, qeyri-neft sahəsinə qoyulmuş böyükhəcmli investisiyalar bu sahələrin nəzərəcarpaq dərəcədə artımına şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində atılan addımlar qeyri-neft sektoruna daha çox investisiya qoyuluşunu tələb edir və bu vəsaitlər əsasən Azərbaycanda neft gəlirləri vasitəsilə təmin edilir.

Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın diversifikasiyasının neft amilindən asılılığı azalmış, ölkə iqtisadiyyatı son dövrlərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, iqtisadi artımda qeyri-neft sektoru əsas pay sahibi olmuşdur.

Eyni zamanda ölkədə qeyri-neft sektorunun və insan kapitalının davamlı inkişafı, azad sahibkarlıq mühitinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir.

Neft gəlirləri vasitəsilə əsaslı investisiya qoyuluşu qeyri-neft sahələrinin şaxələndirilməsinə və inkişafına müsbət şərait yaradacaqdır.

Nəticədə etibarı ilə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan (ARDNF) dövlət büdcəsinə köçürülən vəsaitlərin tədricən azaldılması məqsədəuyğun hesab olunur və büdcə gəlirlərinin əsasən qeyri-neft investisiya layihələrindən əldə oluna-caq gəlirlər hesabına təmin edilməsinin iqtisadiyyata mühüm töhfə verəcəyi gözlənilir (1, səh. 9).

Mövcud vəziyyət

Təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə olunması davamlı inkişafa səbəb olur. Bir çox hallarda neft ehtiyatlarından əldə olunan gəlirlərin iqtisadi baxımdan pis

idarə olunması həyat səviyyəsinə və iqtisadi artıma mənfi təsir edir, ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini aşağı salır. Bu baxımdan, qeyd olunan problemlərin öyrənilməsinə, neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında artıma doğru müsbət meyillər müşahidə olunur. Qeyri-neft sektorunda güclü inkişafa nail olunması və iqtisadi diversifikasiyanın genişlənməsi buna əyani sübutdur. Aşağıdakı cədvəldən də görünür ki, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımına paralel olaraq, həm də qeyri-neft sektorunun yüksək artımı müşayiət olunur:

Cədvəl 1. 2011-2018-ci illər üçün dövlət büdcəsinin icrası (milyon manatla)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ÜDM	52082,0	54743,7	58182,0	59014,3	54380,0	59987,7	70135,1	79797,3
Neft ÜDM	26786,5	25481,7	2570,3	22824,9	16682,0	20167,5	26073,2	32904,1
Qeyri-neft ÜDM	25295,5	29262,0	33111,7	36189,4	37698,0	39820,2	44061,9	46893,2
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (icra)	15700,5	17281,6	19473,5	18400,5	17498	17505,7	16516,7	22508,9
Dövlət büdcəsində Neft gəlirləri	11591,6	12639,7	14247,1	12144,0	10217,3	9225,0	7884,0	13400,5
O cümlədən:								
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan transfertlər	9000,0	9905,0	11350,0	9337,0	8130,0	7615,0	6100,0	10959,0
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft şirkəti	1260,8	1335,	1491,	1712,1	1409,8	1252,4	1317,	1425,1
Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti	1330,9	1398,8	1405,9	1094,9	677,5	357,6	466,5	1016,4
Dövlət büdcəsində Qeyri-neft gəlirləri	4108,9	4641,8	5226,3	6256,5	7280,7	8280,7	8632,7	9108,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

O.T.Sadiqov: Neft gəlirləri vasitəsi ilə qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) inkişaf etdirilməsi və iqtisadi diversifikasiya

Cədvəl 1 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Cədvəldə təsbit olunan məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, son illərdə qeyri-neft sektorunun payı həm ÜDM-də, həm də dövlət büdcəsində artmışdır. Lakin neft gəlirləri dünya bazarında neftin qiymətlərindəki dəyişiklikdən asılı olaraq artıb-azalmışdır. Cədvəlin tərtib edilməsində məqsəd ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılmasını və qeyri-neft sektorunun inkişafını rəqəmlərlə ifadə etməkdən ibarətdir.

Bununla yanaşı, qeyri-neft sektorunda müşahidə olunan müsbət inkişaf gələcəyə ümidlə baxmağa zəmin yaradır. Lakin bu müsbət trend davamlı və dayanıqlı olmalıdır.

Son dövrlərdə qəbul olunan və ölkə iqtisadiyyatı üçün əsas istiqamətləri müəyyən edən strateji yol xəritələrində də neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, Dövlət Neft Fonduna toplanan vəsaitlər dövlət büdcəsinə transfertlər şəklində, həmçinin birbaşa formada hər hansı bir layihənin maliyyələşdirilməsi yolu ilə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilir.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, dünyada bir çox neftlə zəngin ölkələr var ki, onlar iqtisadi inkişafa neft gəlirlərini insan kapitalına yönəltməklə nail olublar.

Hazırda Norveç böyük neft ehtiyatlarının olmasına baxmayaraq, həyat səviyyəsi baxımından bu inkişafa bilikli insanların hesabına nail olmuşdur. İnsan kapitalı bu ölkənin iqtisadi yüksəlişinin təməlinə duran ən mühüm amildir.

Dünyada bir çox ölkələr var ki, təbii resurslar olmadan bilikli insanların sayəsində inkişaf edib. Norveç kimi ölkələr də təbii resurslardan əldə olunan gəlirləri təhsilə, elmə yönəltməklə bu inkişafa nail olublar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bilikli əmək potensialına sahib olmadan təbii resurslar iqtisadi inkişafı təmin etmək əvəzinə, əksinə, daha da bu prosesi ləngidir.

Hər bir ölkədə təhsilin və elmin inkişafı iqtisadi inkişafın və əhalisinin sosial tərəqqisinin təməli hesab olunur. Dünyada gedən iqtisadi və siyasi proseslər, yüksək texnologiyanın istehsalatda tətbiq olunmasını, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında elmin rolunun yüksəldilməsini tələb edir. Bu mənada hesab etmək olar ki, neftdən əldə edilən vəsaitlərin böyük hissəsi adıçəkilən sahələrin inkişafına yönəldilməlidir.

Məlum olduğu kimi, neftin satışından əldə edilən vəsaitlərin bir hissəsi nəsilərarası ədalətli bölgünü təmin etmək məqsədi ilə ehtiyat vəsait kimi Dövlət Neft Fonduna cəmləşir və müəyyən hissəsi cari dövrdə iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətləndirir.

lir. Bu baxımdan, neft amili hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafını qiymətləndirmək üçün neft gəlirlərinin cari dövrdə iqtisadiyyata yönəldilən hissəsi əsas götürülməlidir (2, səh. 71-72).

Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, ölkədə daxili tələbatı ödəmək, hazır məhsulla dünya bazarına çıxmaq məqsədi ilə yüngül sənaye sahələri, o cümlədən tikiş və trikotaj, parça, pambıq istehsalı inkişaf etdirilməlidir. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək üçün bu sahənin inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla görülən işlər davamlı və nəticə yönümlü olmalıdır.

Neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsinin xüsusiyyətləri və bu sahənin inkişaf yolları

Son illər Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadi münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması və onun dünya iqtisadi sistemində səmərəli inteqrasiya olunması məqsədilə köklü islahatlar aparılmaqdadır.

Əsasən də bu baxımdan, regionlar arasındakı iqtisadi disproporsiyaların azaldılması və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının genişləndirilməsi iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindəndir. Məhz bu baxımdan da ölkənin neft strategiyasının reallaşdırılması iqtisadiyyatın ərazi və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi imkanlarını əsaslı surətdə artırmışdır.

Müasir iqtisadi münasibətlər sistemində investisiyalar əsas kapitala, daşınan və daşınmaz əmlaka, maddi və intellektual mülkiyyətə, fondlara və dövrüyyə vəsaitlərinin artırılmasına yönəldilmiş pul vəsaitləri, kreditlər, qiymətli kağızlar şəklində qoyuluşları özündə əks etdirir. Investisiya fəaliyyətinin əsas və son məqsədi əsasən istehsal-xidmət sahələrinə qoyulmuş vəsaitlərin onların genişləndirilməsi, yenidən qurulması, dinamik inkişafı bazasında səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, gəlirlərinin artmasına nail olmaqdır. Bu amil xüsusilə də qeyri-neft sektoru müəssisələri üçün xarakterik olmaqla, onların investisiya fəaliyyətinin təməl prinsiplərini təşkil etməkdədir. Ölkənin qeyri-neft sektorunda da investisiya fəaliyyəti və onun fəallıq səviyyəsi bir məqsəd daşımayıb, eyni zamanda da ölkənin istehsal sahələrinin, xidmət sferasının son iqtisadi-sosial nəticələrinin effektivliyinin artırılmasına, ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Ümumiyyətlə, neft və qaz gəlirlərindən istifadə mexanizmi təkmilləşdirilməlidir (3).

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Dövlət Neft Fondunun 2019-cu il büdcəsinin layihəsinə 2019-cu ildə Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər 848 500 min dollar və ya 1 442 milyon manat olması proqnozlaşdırılır ki, bu da manat ifadəsilə 2017-ci ilin müvafiq icra göstəricisindən

O.T.Sadiqov: Neft gəlirləri vasitəsi ilə qeyri-neft sektorunun (non-oil sector) inkişaf etdirilməsi və iqtisadi diversifikasiya

358000 min manat, 2018-ci ilin proqnoz və gözlənilən icra göstəricisindən 225600 min manat çoxdur.

Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsinə səbəb olan və müasir çağırışlara cavab verən sosial, istehsal və bazar infrastrukturunu şəbəkəsi yaradılmalı, idarəçiliyin və təsərrüfatçılığın təkmil formalarından istifadə olunmalıdır. İqtisadi və təbii resurslardan səmərəli istifadə etməklə və bu resurslar təsərrüfat dövrüyləsinə cəlb edilməklə qeyri-neft sənayesinin inkişafına nail olmaq olar. Ölkəmizdə alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsinə kifayət qədər potensial olduğunu nəzərə alaraq, bu sahədə real işlər görülməli və maddi-texniki baza yaxşılaşdırılmalıdır. Çünki müasir dövrün çağırışları bu sahədə elmi yeniliklərə yiyələnməyi, mütəxəssis hazırlığının inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən reallaşdırılan tədbirlərlə yanaşı, özəl sektorun da bu prosedə yaxından iştirakı stimullaşdırılmalıdır. Regionlarda yerli resurslara əsaslanan istehsal müəssisələrinin sayı və keyfiyyəti artırılmalı və məşğulluq təmin edilməlidir. Müasir tələblərə cavab verən istehsal sahələrində dəyər zənciri yaradan yeni müəssisələrin yaradılması istiqamətində işlər görülməlidir, çünki bu sahənin ixrac potensialının genişləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət töhfələr verəcəkdir. İxtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərcikləri yaradılmalı, sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi stimullaşdırılmalıdır. Xüsusilə ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən xüsusi tədbirlər planı hazırlanmalı və investisiya fəallığı yüksəldilməlidir. İnnovasiya və yaradıcılığa investisiya qoyuluşu və əqli fəaliyyətin nəticələrinin təşviqi üçün əlverişli mühitin yaradılması və insan kapitalına əsaslanan kreativ iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və ölkənin ümumi milli gəlirində onun payının artırılması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə ölkədə qəbul edilmiş bir sıra iqtisadi sənədlərdə əsas xidmət sahəsi olan turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, müasir standartlara cavab verən turizm xidmət sahələrinin radiusunun genişləndirilməsi, bu sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və ümumilikdə turizmin inkişafı məqsədi ilə yol xəritəsi təsdiq olunmuşdur. Sözügedən yol xəritəsində bu sahənin inkişafı məqsədi ilə təfəssilatlı tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, neftlə zəngin olan ölkələrdə dövlət büdcəsinin neft amilindən asılılığının azaldılmasında əsas istiqamət kimi turizmin inkişafı olmuşdur (4, səh. 63-67).

Qeyd etməliyik ki, 2018-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 7 milyard manat təşkil etmişdir ki, onun da 3,8 milyard manatı heyvandarlıq məhsullarının, 3,2 milyard manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür.

Bütün bu qeyd etdiyimiz tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün hər il dövlət büdcəsində müvafiq vəsaitlər nəzərdə tutulur. Lakin yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün artan neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə transfert olunan hissəsinin əsasən bu sahələrə investisiya olunması məqsədəuyğun hesab olunur.

Qeyd edilən yollar Azərbaycanda neftdən asılı olmadan davamlı iqtisadi inkişaf üçün zəmin olacaqdır.

Bununla yanaşı, deyə bilərik ki, neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə ixrac payı yüksək olan rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı yüksəlmişdir.

Hazırda dünyada gedən iqtisadi proseslər onu göstərir ki, beynəlxalq bazarda yalnız rəqabətə davamlı və elmi-texnoloji yenilikləri özündə ehtiva edən məhsullar yer alır. Bu baxımdan, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması, istehsal sahələri üzrə dəyər zəncirinin yaradılması və ixtisaslı kadrların hazırlanması əsas prioritet hesab olunmalıdır. Qeyri-neft sənayesinin inkişafı təkə iqtisadi baxımdan yox, həm də işsizliyin azaldılması və məşğulluğun təmin edilməsi, əhali gəlirlərinin artırılması, elmi, sosial və mədəni sahələrin inkişafı tərəfdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə də regional inkişaf konsepsiya və proqramları, strategiyaları bölgələrdə iqtisadi canlanmaya səbəb olmuşdur. Bu tədbirlər əhali gəlirlərində artımla müşahidə olunmaqla yanaşı, makroiqtisadi səviyyədə tədiyə balansında da real rəqəmlərlə özünü büruzə verir. Ancaq bütün bu kimi müsbət nəticələrlə bərabər, sözügedən sahədə həlli labüd olan məsələlər hələ də mövcuddur. İqtisadi və sosial inkişafın nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda son dövrlərdə bütün istiqamətlərdə kifayət qədər uğurlar qazanılmış, iqtisadi diversifikasiya dərinləşmiş, ölkə beynəlxalq layihələrin təşəbbüskarı və əsas iştirakçısı kimi çıxış etmişdir. Müasir çağırışlara cavab verən iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, azad iqtisadi mühitin təmini ölkənin beynəlxalq səviyyədə nüfuzunun daha da artmasına, əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi inkişaf prosesində investisiya qoyuluşları və onların nəticələri baxımından əlaqəliliyin müəyyən edilməsi mühüm amil hesab edilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi investisiya qoyuluşları iqtisadi baxımdan əsaslandırılmalı və gələcək dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına verə biləcək fayda əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının cari vəziyyəti diaqnostika edilməklə neft gəlirlərinin yönəldiləcəyi prioritet istiqamətlər konkret təyin edilməlidir. Xüsusilə bu istiqamətdə addımlar atılarkən neft gəlirlərindən istifadə də nəsillərarası ədalətli bölgü nəzərə alınmalı, həmçinin bu istiqamətdə Norveç kimi ölkələrin təcrübəsi öyrənilməlidir. Məsələn, Norveçdə iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə və ya dövlət büdcəsinə transfertlər əsasən cari ildə Neft Fondunun əldə etdiyi gəlirlər hesabına (investisiya fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlər, qiymətli kağızlar bazarından əldə etdiyi gəlirlər və s.) təmin edilir. Neft gəlirləri isə Fondada cəmlənir. Lakin qeyd etdiyimiz ölkədə inf-

rastruktur, demək olar ki, tam şəkildə qurulub və iqtisadi çarxlar mükəmməl şəkildə işləyir. Azərbaycanda isə intensiv iqtisadi artıma nail olmaq, iqtisadi infrastrukturun tam qurulması, regionlarda məşğulluğun təmin edilməsi, təsərrüfat həyatı strukturunun inkişaf etdirilməsi, qeyri-neft sektorunda kompleks inkişafa nail olmaq, innovativ iqtisadi fəaliyyətin təmin edilməsi, ixrac potensialının artırılması üçün sənayə parklarının yaradılması və s. işlərin görülməsi üçün neft gəlirləri müəyyən müddətə əsas investisiya mənbəyi hesab oluna bilər. Xüsusilə iqtisadiyyatda birtərəfli inkişafın aradan qaldırılması, idxaldan asılılığın azaldılması və tədiyə balansında təbii resurslar əvəzinə rəqabət qabiliyyətli məhsulların üstünlük təşkil etməsi, xidmət sahələrinin tərəqqisi baxımından infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmini məqsədi ilə aqrar sektorda maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında maraq yaratmaq üçün dövlət subsidiyalarının verilməsi, əhəlinin iri şəhərlərə miqrasiyasının qarşısının alınması məqsədi ilə regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün, əlbətdə ki, əsaslı investisiya qoyuluşlarına ehtiyac vardır. Bu, təbii ki, qısa müddətdə neftdən gələn gəlirlər hesabına təmin edilməlidir. Lakin uzun müddətdə ölkə iqtisadiyyatını kənar şoklardan qorumaq, davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün qeyri-neft sektorundan əldə olunan gəlirlər və xarici investisiya hesabına investisiya layihələri həyata keçirilməli və dövlət büdcəsinin gəlirləri də qeyri-neft sektorundan daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşmalıdır. Bununla yanaşı, sözügedən sektorun inkişafında dövlət büdcəsi yalnız ilkin mərhələlərdə əsas yer tutmalıdır.

Xüsusilə də neftlə zəngin ölkələr neft gəlirlərinin dövlət büdcəsi vasitəsi ilə bu sahələrə investisiya şəklində yönəldilməsinə maraqlı olmalıdırlar. Bu proses bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlət investisiyası və maliyyələşməsi adlanır və əsasən iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsinə xidmət edir. İqtisadi diversifikasiya siyasəti qısa müddətdə nail olunması məsələ deyil və təcrübə göstərir ki, yalnız uzunmüddətli dövrdə mümkün olur. İqtisadiyyatın səmərəli və artımla fəaliyyəti məqsədilə təbii resurslardan səmərəli istifadə olunması əsas prioritet istiqamət olmalıdır və iqtisadi sistem yenidən qurulmaqla diversifikasiya siyasətini uğurla həyata keçirmək olar. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi proseslər ölkə iqtisadiyyatına tez bir zamanda təsir göstərir. Bu təsirin və iqtisadi şokların azaldılması üçün ilk növbədə daxili istehsal inkişaf etdirilməli, iqtisadiyyatda monotonluq aradan qaldırılmalı və müasir çağırışlar nəzərə alınmalıdır. Ümumilikdə iqtisadi islahatlar qısamüddətli yox, uzunmüddətli strategiya şəklində reallaşdırılmalıdır.

İqtisadi diversifikasiya siyasətinin bir çox ölkə təcrübələri mövcuddur. Buna baxmayaraq, hər bir dövlət yerli iqtisadi amilləri və mühiti nəzərə almalıdır. Bu baxımdan, müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilmiş iqtisadi diversifikasiya siyasətlərinin ölkə-

mizdə tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirərkən həmin ölkələrdə bu prosesin nəticələri təhlil olunmalıdır.

Neftlə zəngin bir sıra dövlətlərin iqtisadiyyatına nəzər salsaq, fərqli mənzərənin şahidi olarıq. Məsələn, Nigeriya böyük neft yataqlarına sahibdir. Lakin bu ölkə neft gəlirlərindən səmərəsiz istifadə olunması nəticəsində ölkə əhalisinin təxminən 40 faizə yaxını yoxsulluq şəraitində yaşayır. Bu nəticəni həm də ölkədə iqtisadiyyatın səmərəli şəkildə şaxələndirilməməsi ilə də izah etmək olar. Bununla yanaşı, neftlə zəngin ölkə hesab olunan Birləşmiş Ərəb Əmirliyi (BƏƏ) iqtisadiyyatın neft amilindən azad olması və davamlı makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq üçün iqtisadi diversifikasiyanı əsas inkişaf strategiyası kimi qəbul etmişdir. Sözügedən ölkədə iqtisadi diversifikasiya ilkin mərhələdə əsasən sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdi. Həmçinin XX əsrin 80-ci illərindən sonra xidmət sahəsi də bu inkişaf siyasətinin əsas komponentinə çevrildi və sonrakı onilliklərə bu iqtisadi tədbirlər özünü müsbət tərəfdən göstərməyə başladı. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini inkişaf etdirmək üçün bütün sferalarda infrastrukturun inkişafı məqsədi ilə böyük investisiya qoyuluşları reallaşdırdı.

Diversifikasiya tədbirlərinin uğurlu modellərindən biri də Malayziya modelidir. Bu ölkə bu istiqamətdə əsas uğurlu ölkələrdən hesab olunur. Malayziya dövləti XX əsrin 60-cı illərindən Britaniya müstəmləkəsindən azad olduqdan sonra müstəqil iqtisadi siyasət həyata keçirməyə başladı. İlk olaraq təbii sərvətlərin ixracından asılılığın olmaması istiqamətində əsali işlər görüldü. Çünki dünya bazarında neft kimi məhsulların qiymətlərinin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün həmişə təhlükəli ola bilər.

Qeyd olunmalıdır ki, bu təcrübə ölkəmizdə 2014-cü il və sonrakı bir neçə il ərzində yaşandı. Həm bu təcrübəyə, həm də yuxarıda göstərilən təcrübələrə əsasən, deyə bilərik ki, təbii resursların dünya bazarında qiymətləri daima dəyişkən olmuşdur. Bu baxımdan, hökumət dövlət proqramları, iqtisadi strategiyalar və digər iqtisadi tədbirlər hazırlamaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrini inkişaf etdirməlidir (5, səh. 141-143).

Buna əyani misal olaraq deyə bilərik ki, son illər dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində kəskin azalmalar, milli valyutanın dəyərdən düşməsi ölkədə yeni iqtisadi islahatların işlənilib hazırlanmasını qaçılmaz etdi. Nəticə etibarilə ölkə iqtisadiyyatının yol xəritəsini müəyyən edən və əsas iqtisadi sənəd hesab olunan strateji yol xəritələri qəbul olundu. Həmin yol xəritələri iqtisadiyyatın cari vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyə, yeni sosial-iqtisadi inkişaf modelinin hazırlanmasına və tətbiqinə zəmin yaratdı. Yol xəritələri uzunmüddətli perspektivdə neft amilindən asılı olmadan davamlı və dayanıqlı iqtisadiyyata nail olmağa köklənmişdir və ümumilikdə iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir (1, səh. 4-5).

Nəticə

Müasir dünyada iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı, makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin olunması, neft gəlirlərinin iqtisadi artıma səbəb olacaq sahələrə investisiya olunması, dövlət büdcəsinin gəlirlərində qeyri-neft amilinin artırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləridir.

Neft gəlirlərinin əsasən qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi aşağıdakı iqtisadi məqsədlərə çatmağa xidmət edəcəkdir:

- Uzunmüddətli perspektivdə dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılılığının azaldılması;
- İqtisadi sahədə ilk növbədə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən qeyri-neft sənayesinin genişləndirilməsi hesabına davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması;
- Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi, məşğulluğun təmin olunması;
- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə zəmin yaratmaq;
- Ölkədə qeyri-neft amilinin ümumi daxili məhsulda çəkisinin artırılması və dövlət büdcəsinin gəlirlərində qeyri-neft gəlirlərinin payının artırılması;
- İnnovativ istehsal üsullarının qeyri-neft sektorunda tətbiqinin təmin edilməsi və iqtisadiyyatda əsaslı struktur dəyişikliklərinə nail olunması;
- İxrac potensialının artırılması, beynəlxalq arenada rəqabət qabiliyyətli Azərbaycan məhsullarının layiqli yer tutması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” (səh. 9, 4-5);
2. “Neft Gəlirlərinin idarə olunmasında uğurlu model: Norveç modeli” Altay İsmayılov, Xətai Aliyev, Qafqaz Universiteti-2010, (səh. 71-72);
3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası;
4. “Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı”, dərslik, İbad Abbasov, Təbriz Əliyev, Bakı Biznes Universiteti, Bakı-2017 (səh. 63-67) ;
5. “İqtisadiyyatın diversifikasiyasının dünya təcrübəsi” O.Bağirov, AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2018 (iyul-avqust), (səh. 141-143) ;
6. “Ending dependency: How is oil revenues effectively used in Azerbaijan?” Center for economic and social development. Edited by Vugar Bayramov.

THE CONCEPT OF REGION AND EXPLAINING THE NATURE OF REGIONAL GROWTH AND REGIONAL DEVELOPMENT

S. R. Huseynova

Chief advisor, Sustainable Development and Social Policy Department,
The Ministry of Economy of Azerbaijan Republic
Email: a_sayka@hotmail.com; tel: (+99450) 340-06-50

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 yanvar 2019; Çapa qəbul edilmişdir 23 may 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 30 January 2019; accepted 23 May 2019; published online 30 June 2019

Summary

Purpose: The purpose of the research is to identify the specific features of the region concept and to learn different approaches in this direction and to apply advanced experience in regional development and regional planning depending on the region concept. For this purpose, the article has explored regional programs and plans, certain indicators of regions.

Design/Methodology: Methodology of research is based on systematical approach comparative analysis, statistical grouping logical generalization dynamic comparison, sample survey, detailing, scientific abstraction.

Findings: As a result of the research, the concept of the region was defined, and the analysis of the implementation of strategic development programs was conducted. At the same time, the factors of application of advanced experience and accountability of national characteristics were studied.

Research limitations: it requires broader theoretical and practical information.

Practical implications: The information obtained can play a positive role in the development of regional development and in the field of research and development, as well as in enriching scientific and practical knowledge.

Originality and value: The introduction of a new approach to the regional development program, that is, an increase in the duration of the programs, based on foreign experience, can be considered a novelty of the study.

Keywords: region, regional development, affected conditions, new approach, the US experience.

Jel Classification: R10, R11, R58

REGION KONSEPSİYASI, REGIONAL ARTIM VƏ REGIONAL İNKİŞAFIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

S.R.Hüseynova

baş məsləhətçi, Davanıqlı inkişaf və sosial siyasət şöbəsi,
Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
Email: a_sayka@hotmail.com, tel: +99450 3400650

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi region konsepsiyasının spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və bu istiqamətdə müxtəlif yanaşmaları öyrənilməsi, həmçinin region konsepsiyasından asılı olaraq regionların inkişaf və regional planlaşdırma sahəsində qabaqcıl təcrübənin tətbiqi imkanlarının araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə məqalədə regional proqram və planlaşdırma, regionların müəyyən göstəriciləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq region konsepsiyası müəyyən edilmiş, strateji inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda qabaqcıl təcrübənin tətbiqi imkanları və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məsələsi araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: regionların inkişafı sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin bu sahəyə yanaşmasında, eləcə də elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: regionların inkişafı proqramına yeni yanaşmanın ortaya qoyulması, yəni proqramların daha uzunmüddətli olmasının xarici təcrübəyə istinad edilərək əsaslandırılması tədqiqatın yeniliyi kimi qəbul edilə bilər.

Açar sözlər: region, regional inkişaf, təsir amilləri, yeni yanaşma, ABŞ təcrübəsi.

ПОНЯТИЕ РЕГИОНА И ОБЪЯСНЕНИЕ ХАРАКТЕРА РЕГИОНАЛЬНОГО РОСТА И РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

С. Р. Гусейнова

ст. консультант, отдел устойчивого развития и социальной политики,
Министерство экономики Азербайджанской Республики,
Email: a_sayka@hotmail.com, tel: +99450 3400650

Резюме

Основная цель исследования: выявление специфических особенностей концепции региона и изучение различных подходов в этом направлении, а также применение передового опыта регионального развития и регионального планирования в зависимости от концепции региона. Для этого в статье были изучены региональные программы и планы, определенные показатели регионов. Методология исследования основана на системном подходе, методах сравнительного анализа, статистической группировки, логического обобщения, динамического сравнения, выборочном обследовании, детализации, научной абстракции.

В результате исследования была определена концепция региона и проведен анализ реализации программ стратегического развития. В то же время были изучены факторы применения передового опыта и учета национальных особенностей. Ограничения исследования: требует более широкой теоретической и практической информации.

Практическое значение исследования: полученная информация может сыграть позитивную роль в развитии регионального развития и в области исследований и разработок, а также в обогащении научных и практических знаний исследователей. Оригинальность и научная новизна исследования: внедрение нового подхода к программе регионального развития, т. е. увеличение продолжительности программ, опираясь на зарубежный опыт, можно считать новизной исследования.

Ключевые слова: регион, региональное развитие, факторы воздействия, новый подход, опыт США.

Introduction

The pace of development varies between regions because natural resources are not distributed uniformly over space. Regions having high concentration of resources attract more industry. Industry necessarily tends to become concentrated in regions where there is already an infrastructure, a skilled labor force and a market and specialization of functions. Thus industrialization focuses only on certain regions, leaving aside or spreading with diluted intensity over other regions. This ultimately leads to migration of skilled and physically fit laborers, capital, entrepreneurs to the developed regions. The poor regions are therefore continually denuded of their resources and the gap between rich and poor regions gets continually widened. It is obviously observed the circular process of more investment and more income in the rich regions, and the opposite circular process in the poor region.

Definitions of the region concept

We can determine a “region” in various ways. The region sometimes means a group of nations, in some causes it indicates a state, district, and while in another ones it is about a block and also it points out a village even. This word has different meaning to different groups of people and even to the same people or group in different circumstances. There are numerous definitions of the concept of “region”. According to Fisher [1] and West [2], generally, these definitions can be classified in two groups as subjective and objective definitions. The subjective definition tries to identify the spirit of a region in subjective meaning such as home, immediate neighborhood and other place within a person operates. Objective definition determines a region as independent entity, which is separated of the human influence. Objective definition is done viewed from various angles, political, geographical, economic, potential, development and so on. So how we can determine the word of “region” when we realized the concept of that? “Region”, “area” and “space” these three words can often confuse in using them instead each other. An “area” is always consists of at least four features, such as scale, location, content and boundary. The chance of being possessed of homogeneity or uniformity as to content, and organization form is 50/50. “Regions”, on the other hand, are those types of areas which preserve not only scale, location, content and territorial boundaries but also homogeneity in organization or both of them. Space has no structure or organization. It is only adjustment where objects can be placed. Great variety of theoretical considerations has become the main reason why system of regional delimitation becomes much entangled. These methods has been [3] classified by Richardson in three categories: homogeneity, nodality and programming or planning. According to Richardson a homogenous region is homogenous with regard to certain factors, dominant industry, specialized function, per capita income level, employment level, language and etc. In nodal (a point in a network or diagram at which lines or pathways intersect or branch) concept each region has one and more cities or dominant nodes. An example of node is nodal maritime regions in Singapore and Hong Kong combined nodal regions included 50% of all ports in the world. Programming region is also known as planning or political administrative region and are installed by law and state policy instruments. Planning region normally conform to the administrative boundaries. It is necessary to give attention to homogeneity and nodality in order to avoid distortions in the planning process. The definition given by Malgavkar and Ghiara [4] clearly emphasizes on the factors of homogeneity, nodality and administrative convenience for a planning region. According to them the region is an economically existed separate area, which can be evaluated from statistical

records for its geographical size which should be big enough to export resources and has one more growth points.

The main reasons of non-equal development among regions are in some extent due to due to the lack of resources, and also because of the tendency allocate the majority of investment in the easy areas. The location factors such as the availability of cheap labor force, modern means of transport and communication, banking insurance and such other services cause concentration of industries in a few urban regions. Balanced regional development does not mean same improvement for all the region. The significant point is that the data of real income per capita should be as nearly the same as it is possible in all areas, it means that it is not necessary to cultivate every type of industry or agricultural operation.

Regional Planning in America

It could be interesting to look at the practice of the United States of America in an effort to develop a balanced and sustainable growth. The government of the United States developed new framework for America's future growth and development in face of rapid population growth, demographic changes and infrastructure needs in the 21st century. In an effort to develop a balanced and sustainable growth Regional Plan Association and Lincoln Institute of Land Policy brought together "America 2050" - new economic development strategies for the nation's underperforming regions. A major focus of "America 2050" is the emergence of mega regions - large networks of metropolitan areas, where most of the projected population growth by mid-century will take place - and how to organize governance, infrastructure investments and land use planning at this new urban scale.

The first step in this process was to identify regions that can be described as "underperforming" relative to overall national economic performance. To do so, counties that have not kept pace with national trends over last three decades in terms of population, employment, and wages were identified. Data were collected from the Census and the Bureau of Economic Analysis related to population growth, employment growth, and wages for all of the more than 3,000 counties in the nation from 1970 to 2006. An index was created based on four criteria to identify underperforming counties: 1) Population change from 1970-2006 2) Employment change from 1970-2006 3) Wage change 1970 - 2006 4) Average wages in 2006.

The reality consists of the fact that as current era is known as economic transition one, every place has to reinvent itself, by creating new economic activities to replace those that have downfall trend. The most successful way in such kind of states is to forecast and running these transformations as took place in the most regions of the US. States such as New York, Boston, the San Francisco Bay Area, Seattle and

Chicago have successfully done these changes, making the turning from economies driven by traditional manufacturing and defense industries to economies driven by advanced services and high-quality technology. For example, Cook County (Chicago) Illinois has lost more than half a million manufacturing jobs since 1970, more than any other county in the nation. However, over that same time period, the county has added more than half a million total jobs replacing those lost in manufacturing with jobs in other sectors, keeping the economy of Chicago and the county thriving and relevant into the new century. Places that have not made this transition, such as the industrial Midwest and the Great Plains, now find themselves in decline.

Revitalizing underperforming rural regions would not be easy or happen immediately. The fundamental issue would be strengthening the economic and transportation links between rural areas and the mega regions and major metros that were the drivers of the national economy. The large distances in the United States would make this more difficult to achieve than it had been in Europe, but the internet and transportation improvements being proposed by America 2050 and other groups could lay a foundation for these connections. According to the strategy paper of “America 2050” concrete measures were suggested. One of them was to begin from reforming existing agricultural subsidies, which currently direct tens of billions of dollars to a handful of commodities with little economic benefit. The current agricultural subsidy programs could be restructured to support small farms and higher value and value-added agricultural products that would add more to the economy of rural areas. Furthermore, it would be necessary to create a critical mass of population, economic activities and amenities in designated rural centers. In comparison, other less successful centers might continue to decline, or in some unfortunate cases they can stop their activity. It would be necessary to re-magnetize designated growth areas to attract and retain residents, and in particular the well-educated, young people who drive innovation and entrepreneurship. Involving such regions in metropolitan and global markets for selling goods and services in which they have a unique competitive advantage is the main point in bringing life in declined regions. Nowadays the internet and broadband such new types of communication provide new facilities for entrepreneurs to sell products and services in distant metropolitan markets, in the United States and globally.

Main factors and directions of regional development

When we talk about regional development we realize that this is a term with number of many figures but in all cases it can be accepted as a general endeavor to diminish regional disparities by supporting and stimulating economic activities in regions. In the past, regional development policy tended to try to achieve these

objectives by means of expanded infrastructure development and by appealing investment. But as present shows that despite on fact that the allocation of remarkable amount of public funding the previous policies have failed to lower regional discrepancy and have not been able to contribute individual lagging regions to improve their state. This policy was resulted by involving under-used economic potential and scarred social cohesion.

The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) works on regional development recognizes [5] that a new approach to regional development is pivotal; one that promises more effective use of public resources and significantly better policy outcomes. This constitutes a shift away from redistribution and subsidies for regions which are falling behind in favor of measures to increase the competitiveness of all regions. The organization suggests countries in the context of new approach of regional development to implement strategy that covers a wide range of implicit and explicit factors that affect the performance of local organizations, focusing on regional specific advantageous, and less on top-down investments and transfers, to emphasis on opportunity rather than on disadvantage or need for support, to involve national, regional and local government and stakeholders.

Azerbaijan attaches great importance to cooperation within the OECD and is interested in implementation of different projects of OECD including in regional development. The main goals faced by the Republic of Azerbaijan were to increase the effectiveness of the organization's activities in the course of the organization's leadership, expand regional cooperation, and to ensure the sustainability of concrete projects and programs in the country.

The program for the development of the region is a government program aimed at stimulating industrial and economic development in poorly-developed regions where economic growth is low and most of the population suffers from long-term unemployment. In order to ensure the socio-economic development of the regions, Azerbaijan has consistently implemented state programs at different times: first regional program 2004-2008, second program 2009-2013 and third 2014-2018 years. As we noted, these programs are important in terms of reducing unemployment and achieving economic growth. The program for 2019–2023 was adopted as the logical continuation of the regional development policy. This, in turn, will allow achieving development goals [8].

It is always important to consider the initial economic standing of a region in order to correctly analyze its development. For regions that are initially less developed, the desired growth rate should be high and increase steadily. If a region was quite well developed from the start, very high growth might be unrealistic, so the focus should be on maintaining stable growth rates instead. Even economic growth across regions

S.R.Hüseynova: The concept of region and explaining the nature of regional growth and regional development

is a highly coveted goal of states, though it is somewhat unlikely in the short term. The reason behind this desire for even development is that it diminishes the regions' dependence and promotes autonomy and healthy economic competition.

The reason for this requirement is the emphasis on a long-term independence and competitiveness of the regions.

If we analyze development of a region in terms of its size, income level (table 1) [7], and structure we can assume that region is affected by conditions of two types: external - demand for the region's outputs, or more broadly, foreign channels of income for the region, and internal- supply conditions or the level of inputs to the region's productive activity. In other words, we can equal supply conditions with the level of factors of production, such as land, labor and capital.

Table 1. Income of the population by economic regions, total (mln AZN)

Regions	2016	2017
Absheron economic region	1784,7	1950,4
Ganja-Gazakh economic region	3799,8	4076,2
Shaki-Zagatala economic region	1529,9	1645,9
Lankaran economic region	2123,4	2286,9
Guba-Khachmaz economic region	1524,9	1643,3
Aran economic region	5872,4	6339,9
Yukharı Garabagh economic region	341,7	359,2
Kalbajar-Lachin economic region	-	-
Daglikh Shirvan economic region	826,7	889,4
Nakhcivan economic region	1825,6	1845,8

It is clear from the indicators of economic regions that in 2017 growth has been achieved in all regions. There is no economic activity here because Kalbajar - Lachin economic region is under occupation. The Upper Garabagh economic region was also occupied. This region uses very little of its economic potential. The lowest income among others is in the Shirvan region. Absheron and Nakhchivan economic regions have the highest incomes. There should be a new approach to overcoming the sharp gap between the regions. In this regard, the implementation of regional programs should be continued. Due to the large number of different industries present in each region of a given country, it is only logical that the weight given to supply or demand as the driving force behind their development has to be evaluated on an industry-by-industry basis. Many studies on regional development show that demand for the goods and services produced in a region and the supply of labor and capital involved in production play a crucial role in the region's economy. Though the former factor may seem entirely external in nature, there are ways for a region to

increase interest in its exports. For instance, more effort could be put into informing the external market of the region's goods through successful marketing campaigns. Improving the local transport infrastructure to allow for faster, safer and more efficient delivery of goods can also attract higher demand.

The New Port in Absheron economic region in Alat is a transportation hub linking the west (Turkey & EU), south (Iran & India) and north (Russia). Situated in the vicinity of the regions of Azerbaijan, it will also increase its connectivity as an efficient hub and so increase the volume of cargo being handled. In addition, new port location is linked to existing highways and railways, connecting the port to the inland regions of the country. A region can use some leverage also on primary supply inputs. By different tools it may acquire high and beneficial inbound transport for its imported materials and might be capable of attracting activities that will have a supply multiplier effect.

State and private research centers and universities are often become source of local suppliers of services, people, and thoughts providing the basis for new expansion industries. Regions where demand for labor tends to exceed supply can stimulate immigration by campaigns of advertising and recruitment, publicizing both job opportunities and whatever facilities the region has to offer. The quality of the labor supply can be accomplished by a variety of educational programs and trainings and by excision of barriers to occupational mobility and technical change. The region's scarce land and other natural resources can be used for purpose to enhance their contribution to productivity. Local public services, which have significant impact to almost all activities, can be made more efficient and conducting in increasing such features as productivity and amenity. According to the input-output model, final demand plays initiator role in growth and change. Export figures are always part of final demand, while the data related to the household, government, and investment sectors are sometimes taken out of the final demand category as they should be responsible to regional demands.

Conclusions

Depending on the profile of the region, it is required to define the direction of development. Of course, specialized regions will have more effectiveness. The American experience of regional planning shows that strategic performance is more effective with the level of development of the country. The implementin of long-term policies in our country as well as the implementation of medium-term programs can increase economic growth rates. In this case, the action will be continuous and the program will act as part of a comprehensive strategic plan. The growth of exports of competitive non-commodity products will allow the Republic to increase its revenues.

S.R.Hüseynova: The concept of region and explaining the nature of regional growth and regional development

Non-resource regions of the country, using the scientific and technical, technologically innovative, industrial and agricultural potential of their own territories, are able to realize the main provisions of the state regional policy, implementing the main provisions of the strategic programs about:

- economic restructuring on a regional scale;
- realization of competitive regional advantages in the framework of the inter-regional division of labor;
- the formation of regions with their own regional models of innovative development;
- the formation of the economic specialization of territorial entities. In addition, it would be expedient to carry out activities in the following areas for the development of regions;
- application of foreign experience taking into account national characteristics;
- application of discounts on environmental production in the regions.

References

1. Fisher, J.L. Regional planning: Determining the public interest, 1996
2. West, E.G. Regional Planning: Facts and Fallacy, 1999
3. Richardson, H.W. Regional Growth Theory, London, 1970
4. Malgavkar P.D. and Ghiara B.M. Regional Development: Where and How, 1997
5. Regional Development Policy - <http://www.oecd.org/cfe/regionalpolicy/regionaldevelopment.htm>
6. New strategies for regional economic development - America 2050 Research Seminar , California – March, 2009
7. An Introduction to Regional Economics – Hoover, Edgar Malone Giarratani, Frank, 2008
8. Statistical Yearbook of Azerbaijan, Baku, 2018
9. State program on socio-economic development of regions (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023)

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏ-İQTİSADI ƏSASLARI

A.A.Heybətov

dissertant, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

Email: asifheybetov73@mail.ru; Tel.:050-350-29-92

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 aprel 2019; Çapa qəbul edilmişdir 23 may 2019; online-da çap edilmişdir 30 iyun 2019

Received 30 January 2019; accepted 23 May 2019; published online 30 June 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi regionların ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və iqtisadiyyatın davamlı inkişafı kontekstində Azərbaycan Respublikasında regional siyasətin formalaşması və yerli özünüidarə orqanlarının təşəkkülü və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, regionların maliyyə potensialının artırılması və bələdiyyələrin maliyyə bazasının genişləndirilməsi, eləcə də fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə regional siyasətin tədbirləri, ərazi planlaşdırılması məsələləri, yerli özünüidarələrin fəaliyyəti və onların nəticələri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işi sistemli təhlil, elmi ümumiləşdirmə, iqtisadi qruplaşdırma, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq, respublikamızda regionların sosial-iqtisadi inkişaf təmayülləri, bələdiyyələrin maliyyə-iqtisadi əsaslarını formalaşdıran mənbələr, onların maliyyə potensialının artırılması istiqamətləri araşdırılmış, tətbiq edilən yerli vergi və ödəniş növləri üzrə təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda, yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə bazasının genişləndirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilmiş, onlara təhkim edilmiş və məxsusi gəlir mənbələrinin artırılması imkanları, eləcə də bələdiyyələrin təşkilati-funksional və maliyyə təminatının normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: bu sahədə dəqiq statistik məlumatlar bazasının zəif olması və bələdiyyələrin fəaliyyətində dəqiq hesabatlılığın olmamasıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: regional inkişaf məsələləri və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkili sahəsində tədqiqatlar aparın və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: məqalədə ilk dəfə olaraq, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi əsasları geniş nəzərdən keçirilmiş, yerli

özünüidarələrin maliyyə bazasını formalaşdıran gəlir mənbələri təhlil edilmiş, maliyyə sistemi və regional maliyyə anlayışlarına nəzəri yanaşmalar göstərilmiş və tutarlı müəllif tərifləri verilmişdir. Sadalananlardan savayı, tədqiqatda Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini və regionların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: yerli büdcə, yerli özünüidarəetmə, maliyyə əsasları, maliyyə potensialı, yerli vergilər.

Jel Classification Code: R58.

FINANCIAL AND ECONOMIC BASES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

A. A. Heybətov

PhD student, Institute of Economics, ANAS

Email: asifheybetov73@mail.ru; Tel.:050-350-29-92

Summary

The main goal of the research is to prepare proposals and recommendations in the direction of increasing the financial potential of the regions and expanding the financial base of municipalities, as well as improving their activities in the Republic of Azerbaijan, analyzing the existing situation of local self-government, studying the processes occurring in connection with the formation of regional policy and development of local governments in the context of increasing the overall level of socio-economic development of regions and sustainable economic development. In connection with this goal, the article explores regional policy measures, territorial planning issues, the activities of local governments and their results.

The research work was carried out on the basis of such research methods as system analysis, scientific synthesis, economic grouping, statistical analysis.

As a result of the study, trends in the socio-economic development of the regions in the republic, sources of the formation of the financial and economic foundations of local self-government, and ways to increase their financial potential were studied, and an analysis was made of certain types of local taxes and fees. At the same time, the issues of expanding the financial base of local governments were considered, the possibilities of increasing their own and endowed sources of income, as well as improving the organizational, functional and financial support of the activities of municipalities were investigated.

Limitations of the study: weak information and statistical base in this area and the lack of accurate data on some indicators characterizing regional development and insufficient accountability in the activities of local governments.

The practical significance of the study: can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of specialists involved in this field and conducting research in the field of effective organization of local government and regional development issues.

Scientific novelty and originality of the research: the article first widely considered the financial and economic bases of local government activities, analyzed sources of income that form the financial base of local government, gives theoretical approaches and the author's exhaustive definition of the financial system and regional finance. In addition to the above, the study provides scientifically based recommendations for improving the system of indicators characterizing the financial and economic activities of local governments and the socio-economic development of regions in the Azerbaijan Republic.

Keywords: local budget, local government, financial basis, financial potential, local taxes.

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

А. А. Гейбатов

диссертант, Институт экономики, НАНА

Резюме

Основная цель исследования заключается в подготовке предложений и рекомендаций в направлении повышения финансового потенциала регионов и расширения финансовой базы муниципалитетов, а также совершенствования их деятельности в Азербайджанской Республике, в анализе существующего положения местного самоуправления, в исследовании процессов, происходящих в связи с формированием региональной политики, становления и развития органов местного самоуправления в контексте повышения общего уровня социально-экономического развития регионов и устойчивого развития экономики. В связи с этой целью в статье исследованы мероприятия региональной политики, вопросы территориального планирования, деятельность органов местного самоуправления и их результаты.

Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования, как системный анализ, научное обобщение, экономическая группировка, стати-

стический анализ.

В результате исследования изучены тенденции социально-экономического развития регионов в республике, источники формирования финансово-экономических основ местного самоуправления, направления увеличения их финансового потенциала, проведен анализ по отдельным видам местных налогов и сборов. Одновременно, рассмотрены вопросы расширения финансовой базы органов местного самоуправления, исследованы возможности увеличения их собственных и наделенных источников доходов, а также совершенствования организационно-функционального и финансового обеспечения деятельности муниципалитетов.

Ограничения исследования: слабая информационно-статистическая база в этой области и отсутствие точных данных по некоторым показателям, характеризующим региональное развитие и недостаточная отчетность в деятельности органов местного самоуправления.

Практическая значимость исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, занятых в этой сфере и проводящих исследования в области эффективной организации деятельности органов местного самоуправления и вопросов регионального развития.

Научная новизна и оригинальность исследования: в статье впервые широко рассмотрены финансово-экономические основы деятельности органов местного самоуправления, проанализированы источники доходов, формирующих финансовую базу местного самоуправления, даны теоретические подходы и авторское исчерпывающее определение финансовой системы и региональных финансов. Кроме перечисленного, в исследовании даны научно обоснованные рекомендации по усовершенствованию системы показателей, характеризующих финансово-экономическую деятельность органов местного самоуправления и социально-экономическое развитие регионов в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: местный бюджет, местное самоуправление, финансовые основы, финансовый потенциал, местные налоги.

Giriş

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafı yeni mərhələyə keçmiş, yerli özünüidarələrin fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi bazası və idarəetmə qurumları yaradılmış, müstəqil təsərrüfatçılıq təcrübəsi toplanmış və onların fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi əsasları formalaşmışdır. Yerli səviyyədə əhalinin gündəlik, təxirəsalınmaz məsələlərinin həllinə daha səmərəli nail olmağa imkan verən və yerli problemlərin həllini təmin edən yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin öyrənilməsi vacibdir. Bu baxımdan, yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinin məhz

yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən sərbəst həll edilməli olduğuna görə, Azərbaycan da müvafiq orqanların təşəkkül tapması, xüsusilə onların fəaliyyətinin maliyyə bazasının təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir tərəfdən təşəkkül dövrünü yaşayan yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərində olan çatışmazlıqlar və bununla bağlı onların maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillər, digər tərəfdən, onların fəaliyyətinin həyata keçirilməsində üzləşdikləri maliyyə çətinlikləri bu məsələlərin dərinəndən araşdırılmasını tələb edir.

Yerli özünüidarələrin fəaliyyətinin maliyyə əsaslarının formalaşmasının nəzəri aspektləri

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin qurulmasında onların maliyyə əsaslarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada yerli özünüidarəetmə sisteminin yaradılmasının, onların maliyyə bazasının formalaşması və təkmilləşdirilməsinin, yerli maliyyə və vergi potensialının artırılmasının nəzəri və praktiki məsələləri, yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyət prinsiplərinin, işinin səmərəli təşkilinin, onların dövlətin və cəmiyyətin ictimai həyatındakı yeri, rolu və təyinatı ilə bağlı məsələlər əksini tapır.

Yerli özünüidarəetmənin maliyyə-iqtisadi əsasları yerli özünüidarəetmə orqanlarının mülkiyyətinin, yerli büdcələrin və digər yerli maliyyənin yerli özünüidarəetmə qurumlarının əhalisinin maraqlarında formalaşması və istifadəsi ilə bağlı olan ictimai münasibətləri möhkəmlədən və tənzimləyən hüquqi normaların məcmusundan ibarətdir. Maliyyə-iqtisadi əsaslar, yerli özünüidarəetmənin təsərrüfat müstəqilliyini təmin edərək, bu qurumların ərazisində yaşayan əhalinin ehtiyaclarının yerinə yetirilməsinə, onun həyat fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılmasına xidmət edir.

Yerli özünüidarəetmə qurumlarının öz vəzifələrinin öhdəsindən gəlməsi üçün ən müxtəlif şərtlərin mövcudluğu tələb olunur. Bura kənd resurslarının cari vəziyyətindən, özəl sektorun və kommunikasiyaların inkişafından tutmuş, konkret ərazinin təbii-iqlim və demoqrafik şəraitinədək çox müxtəlif amilləri aid etmək olar. Amma, həmin amillərin içərisində ən vacibi yerli özünüidarəetmə qurumunun geniş maliyyə potensialına malik olmasının təmin edilməsidir. Yerli özünüidarələrin fəaliyyətinin effektivliyi daha çox yerli hakimiyyətin öz sərəncamlarına hansı büdcə resurslarını almalarından asılıdır. Hazırda Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının əksəriyyəti iqtisadi baxımdan müstəqil büdcəyə malik deyil, nəticə etibarilə, öz səlahiyyətlərini işlək həyata keçirmək imkanlarından məhrumdurlar. Regional siyasətin əsas vəzifələrindən biri regional subyektlərin maraqlarının razılaşdırılmasından ibarət olmalıdır.

Respublikamızda yerli özünüidarəetmənin inkişafını ləngidən məsələlərdən biri regional siyasətin məqsədlərini, prinsiplərini və üstün istiqamətlərini müəyyənləşdirən qanunvericilik bazasının hələ tam formalaşmaması və ərazilərin sosial-iqtisadi prob-

lemlərinin həllində hakimiyyətin bütün qollarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin zəif olmasından ibarətdir. Yerli özünüidarələrin idarə olunmasında onların ərazi əsaslarının optimallaşdırılması məsələsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox yerli özünüidarələrin əhalisi olduqca azsaylıdır. Eyni zamanda, yerli özünüidarəetmə orqanlarının yerinə yetirməli olduğu vəzifələrin həcmi kifayət qədər genişdir. Belə vəziyyətdə çıxış yolu məhz kiçik yerli özünüidarələrin birləşdirilməsi yolu ilə onların sayının azaldılmasıdır. Regionların ölkənin inzibati ərazi vahidləri kimi formalaşdırılması dövlət idarəetməsi sisteminin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, regional inkişafın təşkili və reallaşdırılmasına cavabdehlik daşıyan idarəetmə subyektinin yaranmasına, yerli və dövlət maraqlarının əlaqələndirilməsi və regionlarının potensialının gücləndirilməsinə kömək edərdi. Qeyd edək ki, Avropa İttifaqının bu birliyə üzvlüyə namizədlər üçün müəyyənləşdirdiyi vacib tələblərdən biri də məhz regionlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Regional proqramların optimal həyata keçirilməsi müəyyən sosial-iqtisadi əlamətlərə görə prioritet rayonların qruplaşmasını və onlar içərisindən uyğun qrupun seçilməsini zəruri edir. Qeyd edim ki, Azərbaycan üçün rayonların qruplaşmasının öz xüsusiyyətləri olmalıdır. Bu, ilk növbədə, ölkədə işğal olunmuş rayonların mövcudluğu, Azərbaycanın bütün rayonlarında qaçqın və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsidir. Bu amil isə regional inkişaf proqramına xüsusi korrektələr edilməsini zəruri edir. Beləliklə, rayonların qruplaşması üsulunun seçilməsi ilk növbədə onun hansı məqsədlər üçün istifadə olunmasından asılıdır. Regionların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əhalinin həyat səviyyəsini, ərazinin iqtisadi potensialının təşkilçilərini, ərazinin təbii ehtiyatlarını, maliyyə vəziyyətini və s. parametrlərin qiymətləndirilməsini göstərmək olar. Hər bir regionda həyat səviyyəsini və keyfiyyətini qiymətləndirəndə ilk növbədə regionun inkişaf mahiyyətini daha dolğun əks etdirən göstəricilər sistemi istifadə olunmalıdır.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti baxımından yerli özünüidarəetmənin maliyyə əsaslarının formalaşdırılması zamanı iki məsələnin həlli tələb olunur: gəlir mənbələrinin dövlət büdcəsi və yerli büdcələr arasında rəşional bölgüsü; yerli büdcələrə gəlir bazasının təhkim olunduğu halda, hakimiyyət səviyyələrinin qarşılıqlı fəaliyyət proseduru.

Yerli özünüidarələrin maliyyə əsaslarını müəyyənləşdirməkdən öncə onun dövlətin maliyyə sistemindəki yerini və qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu baxımdan, "maliyyə sistemi" anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, ABŞ iqtisadçıları F.Mişkin və S.İkinsin mülahizələrinə görə, maliyyə sisteminə hökumət tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə tənzimlənən özəl sektorun müxtəlif tip maliyyə qurumları, o cümlədən banklar, sığorta təşkilatları, investisiya fondları, maliyyə şirkətləri və investisiya bankları daxildir [1]. Z.Bodi və R.Mertona görə isə

maliyyə sistemi maliyyə sövdələşmələrinin bağlanması və aktivlərin və risklərin mübadiləsi üçün istifadə edilən bazarlar və digər institutların məcmusudur. Onların fikrincə, bu sistemə səhmlərin, istiqrazların və digər maliyyə alətlərinin bazarları, maliyyə vasitəçiləri, maliyyə xidmətləri təklif edən firmalar və bütün bu qurumları tənzimləyən orqanlar daxildir [2].

Holland mənşəli ABŞ iqtisadçısı C.K.Van Xorn da təqribən bu mövqedən çıxış edərək qeyd edir ki, maliyyə sistemi firmalara, vətəndaşlara, həmçinin hökumətə öz xidmətlərini göstərən müəyyən sayda qurum və bazarlardan ibarətdir [3]. Bununla belə, rus iqtisadçıları “maliyyə sistemi” anlayışına fərqli yöndən yanaşırlar [4]. Belə hal, bütövlükdə “maliyyə” anlayışının mahiyyətinə fərqli yanaşmalarla bağlıdır. Belə ki, Z.Bodi və R.Mertonun fikrincə, maliyyə – insanlar tərəfindən müəyyən zaman dövrü ərzində məhdud pul resurslarının xərclənməsi və mədaxilinin necə idarə edilməsi haqqında elmdir [5].

Rus iqtisadçılarının əksəriyyəti isə maliyyə dedikdə, pul fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətlərin məcmusunu nəzərdə tuturlar [6]. Bəzən də, hətta maliyyəni yalnız dövlət maliyyəsi ilə məhdudlaşdırırlar [7]. Belə hal maliyyə sisteminin izahına da təsir etmişdir. Məsələn, S.İ.Luşin və V.A.Slepov hesab edirlər ki, maliyyə sistemi dar mənada, yəni kredit münasibətlərini, digər maliyyə vasitəçilərini və fond bazarını istisna etməklə, ilkin, törəmə və son pul gəlirlərinin formalaşdırılması və istifadəsini əhatə edən maliyyə münasibətlərinin məcmusudur [8]. Hesab edirik ki, belə yanaşma düzgün deyildir. Müəlliflər maliyyə ilə maliyyə sistemini eyniləşdirmişlər. Yerli özünüidarələrin maliyyə əsasları dedikdə, yerli özünüidarə qurumlarında mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar münasibətlər sistemi başa düşülür. Göründüyü kimi, yerli özünüidarə torpaqları və əmlakı, yerli büdcə, büdcə-dənkənar fondlar və yerli özünüidarələrin gəlir gətirən iqtisadi fəaliyyəti pul fondlarının yaradılmasının obyektləri rolunda çıxış edir. Yerli özünüidarə maliyyəsinin funksiyasına isə yerli özünüidarəetmə orqanında pul fondlarının formalaşdırılması, istifadə edilməsi və nəzarət funksiyaları daxildir.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsinin vahid təsnifat sistemi mövcud deyil. Bəzi tədqiqatçılar yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsinə bu qurumların öz maliyyə vəsaitlərinə və yerli özünüidarələrin ixtiyarına verilən digər vəsaitlərə ayırırlar. Digər iqtisadçılar yerli büdcəni, dövlət büdcəsindən transfertləri, yerli rüsum və ödənişləri, cərimələri, yerli əmlakın istifadəsindən gələn gəlirləri və yerli özünüidarə qurumlarının müəssisələrinin maliyyəsinə, könüllü ianələri yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsinə aid edirlər. Rus alimləri L.N.Pavlova və A.M.Babiç yerli özünüidarəetmə maliyyəsinə aşağıdakıları aid edir: yerli büdcə vəsaitləri; yerli özünüidarə büdcədənkənar fondları; yerli özünüidarəyə məxsus dövlət və yerli özü-

nüidarətmə orqanlarının qiymətli kağızları; yerli özünüidarə mülkiyyətində olan digər vəsaitlər [9]. Yerli özünüidarətmənin maliyyə-iqtisadi məsələlərini tədqiq etmiş digər bir rusiyalı alim – N.İ.Ximiçeva yerli özünüidarə maliyyə sisteminin büdcə vəsaitlərindən, büdcədənəknar fondların vəsaitlərindən, yerli özünüidarə mülkiyyətində və idarəçiliyində olan müəssisələrin vəsaitindən, kredit hesabına əldə olunmuş vəsaitlərdən təşkil olunduğunu iddia edir [10].

Fikrimcə, yerli özünüidarələrin maliyyə resurslarının təsnifatına müxtəlif baxışları nəzərə almaqla, onu aşağıdakı formada təklif etmək mümkündür: yerli büdcə, vergi vəsaitləri; yerli özünüidarələrin büdcədənəknar fondları və mərkəzi büdcədənəknar fondlardan bu qurumlara verilən maliyyə vəsaitləri; yerli özünüidarə qurumlarının mülkiyyətində və idarəçiliyində olan müəssisələrin vəsaitləri; yerli özünüidarə qiymətli kağızları və yerli özünüidarətmə orqanlarına məxsus dövlət qiymətli kağızları; kredit vəsaitləri; digər mənbələr. Yerli özünüidarə mülkiyyəti yerli özünüidarətmə orqanlarının müstəqilliyinin vacib şərtlərindən biri olmaqla, bu qurumların ən mühüm iqtisadi əsaslarından biridir. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, yerli özünüidarə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi qaydası və şərtlərini əhali bilavasitə və ya yerli özünüidarətmə orqanları müstəqil surətdə müəyyənləşdirir. Yerli özünüidarə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər bütünlüklə yerli büdcəyə daxil olur [11]. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən, yerli özünüidarələrin mülkiyyət hüququ iki hissədən ibarətdir: yerli özünüidarələrə mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak onların mülkiyyətindədir; yerli büdcənin vəsaiti yerli özünüidarətmə orqanlarının mülkiyyətindədir [12].

Yerli büdcə yerli özünüidarə qurumlarının gündəlik təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı əsas maliyyə planı və mülkiyyətinin əsas hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə sistemində daxildir və dövlət büdcəsindən sonra ikinci səviyyəni təşkil edir. Yerli özünüidarə mülkiyyətinin növlərindən biri olan torpaqlar yerli özünüidarənin iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi mənbələrindən biridir. Bununla yanaşı, “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, yerli özünüidarə ərazisində yeri özünüidarə mülkiyyətinin olmaması yerli özünüidarətmə orqanını yaratmaqdan imtina edilməsinə əsas verir [13]. Yerli özünüidarənin maliyyə vəsaitləri yerli özünüidarənin iqtisadi əsaslarının tərkib hissəsidir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarətmə orqanlarına məqsədli transfertlərin, yəni subvensiyaların verilməsi son 19 il ərzində həyata keçirilməmişdir, bu isə yerli özünüidarə qurumlarının müxtəlif inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasını xeyli ləngidir. Halbuki eyni təyinatlı transfertlər, müqayisə üçün, məsələn, Almaniyada təkcə 2003-cü ildə 2,7 mlrd avro təşkil etmişdir [14].

Xatırladaq ki, ölkəmizdə yerli özünüidarələrin maliyyə-büdcə fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar yerli özünüidarə orqanları tərəfindən müstəqil şəkildə qəbul edilir. Dövlət orqanları isə yerli özünüidarələrin bu vəsaitlərin düzgün xərclənməsinə nəzarət edir və subvensiyaların reallaşdırılması müddəti başa çatdıqdan sonra, yerli özünüidarə orqanları onların xərclənməsi və görülən işlər barədə hesabatları müvafiq dövlət orqanlarına təqdim edirlər.

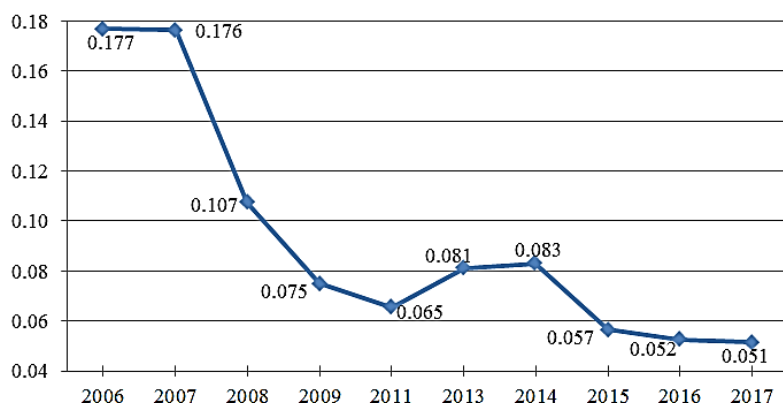
Yerli özünüidarəetmə orqanları, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün qarşıda duran cari və perspektiv vəzifələrə uyğun olaraq, müxtəlif xarakterli zəruri məhsulların istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və digər işlərin görülməsi üçün sifarişçi kimi çıxış edə bilər. Belə sifarişlər yerli özünüidarəetmə orqanlarının öz maddi və maliyyə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir və yerli büdcənin xərclər hissəsində mütləq əks olunur. Həmçinin bələdiyyələr yerli büdcə hesabına yerli sosial müdafiə, sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji və s. proqramlar həyata keçirilərkən nəzərə alınmalıdır ki, yerli sosial müdafiə proqramları yerli özünüidarə qurumları tərəfindən müəyyən edilən vətəndaşlar kateqoriyasına dövlət sosial təminatından əlavə sosial təminatlar müəyyən edir. Məsələn, yerli özünüidarə orqanları ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda öz ərazisindəki şəhid və əlil olanların ailələrinə, valideynlərinə və ya uşaqlarına, dövlət təminatından əlavə olaraq, mütəmadi və ya aylıq təqaüdlər, yardımlar və s. təyin edə bilər. Yerli özünüidarə orqanları öz ərazisindəki ahıl və tənha qocalara dövrü olaraq maddi və maliyyə yardımları göstərə bilər və s.

Yerli sosial inkişaf proqramlarında dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlara əlavə olaraq və ya onlarda öz əksini tapmayan yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf məsələlərinin həlli nəzərdə tutulur. Belə proqramlar yerli özünüidarə torpaqlarından və əmlakından səmərəli istifadə məsələləri, yerli özünüidarə qurumlarının müəssisələrinin yaradılması, yerli özünüidarə ərazisində sahibkarlığın inkişafı üçün əlavə tədbirlər, əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi üçün kompleks tədbirlər, məktəbəqədər tərbiyə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış və qeyri-yaşayış binalarının tikilməsi, saxlanması və istifadə edilməsi, sanitariya müəssisələrinin təşkili, yerli əhəmiyyətli su mənbələrindən istifadə, su və kanalizasiya təsərrüfatının təşkili və inkişafı, yerli əhəmiyyətli yolların çəkilməsi və saxlanması, mərasim xidmətlərinin təşkili və qəbiristanlıqların qorunması, yerli nəqliyyat və rabitə xidmətinin təşkili, ticarət, ictimai iaşə və məişət xidmətinin təşkilinə şəraitin yaradılması, digər sosial infrastruktur obyektlərinin yaradılması və s. kimi məsələləri əhatə edə bilər.

Yerli özünüidarələrin gəlir və xərclərinin dinamikası

Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması, siyasi və iqtisadi sabitlik ölkədə 2017-ci ildə ümumi daxili məhsulun 2005-ci ilə nisbətən 2,3 dəfə, adambaşına ümumi daxili

məhsulun isə 2 dəfə artmasına səbəb olmuşdur. Lakin bu artım yerli özünüidarələrin gəlirlərinin artmasına təsir etməmişdir.



Şəkil 1. Azərbaycanda bələdiyyə gəlirlərinin ümumi daxili məhsulda payı, faizlə
Mənbə: Şəkil AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, ölkə üzrə bələdiyyə büdcə gəlirlərinin ümumi daxili məhsulda payı 2006-2017-ci illər ərzində azalmışdır. Bu azalma ilə yanaşı, qeyd edilən göstərici bələdiyyələrin milli iqtisadiyyatın inkişafında rolunun məhdud olduğunu göstərir. Belə ki, bələdiyyələrin büdcə gəlirləri qeyd edilən dövrdə 0,177 faizlə 0,051 faiz arasında dəyişmişdir. Bu göstəricilər bələdiyyələrin ölkədə yaradılan gəlirlərin yenidən bölgüsündə çox kiçik rola malik olduğunu göstərir.

Yerli özünüidarətmə orqanlarının gəlirlərinin regional məhsulda payının iqtisadi rayonlar üzrə dinamikasına nəzər salmaq (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Bələdiyyə gəlirlərinin regional məhsulda payı, faizlə

	2006	2007	2008	2009	2011	2013	2014	2015	2016	2017
Bakı şəhəri	0.04	0.06	0.03	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02
Abşeron iqtisadi rayonu	0.92	1.06	0.73	0.80	0.54	0.66	1.00	0.42	0.22	0.19
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	0.22	0.31	0.19	0.14	0.15	0.13	0.15	0.10	0.11	0.12
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	1.20	0.91	1.04	0.47	0.30	0.86	0.52	0.24	0.31	0.3
Lənkəran iqtisadi rayonu	0.38	0.39	0.22	0.15	0.19	0.16	0.16	0.08	0.09	0.1
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	0.91	0.76	0.30	0.29	0.29	0.29	0.35	0.21	0.21	0.21
Aran iqtisadi rayonu	0.35	0.38	0.23	0.22	0.18	0.15	0.16	0.09	0.10	0.09

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	0.23	0.19	0.13	0.17	0.12	0.11	0.11	0.08	0.06	0.05
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	0.90	0.89	0.48	0.30	0.27	0.27	0.26	0.17	0.16	0.15
Naxçıvan Muxtar Respublikası	0.08	0.08	0.06	0.05	0.02	0.02	0.03	0.03	0.02	0.02
Ölkə üzrə	0.13	0.15	0.09	0.07	0.06	0.08	0.08	0.06	0.05	0.05

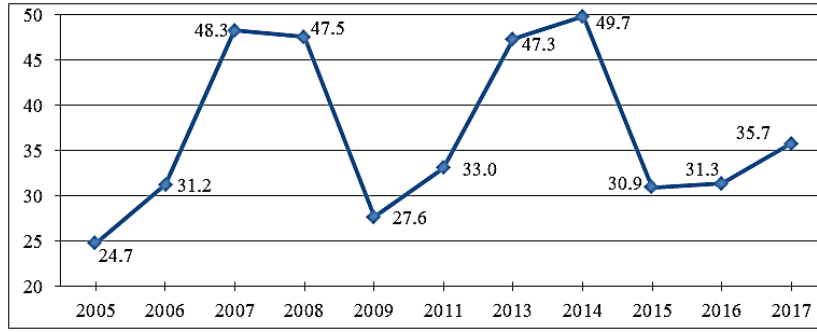
Mənbə: AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, 2006-2017-ci illədə yerli özünüidarəetmə orqanlarının gəlirlərinin ölkə üzrə ümumi məhsulda payı 1 faizdən az olmuşdur. Belə hal bütün regionlara aiddir və regionda yaradılan gəlirlərin bələdiyyələr vasitəsilə yenidən bölgüsünün səviyyəsini göstərir. Görüldüyü kimi, bələdiyyələr yaranan gəlirlərin yenidən bölgüsündə əhəmiyyətli iştiraka malik deyildilər. 2017-ci ildə yerli büdcələrin gəlirlərinin təqribən 14 faizini dotasiya təşkil etdiyini nəzərə alsaq, bu göstərici daha da kiçik olar. Məsələn, 2016-cı ildə ölkədə dövlət büdcəsinin gəlirləri məhsul və xidmətlərin ümumi həcmnin 20 faizinə bərabər olmuşdur. 2017-ci ildə yerli büdcələrin gəlirlərinin təqribən 14 faizini dotasiya təşkil etdiyini nəzərə alsaq, həmin ildə bələdiyyələr regional məhsulun təqribən 0,043 faizini bölüşdürdüyü qənaətinə gəlirik.

Yerli özünüidarə qurumlarının maliyyəsinin idarə olunması keyfiyyətinin yüksəldilməsi bələdiyyə büdcəsinə vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının artırılmasını çox vacib bir məqsəd kimi qarşıya qoyur. Burada ən mühüm tədbirlərdən biri vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ola bilər. Lakin, Azərbaycanda yerli özünüidarələrə təhkim edilmiş fiziki şəxslərdən torpaq və əmlak vergilərinin, digər yerli vergi növlərinin vergi bazası hələlik tam formalaşmamışdır. Ona görə də yerli özünüidarə qurumlarının özlərinin vergi bazasının daha da səfərbər edilməsinin onların gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə artıracağını gözləmək olmaz [15].

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, regionda yaranan gəlirlərin yerli büdcə vasitəsilə bölüşdürülən hissəsi regionlara görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yerli büdcələrin gəlirlərinin təqribən 70 faizindən çoxu yerli özünüidarə qurumlarının ərazisində yaşayan və işləyən əhəlinin gəlirlərindən asılı olur. Lakin maliyyə böhranı və iqtisadi inkişafın səngidiyi dövrdə müxtəlif səbəblər üzündən (inflyasiyanın güclənməsi, əməkhaqqı borclarının yaranması, kreditlərin alınmasının çətinləşməsi, iş yerlərinin azalması, istehsal həcmnin aşağı düşməsi və s.) əhəlinin gəlirləri azalmağa başlayır. Bu isə bir tərəfdən yerli özünüidarə büdcələrinə daxilolmaların azalmasına səbəb olur, digər tərəfdən isə əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılması ilə bağlı yerli özünüidarəetmə orqanlarının xərclərinin artmasına gətirib çıxarır. Bununla be-

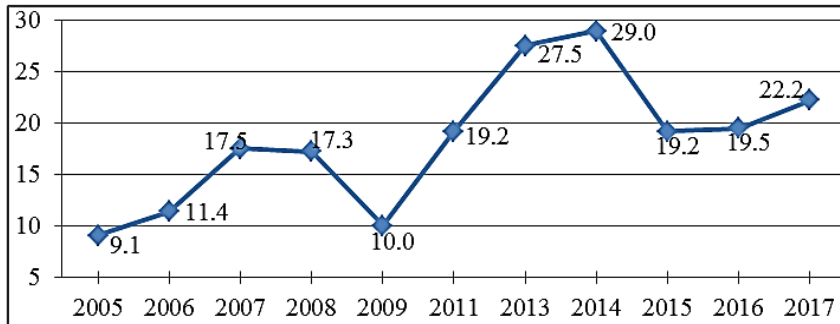
lə, son illərdə gəlirlərin azaldığı bir şəraitdə yerli büdcələrin xərcləri də azalmışdır. Bunu aşağıdakı şəkildən görmək mümkündür (Şəkil 2).



Şəkil 2. Yerli büdcələrin xərclərinin dinamikası, mln manatla

Mənbə: Şəkil AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 2.-dən görüldüyü kimi, yerli büdcələrin xərcləri dəyişkən olmuşdur. Lakin bu dəyişkənlik əsasən gəlirlərin həcmi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, yerli büdcənin kəsiri yaransa da, bu kəsir davamlı xarakterə malik olmamış, sonrakı ilin büdcə gəlirləri hesabına ödənməmişdir. Bu hal onu göstərir ki, bələdiyyələr topladığı gəlirləri xərcləmişlər və xərclərin dinamikasındakı dəyişkənlik əsasən gəlirlərin dinamikası ilə bağlı olmuşdur. Habelə, son 3 ildə ölkədə, xüsusilə regionlarda iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi bələdiyyə gəlirlərinin azalmasına və nəticədə, bu amil xərclərin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Yerli büdcələrin xərclərinin aşağı düşməsi orta hesabla bir bələdiyyənin büdcə xərclərinin də azalmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir (Şəkil 3).



Şəkil 3. Orta hesabla bir bələdiyyənin büdcə xərcləri, min man.

Mənbə: Şəkil AR DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 3.-dən görüldüyü kimi, 2017-ci ildə orta hesabla bir bələdiyyəyə düşən xərclər 22,2 min manata bərabər olmuşdur ki, bu da bələdiyyənin yerləşdiyi ərazinin inkişafına təsir baxımından çox kiçik məbləğdir. Belə ki, 2017-ci ildə dövlət büdcəsinin adambaşına düşən xərcləri təqribən 1800 manata bərabər olmuşdursa, yerli büdcələr üzrə bu göstərici təqribən 3,7 manat təşkil etmişdir [16]. Görüldüyü kimi, hazırda

bələdiyyələrin maliyyə imkanları və xərcləri əhalinin sosial inkişafında ciddi rol oynamaq imkanı vermir. Yerli özünüidarətmə orqanlarının büdcə xərclərinin indiki quruluşunda əsas yeri mənzil-kommunal təsərrüfatına, kommunikasiya obyektlərinə, sosial siyasətə və dövlət idarəetməsinə yönəldilmiş xərclər tutur. Bu xərclər, bir qayda olaraq, tam şəkildə reallaşdırılmır və mərkəzi büdcədən yardımlar almaqla yerli özünüidarə qurumları öz maliyyə vəziyyətlərini müəyyən qədər düzəldə bilirlər. Lakin belə vəziyyət uzun müddət davam edə bilməz və yerli büdcələrin formalaşmasında ciddi dəyişikliklərə və islahatlara ehtiyac duyulur.

Nəticə

Yerli özünüidarətmə orqanları, onların məşğuliyyət dairəsinə aid edilmiş sahələrdə əhalinin əsas yaşayış tələbatının dövlət sosial standartlarından aşağı səviyyədə ödənilməsini təmin edə bilməzlər. Əgər yerli özünüidarətmə qurumları onlara təhkim edilmiş mənbələr hesabına bu standartları yerinə yetirə bilmirsə, onda dövlət respublika səviyyəli vergi və ayırmaların müəyyən hissəsini yerli büdcələrə təhkim etmək yolu ilə onlara kömək göstərə bilər.

Yerli özünüidarətmənin maliyyə bazası, əsasən, vergiqoymanın vəziyyəti və imkanları ilə müəyyən olunur. Yerli vergi ödəmələri yerli özünüidarə büdcələrinin ümumi gəlirlərində az bir hissəni təşkil edir və onların xərclərini tam həcmdə təmin edə bilmir. Buna görə də, yerli vergi sisteminin genişləndirilməsi və vergilərin müxtəlif büdcələr arasında yenidən bölüşdürülməsi çox aktual məsələ kimi tezliklə həll olunmalıdır. Yerli özünüidarələrin büdcə sisteminin vəziyyəti bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu, vergi növlərinin sayının nisbətən çox olmasına baxmayaraq, çətin yığılan, büdcəyə az gəlir gətirən, hesablanması və toplanılması üçün əhəmiyyətli təşkilati-hüquqi səylərin göstərilməsini tələb edən vergilərdir.

Hazırda mühüm problemlərdən biri də gəlir mənbələrinin müxtəlif ərazilər arasında qeyri-bərabər paylanmasıdır. Bir ərazinin digərindən iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və ya əlverişli təbii şəraitə görə üstün olması coğrafi və tarixi amillərlə bağlıdır. Belə vəziyyətin yaranması yerli özünüidarə orqanlarının hər hansı fəaliyyətindən asılı deyil. Ona görə də gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı dövlət digər yerli özünüidarə vahidlərinin hüquqlarını pozmadan iqtisadi cəhətdən zəif ərazilərin gəlir mənbələrinin möhkəmləndirilməsinə çalışmalıdır ki, bu da əsasən dövlət yardımlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Bu səbəbdən dövlət büdcəsi layihəsinin hazırlanması və qəbulu prosesində yerli özünüidarətmə orqanlarının maraqlarının müdafiəsini təmin edəcək mexanizmlər və prosedurlar müəyyənləşdirilməli, dövlət yardımlarının bölüşdürülməsinin başlıca prinsipləri dəqiqləşdirilməlidir. Büdcə sistemi haqqında qüvvədə olan qanunda yerli özünüidarətmə qurumlarına dövlət yardımının müəyyənləşdirilməsi qaydaları nə qədər demokratik olsa da, bu məsələ açıq qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Mishkin, F., Eakins S. Financial Markets and Institutions. The seventh edition, Boston: "Pearson", 2012. 730 p. p. 8;
2. Зви Боди, Роберт Мертон. Финансы. М.: Вильямс, 2007, 592 с. s.15-16;
3. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами. М.: Финансы и статистика, 2003. 800 с.,s.37;
4. Финансы. Под редакцией профессора А.Г.Грязновой, профессора Е.В.Маркиной. М.: Финансы и статистика. 2004, 504 с. s. 13;
5. Зви Боди, Роберт Мертон. Финансы. М.: Вильямс, 2007, 592 с. s.15;
6. Миляков, Н. В. Финансы: Учебник. М.: ИНФРА_М, 2004. 543 с. s. 7;
7. Финансы: Учеб. пособие/Под ред. проф. А. М. Ковалевой. М.: Финансы и статистика, 2005. 384 с., s.4;
8. Финансы: Учебник / Под ред. проф. С.И. Лушина, проф. В.А. Слепова. М.: Изд-во Российской экон. акад., 2000. 384 с. s.68;
9. А.М. Бабич, Л.Н. Павлова. Основы государственных и муниципальных финансов РФ. М., 2009;
10. Химичева, Н. И. Финансовое право: Учебник /Отв. ред. — Ф59 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристь, 2014. s. 33;
11. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, maddə 33, bənd 5.
12. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, maddə 156;
13. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, maddə 54;
14. Wie funktioniert die Wirtschaft? 5, völlig neu bearbeitete Auflage. Redaktionelle Leitung Dipl.- Volkswirt Michael Bauer. Bibliographischer Institut & F.A. Brockhaus AG, Mannheim 2007. Səh. 170;
15. Azadov, E., R.Yanq. “Dövlət idarəçiliyində islahatlar: nailiyyətlər, problemlər, perspektivlər”. Bakı, 2004.s. 22;
16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. İllik məcmuə. Bakı-2018.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/ implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

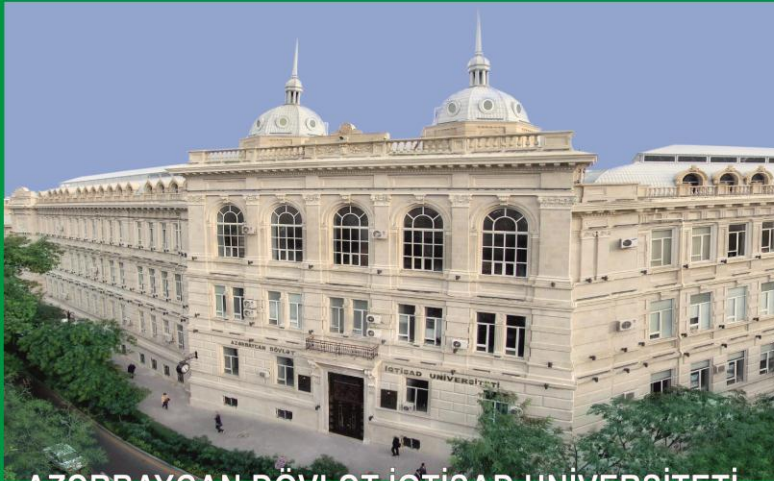
1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов–членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktik)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az, elmi_xeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 söz**dən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüydəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şrifti**lə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətdə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətdə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.



AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ